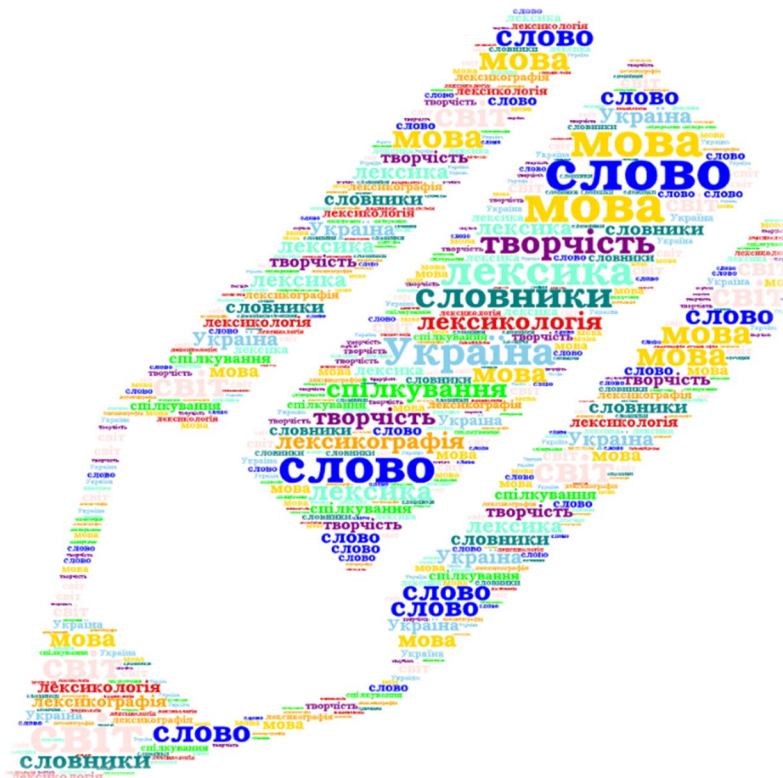

Національна академія наук України
Інститут української мови

**ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ
БЮЛЕТЕНЬ**

Випуск 33

КИЇВ – 2024

УДК 811.161.2'373'374

ББК Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць
Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р. випуском 10

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Є. А. Карпіловська (*відповідальний редактор*), М. П. Баган,
С. П. Гірняк, Л. І. Дідун (*відповідальний секретар*), Р. Драгічевич (Сербія),
С. Я. Єрмоленко, М. В. Жуйкова, Л. П. Кислюк, З. Г. Козирєва (*заступник
редактора*), Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, С. О. Соколова,
О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Ю. О. Цигвінцева

Рецензенти

Коца Руслана Олександрівна, кандидат філологічних наук (Інститут української мови НАН України)

Старко Василь Феодосійович, кандидат філологічних наук (Український католицький університет)

*До друку схвалила вчена рада
Інституту української мови НАН України
(протокол № 3 від 27 лютого 2025 р.)*

Л 43 **ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ**. Зб. наук. праць
/ Відпов. ред. Є. А. Карпіловська і О. М. Тищенко. – Вип. 33. – Київ, 2024.
– 312 с.

2786-4987 Online

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного аналізу мовного матеріалу як підґрунтя його кодифікації й параметризації у словнику.

Для науковців, учителів, редакторів, аспірантів і студентів-філологів.

ЗМІСТ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ І ЛЕКСИКОГРАФІЯ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА*Любомир Сегін*

Словник українських прізвиськ: структура словникової статті
(на матеріалі прізвиськ жителів села Великі Дідушичі
Стрийського району Львівської області).....9

Євгенія Карпіловська

Антоніми-непрямі номінації у функції експресивів: український вимір
емпатії та політкоректності.....22

Лариса Кислюк

Нова лексика воєнного часу та її лексикографування.....33

Зінаїда Козирєва

Перекладні національно марковані кліше: специфіка
лексикографічного опрацювання.....49

Лариса Мовчун

Національно і культурно марковані прислівники: семантична структура
і лексикографування в тлумачному словнику активного типу.....66

Оксана Тищенко

Динаміка літературної норми в українській лексикографії: питомі
моделі в словниках поч. ХХ ст. та сьогодні (за матеріалами
«Правописного словника» Г. К. Голоскевича 1929 року).....82

Лілія Дідун

Фразеологізми з флористичним компонентом як етнокультурні
маркери української ідентичності.....97

Юлія Цигвінцева

Неосемантизми-наслідки детермінування в художньому
й публіцистичному стилях сучасної української мови.....110

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

*Глона Мирошніченко**Ірина Стогній*

Тематична група «Торгівля» «Українсько-польсько-англійського
тематичного словника».....130

*Любомир Сегін**Маргарита Головаш*

Матеріали до словника прізвиськ Донеччини (прізвиська жителів
сел. Билбасівка Краматорського р-ну Донецької обл.). 1 (А–Б).....158

Олександр Скопненко

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів перекладів
Миколи Лукаша».....164

Наталія Сніжко

Динаміка сучасної української фразеосистеми.....178

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Агнешка Пеля

Польсько-українська зустріч із фразеологією.....193

Євгенія Карпіловська

Живильне джерело фразеології.....205

Ірина Самойлова

Всесвіт у словникових координатах.....211

ЮВІЛЕЇ

Оксана Тищенко

«Російсько-український словник» (1924–1933) і його джерела:
у пошуках мовознавчого Граалю.....222

Юлія Цигвінцева

Лексикографічні домінанти наукової спадщини
Ніни Федорівни Клименко.....244

СТОРІНКА ПАМ'ЯТІ

Зінаїда Козирєва

Пам'яті Галини Миколаївни Вокальчук (6.VI.1960–20.VI.2024).....249

Юлія Цигвінцева

Пам'яті Олекси Пантелійовича Синиченка (16.X.1931–15.V.2024).....252

ХРОНІКА

Лариса Кислюк

XXIII Міжнародна конференція Комісії зі слов'янського
словотворення при Міжнародному комітеті славистів.....254

Наталія Сніжко

Прогностична модель системних досліджень лексики
Н. Ф. Клименко: хроніка Міжнародної наукової конференції
«Мови і мовознавство у XXI столітті: нові явища –
нові завдання».....262

Юлія Цигвінцева

Відкриті лекції відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України у 2024 році.....268

ТЕРМІНИ СУЧАСНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ**Ірина Самойлова**

Підзначення, відтінок значення.....273

Наталія Сніжко

Лексичне ядро мови.....275

Оксана Тищенко

Словникова інновація.....277

З ІСТОРІЇ СЛІВ ТА ВИСЛОВІВ**Євгенія Карпіловська**

Чи росіянізм *точка*?.....281

Зінаїда Козирєва

Шаровари – шариварі.....283

Наталія Сніжко

Про давнє походження та сучасне активне вживання слова *кум*.....289

Оксана Тищенко

Лексикографічна біографія *ка́ви*, або Історія однієї семантичної структури.....291

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

Найменування монети *шаг*: з історії походження та сполучуваності.....298

Лілія Дідун

Дещо про вислів *високий, як струлет*.....299

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ**Ірина Самойлова**

Слова *захист* та *оборона* – чи вони є синонімами?.....303

CONTENTS
**LEXICOLOGY, PHRASEOLOGY AND LEXICOGRAPHY: THEORY
AND PRACTICE**
Liubomyr Sehin

The dictionary of Ukrainian nicknames: structure of a dictionary entry
(based on the nicknames of the inhabitants of the village
of Velyki Didushychi, Stryi district, Lviv region).....9

Ievgeniia Karpilovska

Antonyms-indirect nominations in the function of expressives:
the Ukrainian dimension of empathy and political correctness.....22

Larysa Kysliuk

New Wartime Vocabulary and Its Lexicography.....33

Zinaida Kozyreva

Translated nationally-marked clichés: specifics of lexicographic processing...49

Larysa Movchun

Nationally and culturally marked adverbs: semantic structure
and lexicography in the explanatory dictionary of the active type.....66

Oksana Tyshchenko

Dynamics of the literary norm in Ukrainian lexicography: specific models
in dictionaries of the early 20th century and today (based on materials
from the “Spelling Dictionary” by H. K. Holoskevycha, 1929).....82

Liliia Didun

Phraseologisms with a floristic component as ethnocultural markers
of Ukrainian identity.....97

Yuliia Tsyhvintseva

Neosemantisms-consequences of the determination in artistic
and journalistic styles of the modern Ukrainian language.....110

DICTIONARY MATERIALS
Ilona Myroshnichenko
Iryna Stohnii

Thematic group “Trade” of the “Ukrainian-Polish-English thematic
dictionary”.....130

Liubomyr Sehin
Marharyta Holovash

Materials for the dictionary of nicknames of the Donetsk region
(surnames of residents of the village of Bylbasivka
of the Kramatorsk district of the Donetsk region). 1 (A–B).....158

Oleksandr Skopnenko

Tetyana Tsymbalyuk-Skopnenko

Materials for the “Dictionary of phraseological synonyms of translations
by Mykola Lukash”.....164

Nataliia Snizhko

Dynamics of the Modern Ukrainian Phraseological System.....178

REVIEWS, SURVEYS

Ahneska Pelia

Polish-Ukrainian encounter with phraseology.....193

Ievgeniia Karpilovska

The lifeblood of phraseology.....205

Iryna Samoilo

The universe in dictionary coordinates.....211

ANNIVERSARY

Oksana Tyshchenko

“Russian-Ukrainian Dictionary” (1924–1933) and its Sources:
in Search of the Linguistic Grail.....222

Yuliia Tsyhvintseva

Lexicographic dominants of Nina Klymenko’s scientific heritage.....244

IN MEMORIAM

Zinaida Kozyreva

In memory of Galyna Mykolayivna Vokalchuk (6.VI.1960–20.VI.2024).....249

Yuliia Tsyhvintseva

In memory of Oleksa Panteliiovych Synychenko (16.X.1931–15.V.2024).....252

CHRONICLE

Larysa Kislyuk

XXIII International Conference of the Commission on Word Formation
of the International Committee of Slavists.....254

Nataliia Snizhko

Prognostic model of systematic vocabulary studies by Nina Klymenko:
Chronicle of the International Scientific Conference “Languages
and Linguistics in the 21st Century: New Phenomena – New Tasks”.....262

Yuliia Tsyhvintseva

Open lectures at the Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics (Institute of the Ukrainian Language, Ukraine's National Academy of Sciences) in 2024.....268

TERMS OF MODERN LEXICOGRAPHY***Iryna Samoilo***

Subsense, shade of meaning.....273

Nataliia Snizhko

Lexical core of the language.....275

Oksana Tyshchenko

Dictionary innovation.....277

FROM THE HISTORY OF WORDS AND EXPRESSIONS***Ievgeniia Karpilovska***

Is Russianism a full stop?.....281

Zinaida Kozyreva

Harem pants – harem pants.....283

Nataliia Snizhko

On the ancient origin and modern active use of the word *kum*.....289

Oksana Tyshchenko.

Lexicographic biography of *kava*, or the history of one semantic structure.....291

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

The name of the coin “*Shag*”: from the history of origin and compatibility...298

Liliia Didun

Something about the expression “*tall as a strulet*”.....299

LEXICOGRAPHIC CONSULTATIONS***Iryna Samoilo***

The words *zakhyst* and *oborona* – are they synonyms?.....303

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ І ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Любомир Сегін

УДК 811.161.2'374.2:392.91(477.83)

Словник українських прізвиць: структура словникової статті (на матеріалі прізвиць жителів села Великі Дідушичі Стрийського району Львівської області)

Статтю присвячено актуальним проблемам лексикографічного опису українських прізвиць. У тексті розвідки зосереджено увагу на здобутках української неофіційної антропонімії, обґрунтовано потребу в укладанні словників прізвиць різних регіонів, подано короткий огляд словників прізвиць, виданих в Україні, проаналізовано особливості побудови словникових статей таких антропонімів, запропоновано варіант опису та подано фрагменти лексикографічного опису прізвиць жителів села Великі Дідушичі Стрийського району Львівської області.

***Ключові слова:** антропонім, прізвисько, прізвище, ім'я, словникова стаття, мотивація, апелятив*

Вивчення антропонімів як засобів і способів ідентифікації особи має давні традиції. Протягом тривалого періоду найбільший інтерес у дослідників викликали офіційні антропоніми, складовою частиною яких є прізвища, свідченням чого є фундаментальні наукові розвідки (Ю. Б. Бабій, Б. Б. Близнюк, К. Д. Глуховцева, В. В. Денисюк, І. А. Корнієнко, Л. О. Кравченко, Ю. М. Новикова, Н. І. Рупова, І. Д. Фаріон, С. В. Шеремета, В. П. Шульгач, О. М. Ющишина, Л. В. Ящук та ін.) та лексикографічні праці різного типу – етимологічні, практичні словозмінно-орфографічні (Г. Л. Аркушин, М. М. Габорак, В. О. Горпинич, К. М. Лук'янюк, Ю. М. Новикова, Ю. Редько, Л. М. Томіленко, І. Д. Фаріон, П. П. Чучка та ін.). Проте невіддільним складником антропонімійної системи української мови є й неофіційні антропоніми, зокрема прізвиська, які слугують об'єктом досліджень українських ономастів (О. В. Антонюк, Г. Л. Аркушин, О. В. Вербовета, Р. І. Остап, В. А. Павлюк, Н. М. Федотова, Н. М. Шульська та ін.), тим паче, що вивчення офіційної антропонімії не буде вичерпним без з'ясування особли-

востей прізвиськ, які є її основою. Зацікавленням науковців стали й псевдоніми ОУН-УПА (М. П. Лесюк, Н. М. Павликівська). Вивчення інших неофіційних антропонімів, зокрема позивних українських військовослужбовців, лише розпочато (Л. Л. Белей, Л. О. Кравченко, Н. М. Павликівська, Л. М. Підкуймуха та ін.). За словами дослідників, цінність прізвиськ у тому, що вони побутували ще до появи прізвищ, широко функціонують і в наші дні й «до сьогодні не втратили свого призначення ідентифікувати і диференціювати кожного денотата завдяки своїй унікальності й неповторності» [6: 271]. Нині проаналізовано на рівні дисертацій прізвиська мешканців різних регіонів: Донеччини (О. В. Антонюк), Західного Полісся (Г. Л. Аркушин, Н. М. Шульська), Тернопільщини (О. В. Вербовецька), Львівщини (М. Я. Наливайко), Вінниччини (В. А. Павлюк), Луганщини (Н. М. Федотова); є розвідки про окремі соціальні верстви: учні, вчителі, студенти, футболісти, сім'ї (Г. Л. Аркушин, Н. С. Колесник, М. П. Лесюк, М. Я. Наливайко, І. Р. Процик, Г. В. Сенік, О. В. Харківська, А. П. Чучвара); вивчено прізвиська мешканців окремих населених пунктів (К. М. Андрощук, Г. Л. Аркушин, О. В. Вербовецька, М. Л. Микитин-Дружинець, О. І. Мокляк, М. Я. Наливайко, Р. І. Остащ, Ю. Ф. Прадід, Л. О. Садова, Г. В. Сенік, Ю. В. Франчук, Т. В. Щербина та ін.), окремих районів (І. Ковальчук). Одним з аспектів дослідження неофіційних антропонімів є теоретична й практична робота з укладання спеціальних лексикографічних праць (Г. Л. Аркушин, В. А. Чабаненко, Н. М. Шульська). Попри інтерес науковців до прізвиськ, залишаються актуальними слова лінгвістів про те, що таким антропонімам в українському мовознавстві досі не приділено належної уваги [8: 4; 11: 100], оскільки прізвиська далеко не всіх регіонів досліджено, чимало питань потребують дальшого розв'язання: немає дефініції, яка б уповні розкривала поняття «прізвисько» [10: 6], тривають дискусії щодо віднесення до прізвиськ окремих варіантів імені чи прізвища [див. 10: 6–7]. Немає й повного словника прізвиськ певного регіону [1: 13], хоч настав уже час заповнити цю прогалину в українській антропонімії. Відсутність у лексикографії словників прізвиськ, на думку Н. М. Шульської, пов'язана передусім з усною формою функціонування, закритістю народних антропонімів [10: 3], що спричиняє труднощі в збиранні. Як зазначає Ю. К. Редько, такі лексикографічні праці є важливим джерелом досліджень з історичної граматики, діалектології, лексикології, словотвору, а також закономірностей розвитку системи українських антропонімів [4 I: VIII], «допомагають зрозуміти виникнення й первісне значення інших пропріальних назв (гідронімів, ойконімів, мікротопонімів), зробити висновки про міграції населення та міжетнічні зв'язки» [5: 232]. Тому нагальне завдання сучасної антропоніміки «полягає в потребі повного і всебічного збирання антропонімних матеріалів на всій території України» [3: 378] та укладання словників прізвиськ. Наразі зібраний фактичний

матеріал у зазначених дисертаційних працях потребує лексикографічного опрацювання спочатку на рівні регіонів, а відтак і створення загальноукраїнського словника прізвиськ, потреба в якому очевидна.

В українській лексикографічній практиці словники прізвиськ мають відносно недавню традицію. До укладання праць такого типу дослідники почали звертатися лише на початку ХХІ ст. Однією з перших є «Словник прізвиськ Нижньої Наддніпрянщини» В. А. Чабаненка [8]. У ньому витлумачено 12 тисяч прізвиськ жителів Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, що їх записали автор, його колеги та вчителі у 254-х сільських і міських населених пунктах упродовж 1963–2003 років. Реєстрові одиниці в словнику розміщено за алфавітом. Словникова стаття складається з прізвиська з фіксацією наголосу, закінчення родового відмінка однини цього антропоніма або позначки *невідм.*, родової ознаки, мотивації та умовних позначень місця запису. Пор.:

Голубка, и, ж. (він) – завжди вживає слово *голубка* при звертанні до жінок і дівчат (МарН) [8 I: 106].

Ковтун, а, ч. – жадібно ковтає, коли п'є або їсть (Меч.) [Там само: 203].

Лабба, и, ж. (він) – від прізвища *Лабенко* (Зап.) [Там само: 243].

Прізвиська однакові за структурою, але різні за мотивацією автор подає в реєстрі окремо як омоніми з цифровою позначкою. Напр.:

Дуня¹, і, ж. (він) – має обличчя жовте, як *дуня* (Зап., Под.).

Дуня², і, ж. (він) – має обличчя, що формою нагадує *дуню* (Люц., Петр.).

Дуня³, і, ж. (він) – має велику, схожу на *дуню*, голову (ВесЗ, Охр.).

Дуня⁴, і, ж. (він) – від імені *Денис* (Рад.).

Дуня⁵, і, ж. – від прізвища *Дунькіна* (Зап.).

Дуня⁶, і, ж. (він) – від прізвища *Денінг* (Зап.).

Дуня⁷, і, ж. (він) – від прізвища *Тіква* (асоціація) (Зап.).

Дуня⁸, і, ж. (він) – від прізвища *Денисенко* (ВелБ, Зел.).

Дуня⁹, і, ж. – від прізвища *Дейнега* (Зап.) [Там само: 129].

Наступним кроком у сучасній лексикографії в опрацюванні цього типу антропонімів була поява у 2008 році праці Н. М. Шульської «Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині» [10]. Реєстр цього словника авторка збрала експедиційним методом у 50 населених пунктах на межі між Волинською і Рівненською областями, що охоплює ареал, де проходить межа між західно- і середньополіськими говорами північного наріччя. Особливістю цієї лексикографічної праці є те, що реєстрову одиницю одразу записано фонетичною транскрипцією, тобто відсутній унормований, літературний варіант написання, пор.:

Ал'екс'ій, ч. р., -а, від власного імені Олексій (Берестяни, Квр) [10: 21].

Ще однією показовою рисою словника є те, що укладачка після граматичної інформації через кому в деяких випадках зазначає різновид прізвиська (дитяче, родинне, групове):

Ал'єржсо, ч. р., -а, дит., від власного імені Олег, непосидючий хлопець (Домашів Квр) [Там само: 21].

Барабус'ї, мн., -у, родин., від прізвиська чоловіка Барабус' (Берестяни Квр) [Там само: 25].

Баранчики, мн., -у, груп., так кажуть на двох хлопців, які дружать між собою, обоє низького зросту (Залісоче Квр) [Там само: 25].

Полімотивовані прізвиська подано однією словниковою статтею:

Американец', ч. р., -а, 1) модний місцевий житель (Скреготівка Квр); 2) чоловік деякий час перебував в Америці (Човниця Квр) [Там само: 21].

Найновішим і найбільшим є словник прізвиськ північно-західної України [7], який видано у 2009 році. У цій лексикографічній праці подано понад 19 тисяч словникових статей, а самих прізвиськ, за словами упорядника Г. Л. Аркушина, у декілька разів більше. Основою цього словника слугували записи на території Волинської, Рівненської, півночі Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей, а також з Берестейщини (Республіка Білорусь), Холмщини та Підляшшя (Республіка Польща), що їх зробили студенти, магістри та викладачі українського відділення філологічного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки. У зазначеному словнику укладач пропонує свій варіант лексикографування прізвиськ. Порівняно з попередніми лексикографічними працями ця має свої відмінності в побудові словникових статей. Наприклад, в аналізованому виданні немає інформації про родовий відмінок антропонімів, пор.:

АВАНГАРД [авангáрд] житель м. Луцьк В – *пристрасний уболівальник футбольної команди «Авангард» (м. Рівне)* [7 I: 31].

БОНДАРИХА [бóндариха] жителька с. Кустин Рд Л, *дід якої робив бочки* [Там само: 123].

Для збереження діалектних особливостей вимови форм запропоновано транскрипцію з фіксацією наголосу, збережено лексичні діалектизми та росіянізми мотиваційних основ. Пор.:

БЕРЕЗА 1) [бирéза] жителі н.пп Студині Рж В: *від прізвища Березюк; Рожище В: від прізвища Березовський; Осівці К-К В: від прізвища Березнюк; Луцьк В: від прізвища Березіна; Омеляник Лц В: від прізвища Березович; Горохів В: від прізвища Березняцька; [б'ер'óза] Маяки Лц В: від прізвища Березинський; 2) жителі н.пп Маньків Лк В, Нововолинськ В: *дуже стрункі; 3) [бе^нрэза] житель н.п. Любешів В: високий і білявий; 4) [б'ір'óза] жителька с. Мощена Квл В: *жінка похилого віку, високого зросту і зігнута; 5) [бе^нрэза] жителька н.п. Олика Квр В, біля хати якої росте***

багато беріз; 6) [берéза] жителі н.пп Солов'ї Ст В, Соснівка Ск Л, Зарудче Лбш В, Любешів В, [бері́за] Колона Ів В [Там само: 97].

БАНЯЧКИ [бан'ачк'і] родина с. Крупа Лц В: *маленького зросту* [Там само: 72].

ВОПШЕМ [вóпшем] житель с. Красноволя Мн В, який часто повторює це слово [Там само: 204].

І в попередньому словнику, і в цій праці подано повну назву населеного пункту в початковій формі, але запропоновано умовні скорочення назв району та області. Пор.:

ВОЗИК [вóзик] 1) житель с. Звірів Квр В, який у дитинстві *полюбляв їздити на возику* [10: 37]; 2) житель с. Острожець Мл В: *хлопець має криві ноги*; 3) жителі н.пп. Люблинець Квл В: *від прізвища Телега*; Микитичі В-В В: *від прізвища Вознюк* [7 І: 201].

Немає й граматичної характеристики роду прізвиська, проте його можна визначити за вказівкою *житель / жителька*, пор.:

ВОВЧИЦЯ [вовчіц'а] жителька с. Дубище Рж В, яка *уникала зустрічей з людьми* [Там само: 200].

ПЛЕТКА [г'і́лétка] житель с. Рудка Лбш В: *дуже неповороткий, схожий на мішок* [Там само: 289].

Курсивом виділено мотивацію прізвиська. За наявності в того самого прізвиська кількох мотивацій подано однією словниковою статтею як різні значення багатозначного слова, водночас антропоніми з утраченою мотивацією розташовано в кінці. На нашу думку, такий спосіб подання полімотивованих прізвиस्क є найбільш зручним і компактним, пор.:

РАДІК [ра́д'ік] 1) житель с. Сокіл Рж Р.: *від батькового імені Родіон*; 2) житель с. Гаразджа Лц В: *від прізвища Радіонов* [Там само: 4].

АБРАМ [абра́м] 1) жителі н.пп Ковель В, Скулин Квл В: *від прізвища Абрамчук*; 2) житель с. Волиця Ск Л [Там само: 31].

На прикладі проаналізованих лексикографічних праць неофіційних антропонімів початку ХХІ ст. простежуємо різні підходи до опису прізвиस्क, особливості побудови словникових статей реєстрових одиниць, обсяг різного типу інформації у словниках тощо. Різні підходи до укладання таких словників і різні лексикографічні моделі подання прізвиस्क, очевидно, дадуть їхню багатоаспектну картину. Зокрема Г. Л. Аркушин визнає, що досі «немає досконало виробленого і апробованого способу подачі цих антропонімів [прізвиस्क]» [Там само: 9]. Словникова стаття таких лексикографічних праць переважно містить реєстрове слово з позначкою наголосу, граматичну інформацію (родовий відмінок однини, рід), умовні позначення місця фіксації (село, район, область), мотив іменування й транскрипцію, іноді різновид прізвиська. Поза увагою в таких випадках залишається тип прізвиська за структурою (однослівні, словосполучення, речення), спосіб і засоби творення, семантика мотиваційної основи тощо. Зважаючи на це, в

укладанні словника прізвиськ села Великі Дідушичі (Стрийський район Львівської області) намагаємося відобразити цю важливу інформацію в словниковій статті:

1. Прізвиська подаємо за алфавітом у формі називного відмінка великими літерами і жирним шрифтом. Поділяємо думку П. П. Чучки про те, що алфавітний спосіб подання антропонімів є найзручнішим для користування [9: 4–5].

2. Після прізвиська пропонуємо транскрипцію задля максимального збереження всіх фонетичних, морфологічних та інших особливостей вимови та наголосу форми місцевої назви: **БАЗЬО** [баз'о́], **БОЛЕХІВНИК** [боле^х'іўнік], **ВІЛЬШИНКА** [в'іл'ші́нка], **ГЛУШКО** [глу́шко], **ДЗІНДЗЬО** [дз'ін'дз'о], **ЦЬИНКА** [ц'і́нка] та ін.

3. Через кому зазначаємо курсивом рід, число, закінчення родового відмінка однини чи множини (якщо множинна форма) або позначку *невідм.*: **ДУНИХА** [дўни́ха], *ж., одн., -и*; **ИЛЬЧИК** [іл'чик], *ч., одн., -а*; **БІЛА** [б'і́ла], *ж., одн., -ої*; **НЯЙМІ-НЯЙМІ** [н'аїм'і н'аїм'і], *ч., одн., невідм.*

4. Після граматичних характеристик ставимо тире і вказуємо вид неофіційного антропоніма (індивідуальне, колективно-групове, родичівське, сімейно-родове чи парне) та різновид за структурою (однослівне, словосполучення чи речення).

5. Установлюємо апелятив / онім, від якого виникло прізвисько. Діалектні форми прізвиськ або форми, що постали під впливом інших мов, фіксуємо так, як вони звучать у побуті. Лаконічно вказуємо на спосіб і засіб творення антропоніма. Також зазначаємо лексичне значення апелятивної мотиваційної основи та через тире мотив іменування. Прізвиська, які мають кілька мотивацій, подаємо однією словниковою статтею.

Словник прізвиськ жителів села Великі Дідушичі наразі містить 719 реєстрових одиниць, основою яких стали власні спостереження і спеціальне опитування упродовж останніх 10 років, і перебуває на завершальній стадії укладання. Далі вибірково пропонуємо приклади словникових статей, у яких прізвиська мотивовано апелятивом, особовим іменем, прізвиськом, прізвищем, ойконімом, сполукою, словосполученням:

АГРОНОМ [агронóм], *ч., одн., -а* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло в результаті онімізації апелятива *агронóм* ‘фахівець з агрономії’ (СУМ, I, 18) – найменування чоловіка за родом діяльності (працював у колгоспі агрономом).

АНДРОНІК [андрóн'ік], *ч., одн., -а* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло за допомогою суфікса **-ік** від варіанта особового імені *Андрон* < *Андрій* (Трійняк, 33). Можливе й утворення цього прізвиська в результаті трансонімізації варіанта особового імені *Андроник* < *Андрій*

(Трійняк, 33), пор. прізвище *Андроник* (Редько, I, 8). – найменування нащадка за іменем предка.

АНДРОНІКИ [андрон'ікі], *мн.*, *-ів* – Сімейно-родове однослівне прізвисько, яке виникло за допомогою закінчення **-и** від індивідуального прізвиська *Андронік* (див. вище) – найменування родини за прізвишком представника роду.

АНДРОНІЧКА [андрон'ічка], *жс.*, *одн.*, *-и* – Родичівське однослівне прізвисько, яке виникло за допомогою суфікса **-к(а)** від прізвиська *Андронік* (див. вище) – найменування дружини за прізвишком чоловіка.

АЧАЛО [ачало], *чс.*, *одн.*, *-а* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло за допомогою суфікса **-л(о)** від сполуки *а чо* з агентивним значенням ‘той, хто вимовляв цю сполуку’ – найменування чоловіка, який часто ставив це запитання.

БАТЬКО [бат'ко], *чс.*, *одн.*, *-а* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло в результаті редеривації від прізвища *Батьків*, пор. прізвище *Батьків* (Редько, I, 38; Метрична, № 655, 656, 657, с. 116) – найменування чоловіка за його прізвищем.

БІЛИЙ [білий], *чс.*, *одн.*, *-ого* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло в результаті субстантивації та онімізації прикметника *білий* ‘який кольором наближається до крейди, молока, снігу; світлий’ (СУМ, I, 181) – найменування чоловіка за світлим кольором волосся.

БОЛЕХІВНИК [боле^нх'іўнік], *чс.*, *одн.*, *-а* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло в результаті усічення суфікса **-ськ(ий)** від прізвища *Болехівський* і додавання суфікса **-ник**, пор. прізвище *Болехівський* (Метрична, № 101, 106, с. 42, № 1264, с. 199 та ін.) – найменування чоловіка за його прізвищем.

БУРИЙ [бурий], *чс.*, *одн.*, *-ого* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло в результаті субстантивації та онімізації однозвучного апелятива *бурий* ‘темнокоричневий із червонуватим відтінком’ (СУМ, I, 258) – найменування чоловіка за кольором шкіри обличчя.

ВАКОВАНА [вакована], *жс.*, *одн.*, *-ої* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло в результаті субстантивації й онімізації однозвучного діалектного апелятива *вакована* ‘переселена’ (Дидик-Меуш, 32) – найменування жінки, яка була переселена.

ВЕРХОВИНЧИК [ве^нрховінчик], *чс.*, *одн.*, *-а* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло за допомогою суфікса **-чик** від назви населеного пункту *Верховина* (Івано-Франківська обл.) зі значенням ‘який народився, жив у *Верховині* чи походить із неї’ – найменування чоловіка за місцем народження.

ГРОМАДСЬКИЙ КУМ [громадс'кій кум], *чс.*, *одн.*, *-ого/-а* – Індивідуальне прізвисько-словосполучення, яке виникло в результаті лексикалізації й онімізації словосполучення *громадський кум*, у якому опорним

компонентом є апелятив кум ‘хрещений батько’ (СУМ, IV, 397), а атрибутивним членом прикметник *громадський* ‘належний усій громаді’ (СУМ, II, 174) – найменування чоловіка за наявністю великої кількості похресників.

ПРОД [íрод], ч., одн., -а – Індивідуальне однослівне прізвище, яке виникло в результаті онімізації однозвучного апелятива *ірод* ‘лайл. дуже жорстока, люта людина’ (СУМ, IV, 47) – найменування чоловіка за вредним, сердитим, поганим характером, який страшний ззовні (носив чорну шкіряну пов’язку на оці) і не ходив до церкви.

КОЛОДА [колóда], ч., одн., -и – Індивідуальне однослівне прізвище, яке виникло в результаті онімізації однозвучного апелятива *колода* в значенні ‘обрубок товстої деревини’ (СУМ, IV, 228) – найменування чоловіка за наявністю коротких і товстих ніг.

ЛАБАЙ [лаба́ї], ч., одн., -я – Індивідуальне однослівне прізвище, яке виникло в результаті онімізації діалектного апелятива *лабай* ‘людина з великими стопами’ (Шило, 158) – найменування чоловіка за ситуацією, за словами (укравав колись лопату, господар украденого сказав, що має лаби (руки) великі).

ЛЕВКОВА [леўкова], ж., одн., -ої – Родичівське однослівне прізвище, яке виникло в результаті опущення стрижневого слова в словосполученні *Левкова дружина* та субстантивзації компонента *Левкова*, який походить від варіанта особового імені *Левко* < *Леонід* (Трійняк, 193) – найменування дружини за особовим іменем чоловіка.

НЯЙМІ-НЯЙМІ [н'аїм'і-н'аїм'і], ч., невідм. – Індивідуальне однослівне прізвище, яке виникло в результаті онімізації діалектної сполуки *няй мі* у значенні ‘не чіпай мене’, пор., діал. *няй*² – виг. Не чіпай (Шило, 187) – найменування чоловіка за особливостями мовлення.

ПОЛАГНІЙ [по^алагн'її], ч., одн., -я – Індивідуальне однослівне прізвище, яке виникло за допомогою суфікса **-ій** від особового жіночого імені *Полагна* < *Пелагея*, *Пелагія*, *Палажка* (Трійняк, 290) – найменування нащадка за іменем предка.

ПРОФЕСОР [профэ́сор], ч., одн., -а – Індивідуальне однослівне прізвище, яке виникло в результаті онімізації однозвучного апелятива *професор* ‘жарт. Великий знавець якої-небудь справи’ (СУМ, VIII, 332) – найменування чоловіків, які 1) добре розбирався в техніці; 2) був розумний.

ТАТО Й МАМА [та́то ї ма́ма], -а/-и – Парне прізвище, яке виникло в результаті лексикалізації й онімізації словосполуки *тато й мама* – найменування чоловіка і дружини, яка так себе з чоловіком називала.

ТРІО МАРЕНИЧІ [тр'іо марéнич'і], мн., -ів – Колективно-групове прізвище-словосполучення, яке виникло в результаті лексикалізації та онімізації апелятивно-онімної словосполуки *тріо Мареничі*, у якому опорним компонентом є апелятив *тріо* ‘перен. Про трьох людей, що пов’язані

між собою дружбою або завжди бувають разом' (СУМ, X, 271), а атрибутивним членом антропонім *Мареничі*, пор. прізвище *Маренич* (Чучка, 363) – найменування матері, дочки та зятя, які всюди були втрюх.

ФАШИНА [фаші́на], *ж., одн., -и* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло в результаті онімізації діалектного апелятива *фашина* зі значеннями: 1) 'оберемок, в'язка лози', 2) 'гіллячки, що підкладають під стіжок' (Шило, 262) – найменування жінки за зовнішніми ознаками (висока і худа, як лоза).

ХОМКА [хóмка], *ч., одн., -и* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло в результаті усічення суфікса **-ин** від прізвища *Хомин* і додавання суфікса **-к(а)**, пор. прізвище *Хомин* (Редько, II, 1128; Фаріон, 304; Метрична, № 186, с. 53, № 1318, с. 208 та ін.) – найменування чоловіка за його прізвищем.

ХОМЧИХА [хóмчиха], *ж., одн., -и* – Родичівське однослівне прізвисько, яке виникло за допомогою суфікса **-их(а)** від прізвиська *Хомка* (див. вище) – найменування дружини за прізвиском чоловіка.

ЦЬОНЬКА [ц'óн'ка], *ч., одн., -и* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло за допомогою суфікса **-к(а)** від вигука *цьонь-цьонь* – уживають, щоб підкликати коня (Шило, 271) з агентивним значенням 'той, хто кликав лоша' – найменування чоловіка за використовуванням словом.

ЯСЬКО [йáс'ко], *ч., одн., -а* – Індивідуальне однослівне прізвисько, яке виникло в результаті трансонімізації варіанта особового імені *Ясько* < *Яків* (Трійняк, 413) або *Ясько* < *Ян* (Там само, 416) – найменування нащадка за особовим іменем предка.

ЯСЬКИ [йáс'кú], *мн., -ів* – Сімейно-родове однослівне прізвисько, яке виникло за допомогою флексії **-и** від прізвиська *Ясько* (див. вище) – найменування родини за індивідуальним прізвиском представника роду.

Сподіваємося, що запропоновані принципи укладання та структура словникової статті будуть корисними для укладачів словників таких антропонімів, а опублікований словник прізвиस्क села Великі Дідушичі Стрийського району Львівської області зацікавить ономастів, діалектологів, краєзнавців, учителів, а також усіх, хто цікавиться історією рідного села та особливостями становлення його, української загалом антропонімійної системи.

Джерела

Габорак – Габорак М. М. Прізвища Галицької Гуцульщини: етимологічний словник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2019. 584 с.

Дидик-Меуш – Дидик-Меуш Г. Мокряни: Говірка маминого села. Словник. Львів: Піраміда, 2021. 284 с.

Метрична – Метрична книга церкви Стрітення Господнього села Великі Дідушичі / упорядник та автор опису Л. В. Сегін. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2024. 300 с.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984.

Редько – Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів, 2007.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Трійняк – Трійняк І. І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 508 с.

Фаріон – Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – на початку XIX століття (з етимологічним словником). Львів: Літопис, 2001. 371 с.

Хобзей – Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Вид. 4-е, змінене і доповн. / відпов. ред. Н. Хобзей. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 892 с.

Чучка – Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 704 с.

Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 287 с.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник прізвиськ. Яким йому бути? *Studia Slavistica* / упоряд. та відп. ред. С. Пахомова, Я. Джоґаник. Ужгород, 2009. Вип. 10. С. 6–10.

2. Наливайко М. Я. Засоби і способи іменування чоловіка на Львівщині. *Мовознавчий вісник*. 2014. Вип. 19. С. 54–59.

3. Наливайко М. Матеріали до словника прізвиськ Львівщини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: філологія (мовознавство)*. 2012. Вип. 16. С. 377–382.

4. Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів: [б.в.], 2007.

5. Скорук І. Д. Словник прізвищ м. Луцька: принципи укладання. *Студії з ономастики та етимології*. 2011–2012 / Відп. ред. О. П. Карпенко, В. П. Шульгач. Київ, 2012. С. 232–240.

6. Скорук І., Яцук Р. Матеріали до словника прізвиськ Волині. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2014. № 17. С. 271–283.

7. Словник прізвиськ північно-західної України: у 3 т. / Упорядник Г. Л. Аркушин. Луцьк: Вежа, 2009.

8. Чабаненко В. А. Прізвиська Нижньої Наддніпряниці: у 2 кн. Запоріжжя: [б. в.], 2005.
9. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 704 с.
10. Шульська Н. Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині. Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2008. 164 с.
11. Яцій В. Матеріали до словника українських прізвиськ (прізвиська жителів с. Миколаїв Радехівського р-ну Львівської обл.). *Лексикографічний бюлетень*: зб. наук. праць / Відпов. ред. В. В. Німчук. Київ, 2008. Вип. 17. С. 100–106.

Legend

Габорак – Haborak, M. (2019). Surnames of Galician Hutsulshchyna: Etymological Dictionary. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 584 s.

Дидик-Меуш – Dydyk-Meush, H. (2021). Mokriany: The Subdialect of My Mother's Village. Dictionary. Lviv: Piramida. 284 s.

Метрична – The Metric Book of the Church of the Presentation of the Lord in the Village of Velyki Didushychi / Compiled and described by L. V. Sehin. Vinnytsia: Nikan-LTD, 2024. 300 s.

Онишкевич – Onyshkevych, M. J. (1984). Dictionary of Boyko subdialects in 2 vol. Kyiv: Naukova Dumka.

Редько – Redko, Yu. K. (2007). Dictionary of Modern Ukrainian Surnames in 2 vol. Lviv: [b.v.].

СУМ – Dictionary of the Ukrainian Language in 11 vol. Kyiv: Naukova Dumka, 1970–1980.

Трійняк – Triyniak, I. I. (2005). Dictionary of Ukrainian Names. Kyiv: Dovira. 508 s.

Фаріон – Farion, I. (2001). Ukrainian Surname Names of the Carpathian Lviv Region in the late-18th to early-19th Centuries (with an Etymological Dictionary). Lviv: Litopys. 371 s.

Хобзей – Khobzey, N., Simovych, K., Yastremska, T., Dydyk-Meush, H. (2019). Lviv Lexicon: Seriously and as a Joke. 4th edition, amended and supplemented. [Ed. by N. Khobzey]. Lviv: Vydavnytsvo Staroho Leva. 892 s.

Чучка – Chuchka, P. P. (2005). Surnames of Transcarpathian Ukrainians: a Historical and Etymological Dictionary. Lviv: Svit. 704 s.

Шило – Shylo, H. (2008). The Regional Dictionary of Naddnistriianshchyna. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. 287 s.

References

1. Arkushyn, H. L. (2009) Dictionary of Nicknames. What should it be like? *Studia Slavistica* / Ed. and compiled by S. Pakhomova, Ya. Dzhohanyk. Uzhhorod. Vyp. 10. P. 6–10. (in Ukr.).
2. Nalyvayko, M. Ya. (2014) Means and Ways of Naming a Man in the Lviv Region. *Мовознавчий вісник*. Vyp. 19. P. 54–59. (in Ukr.).
3. Nalyvayko, M. (2012) Materials for the dictionary of nicknames of Lviv region. *Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogical University. Series: philology (linguistics)*. Vyp. 16. P. 377–382. (in Ukr.).
4. Redko, Yu. K. (2007) Dictionary of Modern Ukrainian Surnames in 2 vol. Lviv: [b.v.]. (in Ukr.).
5. Skoruk, I. D. (2012) Dictionary of Surnames of Lutsk. Lutsk: Principles of Compilation. *Studies in Onomastics and Etymology. 2011–2012* / Ed. by O. P. Karpenko, V. P. Shulhach. Kyiv. P. 232–240. (in Ukr.).
6. Skoruk, I., Yatsuk, R. (2014) Materials for the Dictionary of Nicknames of Volyn. *Philological Volyn: Text and Context*. № 17. P. 271–283. (in Ukr.).
7. Dictionary of Nicknames of Northwestern Ukraine in 3 vol. / Ed. by H. L. Arkushyn. Lutsk: Vezha, 2009. (in Ukr.).
8. Chabanenko, V. A. (2005) Nicknames of the Lower Naddniprianshchyna in 2 books. Zaporizhzhia: [b. v.]. (in Ukr.).
9. Chuchka, P. P. (2005) Surnames of Transcarpathian Ukrainians: a Historical and Etymological Dictionary. Lviv: Svit. 704 p. (in Ukr.).
10. Shulska, N. (2008) Dictionary of Nicknames of the Inhabitants of the Styr and Horynia Rivers. Lutsk: Vyd-vo «Volynska oblasna drukarnia». 164 p. (in Ukr.).
11. Yatsiy, V. (2008) Materials for the Dictionary of Ukrainian Nicknames (Nicknames of the Inhabitants of Mykolaiv Village, Radekhiv District, Lviv Region). *Lexicographic Bulletin: a Collection of Scientific Papers* / Ed. by V. V. Nimchuk. Kyiv. Vyp. 17. P. 100–106. (in Ukr.).

Liubomyr Sehin

**The dictionary of Ukrainian nicknames:
structure of a dictionary entry
(based on the nicknames of the inhabitants of the village of
Velyki Didushychi, Stryi district, Lviv region)**

The article is devoted to the topical problems of lexicographic description of Ukrainian nicknames. The article focuses on the achievements of Ukrainian official anthroponymy, which are manifested in such fundamental linguistic works as dissertations and dictionaries of various types; the achievements of

onomasts in unofficial anthroponymy are analyzed, including dissertations on the analysis of nicknames of certain regions, studies of such onyms of different social strata and settlements; the necessity of comprehensive collection of anthroponymic materials throughout Ukraine and compilation of dictionaries of nicknames of different regions is substantiated; dictionary descriptions of nicknames in three published lexicographical works are considered, the dictionary entry of which mainly contains a registered word with an accent mark, grammatical information (genitive singular, gender), conditional designations of the place of fixation (village, district, region) and the naming motive, and occasionally transcription. The purpose of such dictionaries is lexicography of anthroponymic dialectal linguistic units. A description option is proposed (nicknames in alphabetical order in the nominative case in capital letters and bold, transcription, italics, gender, number, ending of the genitive singular or plural (if plural)), or an indication of the unknown the type of unofficial anthroponym based on the motivation for its formation (individual, collective-group, kinship, family-generic or paired) and structure (single word, phrase or sentence), the appellative/onym from which the nickname originated, an indication of the method and means of formation the anthroponym, lexical meaning of the appealing motivational basis and the motive of naming) and listed twenty-seven dictionary entries of lexicographic description of nicknames of the Naddnistrrian dialect of the inhabitants of Velyki Didushychi village, Stryi district, Lviv region.

Keywords: *anthroponym, nickname, surname, name, dictionary entry, motivation, appellative*

Євгенія Карпіловська

УДК 811.161. 2.06.37

Антоніми-непрямі номінації у функції експресивів: український вимір емпатії та політкоректності

*Предмет обговорення в статті становить використання антонімічних прикметників-непрямих номінацій у функції експресивів, або виразників емоційного стану мовця, його ставлення до когось або чогось. Наголошено на активізації цієї категорії ознакових лексем у сучасних текстах різних стилів, жанрів і сфер побутування для потреб емпатії та політкоректності. Такі комунікативні запити носіїв української мови передбачають випрацювання спеціальних засобів для пом'якшення, а то й приховання конкретних оцінок осіб, явищ, подій або реалій дійсності, які могли б уразити співрозмовника або викликати його негативну реакцію, спричинити конфлікт з ним. Зростання ролі непрямой номінації у сучасній українськомовній комунікації свідчить про дедалі більше залучення українського суспільства до глобалізаційних процесів і має знайти своє адекватне відображення в словниках української мови XXI століття. Порушені проблеми розглянуто на матеріалі ад'єктивів – прикметників і дієприкметників – із префіксами **не-** та **без-**, зокрема не засвідчених у загальномовних нормативних тлумачних словниках.*

Ключові слова: емпатія, політкоректність, непрямая номінація, антонім, активний словник

Рівень розвитку мови визначає наявність у її системі засобів для задоволення найрізноманітніших когнітивних і комунікативних потреб мовців, найскладніших і найпримхливіших виявів мовомислення спільноти, яка цією мовою послугується. Зокрема потреби встановити зі співрозмовником чи будь-яким одержувачем інформації довірочного контакту, створення атмосфери широти, порозуміння, товариськості і водночас шанобливості й толерантності. Психологи й фахівці з комунікативної лінгвістики, лінгво- і психолінгвістики називають певну атмосферу комунікації, її тональність і спосіб контакту між мовцями **регістром мовлення**. Цей термін в українському мовознавстві ще, на жаль, не дуже поширений, хоч і вживаний (Бацевич 2003; Карпіловська 2017). Його не знайдемо навіть у такому авторитетному джерелі сучасної української лінгвістичної термінології, як енциклопедія «Українська мова». Не подав терміна **регістр мовлення** й найповніший на кінець XX ст. тезаурус «Словник слов'янської лінгвістичної термінології» у 2 томах (Прага, 1977–

1979), який підготувала Комісія з лінгвістичної термінології при Міжнародному комітеті славістів і який містить терміни всіма слов'янськими мовами. Що він більш популярний в англійській мовознавчій традиції, свідчать такі сучасні джерела, як «Словник з лінгвістики та фонетики» («Dictionary of Linguistics and Phonetics») Д. Кристала, що витримав уже шість видань. У цьому словнику термін *register* «регістр, розряд» подано у двох значеннях. У фонетиці він позначає звук особливої якості, створюваний у гортані (ларинксі, larynx), а в стилістиці та соціолінгвістиці – різновид (відміну) мови, визначені певною соціальною ситуацією (науковою, релігійною, офіційною) (Crystal 2008: 409). Отже, регістр мовлення (комунікації, спілкування) в англійській лінгвістичній термінології передбачає наявність спеціальних засобів для забезпечення певного типу контакту між мовцями, його призначення, тональності, атмосфери, успішності спілкування між посвяченими, своїми, тими, хто такі засоби знає і вправно ними володіє.

Утім, відсутність обговорюваного терміна в українських словниках лінгвістичних термінів та в енциклопедії «Українська мова» аж ніяк не означає, що в українській мові відсутні засоби для забезпечення різних типів комунікативних ситуацій, а в терміноапараті українського мовознавства – терміни на позначення різновидів мови для різних типів спілкування. Наприклад, в уже згаданій енциклопедії «Українська мова» вміщено терміни *алегорія, евфемізм, езонівська мова, інтимізація мови, перифраза*. А в працях сучасних українських мовознавців, загальномовних тлумачних словниках і словниках іншомовних слів натрапляємо на позначення *алюзія, інакомовлення, ремінісценція*, що називають явища, пов'язані з варіюванням мовних засобів залежно від типу комунікативної ситуації, теми спілкування або кола його учасників і завдань, які вони перед собою ставлять. Зокрема, укладачі академічного загальномовного «Словника української мови» в 11 томах (далі – СУМ) поняття, позначене словом *інакомовлення*, потрактували як «те саме, що *алегорія* (Втілення абстрактного поняття в конкретному художньому образі. // Вислів, що виражає абстрактне поняття через конкретний художній образ)», а саму цю лексему вважали книжною й рідковживаною, на що й указують відповідні ремарки *книжн.* (книжне слово) і *рідко* (СУМ IV: 23). Проте не можемо погодитися і зі звуженням змісту поняття, названого композитом *інакомовлення*, лише до алегорії, і з обмеженням сфери вживання цієї лексеми лише книжною лексикою. Аналіз сучасних українських текстів різних стилів засвідчує іншу картину функціонування засобів інакомовлення, одиниць непрямой (як образної, так і безобразної) номінації, зростання попиту на них. Зауважимо, що й раніші тексти містять такий ресурс мовомислення, особливо в часи утисків вільної думки в Радянському Союзі і Російській імперії, що доводить його стабільну активність в українській

мові. Аналізовані далі в статті ад'єктиви (прикметники та дієприкметники, зрідка вказівні чи означальні займенники або порядкові числівники) з префіксами **не-** і **без-** доводять, що непряма номінація, у тім числі, й інакомовлення, не завжди вдаються до творення художніх образів, щоб приховати конкретний зміст, а використовують й інші засоби, зокрема з метою приховання гострих, конкретних, категоричних оцінок того, про що мовлять.

В україністиці розвивається й такий новітній напрям досліджень, як лінгвістична конфліктологія (Білоконенко 2003), об'єктом вивчення якої слугують конфліктогенні мовні засоби, тобто ті мовні одиниці, які спричинюють конфлікти між мовцями, а також засоби, що убезпечують від конфліктів, непорозумінь, сприяють установах доброзичливої, дружньої атмосфери спілкування. До лінгвоконфліктології близькі дослідження із сугестивної лінгвістики, нейролінгвістичного програмування, зокрема вивчення й розроблення мовних засобів для виявлення емпатії особи – її прихильного, позитивного ставлення до співрозмовника або до предмета розмови, спілкування, загалом до змісту повідомлення (Ковалевська 2008).

Загальномовний одностомний тлумачний «Словник української мови» за редакцією В.В. Жайворонка (далі – СУМЖ) подав слово **емпатія** як термін психології з ремаркою *психол.* (термін психології), щоправда, з покликанням на його прототип в англійській мові, хоч у формальній структурі цього терміна наявні грецькі: префікс *ἐν* «в» (у графічному варіанті **ем-** перед коренем на *π* – український відповідник **п**) та основа *-πάθος* «пристрасть, страждання, співчуття, почуття». Отже, внутрішня його форма, справді, унааявнює первісне значення грецького етимона «співчуття, співпереживання». Значення сучасного терміна психології СУМЖ потлумачив як «здатність людини емоційно відповідати на переживання інших» (СУМЖ: 271). Як різновид емоційної реакції людини на інших емпатія входить в опозицію термінопозначень **симпатія** : **антипатія** як узагальнена, оцінно нейтральна здатність людини реагувати на доквілля, виявляти своє ставлення до когось або чогось. З огляду на внутрішню форму цих терміноодиниць вони дають уявлення про різні можливі вектори того, що психологи називають емоційним інтелектом, тобто виявленням емоційної реакції мовця на явища, процеси, події у фізичному (реальному) або ментальному (уявному) просторі, на інших осіб чи істот. Якщо симпатія – це наближення до об'єкта такої реакції з позитивною його оцінкою, антипатія – віддалення від нього з оцінкою негативною, то емпатія – заглиблення в емоційний стан самого мовця під впливом зовнішнього об'єкта, яке потребує його певної емоції, певного способу його поведінки й може приводити до формування амбівалентних оцінок (як позитивних, так і негативних).

У сьогочасних українських і загалом цивілізаційних обставинах емпатія закономірно стає основою формування й стратегій політкоректності,

зокрема випрацювання для її реалізації спеціальних мовних засобів. У нашій ранішій публікації, присвяченій українським мовним маркерам політкоректності (Карпіловська 2017), ми назвали засоби політкоректності *мовою без «гострих кутів»* і звернули увагу на роль непрямой номінації в її словнику. У цій розвідці зосередимося саме на їхньому аналізі й з'ясуванні сучасних тенденцій їх творення, передумов їхньої активності за даними текстів різних стилів, жанрів і сфер побутування. На наше глибоке переконання, аналіз цієї категорії лексики у зв'язку з її значенням для сучасної комунікації, для задоволення в сучасній українськомовній практиці потреб емпатії та політкоректності в різних регістрах мовлення вкрай важливий для успішного розв'язання теоретичних і практичних завдань укладання нового академічного тлумачного «Словника української мови» в 4 томах – словника активного типу, над яким від 2021 року працює колектив науковців відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

Непрямую номінацію прийнято визначати як різновид вторинної, переважно словотвірної, номінації (Тараненко 2007: 436–437), що передбачає позначення поняття не безпосередньо, а опосередковано, завдяки вказівці на його відношення до іншого об'єкта, названого твірної одиницею. Таке відношення позначуваного об'єкта може бути різною мірою конкретизовано, наприклад за його протиставленням базовому як певній точці відліку: *резидент : нерезидент, світ : антисвіт, пропаганда : контрпропаганда, отрута : протиотрута*. Від номінації образної, перифрастичної непряма номінація відрізняється способом приховання зв'язку з об'єктом називання, а саме завдяки вказівці на відношення до нього, а не створенню його образу або перифрази, тобто іншого позначення. Для аналізу можливостей використання непрямих номінацій для потреб емпатії та політкоректності ми обрали дві категорії антонімічних прикметників (ширше – ад'єктивів) з префіксами *не-* і *без-*. Матеріал для їхнього вивчення черпаємо із сучасних текстів різних стилів і жанрів, різної тематики з картотеки авторки статті до згаданого нового тлумачного словника активного типу української мови XXI ст. (далі – АСУМ), а також зі «Словника мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» (далі – СМТОУ).

Л.М. Полюга в передмові до свого «Словника антонімів української мови» зауважив, що «антонімами є не всі слова, що вживаються з будь-яким запереченням. Антонімами слід вважати лише ті слова із префіксом *не-*, які створюють нове значення, нове поняття: *доля – недоля, вірний – невірний*, проте не будуть антонімами слова *білий – не білий, ходити – не ходити*. В останніх прикладах заперечується лише значення, виражене попереднім словом. Тут частка *не* і відповідне слово не виражають нової оцінки факту дійсності. Це просто слова із часткою *не*» (Полюга 1999: 9–10). Матеріали текстів і словників (як загальнономовних, так і терміно-

логічних) змушують подивитися на антоніми, зокрема з префіксом **не-**, дещо інакше, узявши до уваги весь комплекс властивих їм ознак: семантичних, формальних і функціональних, у тім числі і їхнє написання разом з твірною одиницею чи окремо. Відстежування активності вживання того чи того антонімічного ад'єктива, ще не засвідченого словниками, дає підстави з'ясувати, наскільки сформованим і незалежним від контексту є його значення, а відповідно, й наскільки усталеним у мовній свідомості українців є позначене таким словом нове поняття.

Прикметники та дієприкметники-антоніми з префіксом **не-** у функції позначень пом'якшених або й прихованих оцінок, як свідчать загальномовні тлумачні словники, словники мови письменників або словники епітетів, незмінно активні в українській мові. Згадаймо хоча б Шевченкові **нелукавий** (*Ходімо ж, доленько моя! / Мій друже вбогий, нелукавий!*) чи **ненарожденний** (*І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє*). На вироблення в них нового значення, нового поняття, підставу, за слушним спостереженням Л.М. Полюги, необхідну для надання їм статусу антоніма, указує написання в них заперечної частки *не* разом з одиницею – на відміну від, наприклад, сполуки частки *не* з означальним займенником *свій* у Шевченкових рядках: *Малого сліду не покину / На нашій славній Україні, / На нашій – не своїй землі* з поезії «Мені однаково, чи буду...». Приклади із сучасних художніх і публіцистичних текстів, текстів засобів масової інформації доводять, що такі позначення-новотвори здебільшого приховують позитивну оцінку якості об'єкта, його властивостей, дій або стану. Водночас непряме вираження ознаки відкриває учасникам комунікації – як відправнику, так і одержувачеві інформації – простір для трактування таких оцінок і для широкого спектра їхнього вираження. Оцінка при цьому може стосуватися і прямого, і переносного значення твірного прикметника чи дієприкметника. Так, у поетичних рядках Л. Костенко дієприкметник **неостиглий** зі значенням «який не остиг, не згас, зберігає температуру, вищу за нормальну, виділяє світло» стає синонімом до прямих позначень ознак **теплий, гарячий, світлий** і в порівнянні серця з метеором розширює, нюансує позитивну його оцінку: *Упало серце крізь гіркі фантоми, / лежить, як неостиглий метеор* (Л. Костенко, Мадонна перехресть, 2012, 44) (пор. поширене пряме означення властивості небайдужої, щирої людини – **гаряче серце**). Так само розширення простору для трактування позитивної оцінки дії демонструє й прикметник **ненав'язливий** у публіцистичному тексті суспільно-політичної тематики: *Коли кажуть про ідеологієтворення, то частіше нині уявляють собі це так: зібрали радників Президента, вони виробили програму, яку далі скоренько так реалізували. Тут так не вийде. Має бути довготривале й **ненав'язливе** розставлення акцентів* (День, 21.01.2000). Виформоване нове значення прикметника, що можна потлумачити «який не

нав'язують, яким не надокучають, діють тонко, тактовно», уможливило його синонімізацію з прямими позначеннями позитивної оцінки **тонкий, тактовний, толерантний**, а отже, употужнює арсенал експресивів українського мовця. Термін *експресив* уживаємо стосовно слова, а не вислову, мовленнєвого акта, як це запропонували автори теорії мовленнєвих актів (Searle 1969). До експресивів у такому трактуванні залучаємо ті мовні одиниці, які слугують вираженню емоційного стану мовця, його ставлення до повідомлюваного, зокрема й прикметники-непрямі позначення суб'єктивної оцінки з префіксами **не-** і **без-** в емпатичній або політкоректній функції.

Проте функціонально-прагматичний потенціал аналізованих антонімів потужніший, оскільки вони можуть непрямі позначати й негативну оцінку. Отже, ця категорія експресивів оцінно амбівалентна залежно від тієї ознаки, яка лежить в основі заперечення і виражена твірною основою похідного антоніма. До таких позначень часто вдаються автори наукових, фахових текстів, у яких є потреба в узагальненому вербалізаторі позитивної ознаки, або ознаки певного об'єкта в нормі. Це унаслідок приклади із сучасних текстів істориків, соціологів, філософів, мовознавців. Семантику такого протиставника, навіть не засвідченого в термінологічних словниках, легко прочитати з контексту завдяки наявності в ньому твірних одиниць-позначень об'єктів зіставлення, пор.: *Образ «краю Європи», закріпившись у свідомості західного освіченого читача, поставав таким собі розлогим, безформним та неокресленим простором десь там коло Дніпра та за ним – на межі обжитого християнського світу* (Н. Яковенко, Дзеркало ідентичності, 2012, 53); *За характерними ознаками вимови певних звуків, звукосполук можна легко відрізнити питомого носія мови від непитомого* (О. Бас-Кононенко, Мова – зброя..., 2023, 10); *І навіть благосні імітації [правди] неодмінно проявлять свої фальші, неструктуровану внутрішню природу, сутнісну псевдоправду, неправду – несправжність* (Р. Корогодський. До брами світла, 2016, 8).

Саме узагальнена семантика протиставлення й сприяє активізації творення експресивів-ад'єктивів із префіксом **не-** і їхнього вживання для потреб емпатії та політкоректності. З цього погляду показові ремарки *перен.* (переносне) або * *Образно*, а також складники дефініцій, що унаслідок унаслідок пом'якшену оцінку об'єкта, неповний, неінтенсивний вияв його ознаки на зразок *не досить, певний, не позбавлений*. Ось кілька прикладів з додаткового тому до «Словника української мови» в 11 томах: **небездарний** – Не позбавлений таланту, здібностей у якійсь певній галузі; **небеззахисний** – 1. Який має певний захист, спроможність оборонятися; **небезмежний** – 1. Який має певні межі, обмежений якоюсь територією. 2. *перен.* Не досить сильний, глибокий у своєму вияві (про почуття) (усі – СУМД II: 110).

Стабільну активність таких позначень у різностильовій українській мовній практиці доводять і приклади зі «Словника мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття». Прикметні й різновиди таких експресивів, позначені не лише ремаркою *перен.*, пор.: *Дівочка-сорокалітка* [дівчинка-сорокалітка], *вічна невиліковна відмінниця, гендлярка фейсом і прочитаними книжками* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 86 – СМТОУ: 422); *У дзеркалі Заходу шістдесятники вперше побачили історичну роль [роль], своє лице, намальоване на вічному полі боротьби за людину та її права, за нерозмінні людські вартості (на імперських полігонах були тільки номери об'єктів обстрілу та номери кримінальних справ)* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 32 – СМТОУ: 436), а й *жарт. (жартівливе): У нас поки долізеши із села до міста, до сучасної культури – то набереши стількох оскаржень, перетвориши в суцільні оскарження: і адресовані, і переадресовані, і неадресовані* (І. Дзюба, Спогади і роздуми., 2008, 264 – СМТОУ: 420). Пом'якшена оцінка, не досить інтенсивний вияв ознаки надають антонімічним ад'ективам, насамперед прикметникам, статусу мезонімів і перетворюють двочленні опозиції антонімів на тричленні. Такі тріади вже засвідчили нормативні загальномовні словники: *поганий : непоганий : добрий*, де *непоганий* «1. Досить добрий» (СУМ V: 357) або *дурний : недурний : розумний* (СУМ V: 303) на відміну від *здоровий : нездоровий; правий : неправий; чутний : нечутний*.

Сполучуваність префіксів *не-* і *без-* у прикметниках на зразок *небезвихідний* і *безневинний* виявляє динаміку словотвірної норми в українській мові. Ще «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова (далі – РУС) на початок 30-х років минулого століття засвідчив модель творення антонімічних прикметників завдяки редуплікації префіксів *не-* на зразок *неневинний, неневідомий, ненепевний, ненепорочний*. Наприклад, в українській частині статті РУС до рос. *нецеломудренный* знаходимо синонімічні відповідники *неневінний, ненепорочний, займаний*, а також *недоброчесний, нечеснотний, нечеснотливий* (до рос. *недобродетельный*) й *розпус[т]ний* (до рос. *распутный*) (РУС II: 992), які поглиблюють та урізноманітнюють негативну оцінку моральних якостей особи.

Нині норма творення антонімічних прикметників за допомогою додавання префікса *не-* до базового прикметника, що вже має цей заперечний префікс, застаріла – редуплікацію префіксів *не-* замінила сполука префіксів *без-* і *не-*, щоправда, малопродуктивна, й *не-* і *без-*, яка, навпаки, набирає активності в сучасній мовній практиці. У прикметнику *безневинний*, єдиному засвідченому на сьогодні в нормативних словниках означенні з префіксосполукою *безне-*, сформувався й інше, ніж у прикметнику *неневинний*, лексичне позитивнооцінене значення: За яким немає ніякої

вини; безвинний, невинний. // Який нікому не робить шкоди, зла (СУМ І: 136). Додавання префікса **без-** лише посилює позитивну оцінку. Прикметно, що в українській мові заперечний префікс **не-** виявив здатність сполучитися лише із заперечним префіксом **без-**, хоча й зрідка. З іншими заперечними префіксами й основами-префіксоїдами (як питомими, так і іншомовними – **проти-, а-/ан-, анти-, де-/дез-, ін-/ім-/ір-, контр-**) його сполук не зафіксовано, очевидно, через конкретну семантику питомої основи **проти-** й можливий стилістично забарвлений, як у всіх гібридів, характер семантики в сполуках префікса **не-** з іншомовними префіксами. Що ж до антонімів з префіксом **без-**, то вони формують протиставне поняття не як прямі, а як образні номінації. Їхні прямі значення вказують на відсутність в об'єкта того, що позначено твірною основою, а переносне, образне значення таку відсутність інтерпретує оцінно як негативну властивість об'єкта номінації. Порівняння з іншими слов'янськими мовами, наприклад, українських прикметників, утворених від сполук прийменника *без* з іменниками на позначення частин тіла людини, з їхніми відповідниками в польській мові дає підстави стверджувати, що така здатність цієї категорії похідних прикметників до розвитку прямих значень і формування в їхніх переносних значеннях негативної оцінки є національним маркером саме українського словотворення. Так, український прикметник *безхребетний* розвиває переносне оцінне значення «який має недостатньо твердий характер; нестійкий» (СУМ І: 153). Натомість у польській мові таке значення можна висловити лише засобами синтаксису – *człowiek bez kręgosłupa etycznego* (пол. буквально – людина без етичного хребта)¹.

На нашу думку, саме різний спосіб формування семантики антонімічних прикметників з префіксами **не-** і **без-** сприяє їх активному творенню як пом'якшених і політкоректних експресивів. Це доводять сучасні тексти і словники. До вже поданих прикладів, у СУМД натрапляємо на такі новотвори, як: *небезвигідний, небеззбройний, небезплідний, безрозсудний, безталанний, безтурботний*.

Здійснений аналіз антонімічних прикметників-непрямих номінацій, ужитих у сучасних різностильових текстах і ще не засвідчених у нормативних загальномовних тлумачних словниках, дав підстави зробити кілька висновків, важливих для нашої дальшої роботи над тлумачним словником активного типу української мови ХХІ ст. По-перше, українські мовці дедалі активніше творять непрямі номінації для нових комунікативних потреб, зокрема емпатії як вираження емоційного ставлення до когось або чогось та політкоректності (приховання точних, конкретних оцінок, що можуть вразити співрозмовника або спричинити конфлікт з ним). По-

¹ Користаюся з нагоди щиро подякувати проф. Кристині Клещовій за цей приклад і цінні коментарі щодо семантики таких префіксальних прикметників у сучасній польській мові.

друге, такі номінації розширюють та употужнюють арсенал українських експресивів, «простір для маневру мовця» в різних умовах комунікації, за різних реєстрів мовлення, а отже, сприяють посиленню комунікативної потужності сучасної української мови в нових обставинах її функціонування як мови держави, відкритої до світових цивілізаційних процесів, як мови політики, державного управління, бізнесу, культури, науки та освіти. Зроблені висновки зміцнюють нас у переконанні, що такі активні експресиви має бути адекватно описано в нових словниках української мови ХХІ ст., як загальнономовних, так і фахових.

Джерела

Полюга Л.М. Словник антонімів української мови. Київ: Довіра, 1999. 275 с. Вид. 2.

РУС – Російсько-український словник / голов. ред. акад. А. Кримський. Київ: Видавництво «Українська радянська енциклопедія», 1932. Т. 2.

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. / наук. ред. Є.А. Карпіловська і З.Г. Козирева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022, 787 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1kIVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-uf/view

СУМ – Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Кн. 1–2.

СУМЖ – Словник української мови / відп. ред. В.В. Жайворонок. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2012.

Література

1. Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики. Львів: Видавничий центр Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. 281 с.

2. Білоконенко Л.А. Українськомовний міжособистісний конфлікт. Київ: Інтерсервіс, 2015. 335 с.

3. Карпіловська Є.А. Мова без «гострих кутів» (Політкоректність у реаліях української мови та культури). Культура слова. 2017. Вип. 86. С. 156–165.

4. Карпіловська Є.А. Так і ні – не кажіть, чорне й біле – не називайте... Slavica Wratislaviensia. Wrocław, 2014. CLIX. S. 189–196.

5. Ковалевська Т.Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. Одеса: Астропринт, 2008. 324 с.

6. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2003. 388 с.
7. Тараненко О.О. Антоніми. Українська мова: Енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. 3 вид. С. 28–30.
8. Тараненко О.О. Номінація. Українська мова: Енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. 3 вид. С. 436–438.
9. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Hong Kong: Blackwell Publishing, 2008. 6th ed. 529 p.
10. Searle J. Speech Acts. Cambridge University Press, 1969. 203 p.

Legend:

Poliuha, L.M. (1999). Dictionary of Antonyms of Ukrainian Language. Kyiv: Dovira. 275 p. 2nd ed.

RUS – Russian-Ukrainian Dictionary / chief ed. acad. A. Krymskyi. Kyiv: Publishing House “Ukrainian Soviet Encyclopedia”, 1932. Vol. 2.

SMTOU – Dictionary of the language of creative persons of the Ukraine on the second half of XX – on the beginning of XXI centuries / scient ed. Ie.A. Karpilovska & Z.G. Kozyreva. Kyiv: Institute of Ukrainian Language of NAS of the Ukraine, 2022. 787 p.
URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-uf/view

SUM – Dictionary of Ukrainian Language. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980. Vol. I–XI.

SUMD – Dictionary of Ukrainian Language in 11 volumes. Supplement. Kyiv: Publishing House of Dmytro Burago, 2017. Books 1–2.

SUMZh – Dictionary of Ukrainian Language; ed. by V.V. Zhajvoronok. Kyiv: Publishing Center “Prosvita”, 2012.

References

1. Bacevych, F.S. (2003). Essays of Communicative Linguistics. Lviv: Lviv national university named by Ivan Franko publishing center. 281 p. (in Ukr.).
2. Bilokonenko, L.A. (2015). Ukrainian Interpersonal Conflict. Kyiv: Interservis. 335 p. (in Ukr.).
3. Karpilovska, Ie.A. (2017). Language without “acute angles” (Political correctness in realities of the Ukrainian language and culture). *Kultura slova*. Vol. 86. P. 156–165. (in Ukr.).

4. Karpilovska, Ie.A. (2014). Yes and no – don't say, black and white – don't name... *Slavica Wratislaviensia*. Wrocław. CLIX. S. 189–196. (in Ukr.).
5. Kovalevska, T.Iu. (2008). Communicative aspects of the neurolinguistic programming. Odesa: Astroprynt. 324 p. (in Ukr.).
6. Styshov, O.A. (2003). Ukrainian lexicon of the end of XX century (on the basis of the language of media). Kyiv: KNLU publishing center. 388 p. (in Ukr.).
7. Taranenko, O.O. (2007). Antonyms. *Ukrainian Language: Encyclopedia*. Kyiv: Publishing House "Ukrainian Encyclopedia" named by M.P. Bazhan. 3rd ed. P. 28–30. (in Ukr.).
8. Taranenko, O.O. (2007). Nomination. *Ukrainian Language: Encyclopedia*. Kyiv: Publishing House "Ukrainian Encyclopedia" named by M.P. Bazhan. 3rd ed. P. 436–438. (in Ukr.).
9. Crystal, D. A. (2008). *Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Hong Kong: Blackwell Publishing. 6th ed. 529 p. (in English).
10. Searle, J. (1969). *Speech Acts*. Cambridge University Press. 203 p. (in English).

Ievgeniia Karpilovska

**Antonyms-indirect nominations in the function of expressives:
the Ukrainian dimension of empathy and political correctness**

The subject of discussion in the article is the use of adjectives – antonyms-indirect nominations in the function of expressives, or expressions of the speaker's emotional attitude towards someone or something. Emphasis is placed on their activation in modern texts of various styles, genres and spheres of usage for the needs of empathy and political correctness. Such communicative needs of native speakers of the Ukrainian language require the development of special means for softening, or even hiding, concrete assessments of persons, phenomena, events or things in reality that could offend the interlocutor or cause his negative reaction, a conflict with him. The growing role of indirect nomination in modern Ukrainian-language communication indicates the increasing involvement of Ukrainian society in globalization processes and should find its adequate reflection in modern dictionaries of the Ukrainian language. The problems raised are considered on the basis of adjectives with the prefixes не- and без-, yet not fixed in standard explanatory dictionaries.

Keywords: *empathy, political correctness, indirect nomination, antonym, active dictionary*

Лариса Кислюк

УДК 811.161.2,06,373

Нова лексика воєнного часу та її лексикографування

У статті окреслено проблему лексикографування нової лексики воєнного періоду повномасштабної війни Росії проти України. Зіставлення значень стилістично нейтральних активних лексем, засвідчених у словниках, із сучасними контекстами їхнього функціонування виявило нові значення, пов'язані з війною. Неосемантизми, які можуть претендувати на опис їх у словникових статтях тлумачного словника української мови активного типу, проаналізовано за критеріями нормативності та поширення в основних функціональних стилях.

Ключові слова: мовна норма, активний словник, нова лексика, неосемантизм

Війна невідворотно впливає на життя й діяльність українського суспільства, на мислення і свідомість українців, на їхню мовну діяльність і систему мови, й ці процеси сьогодні активно вивчають дослідники [3; 6–8]. Проектування активних процесів у мовній діяльності суспільства на систему мови виявляє в ній певні зміни та тенденції, зокрема, появу неологізмів: ново-запозичень, новотворів і неосемантизмів воєнного часу.

Прикметною ознакою впливу війни на мову сьогодення є переорганізація лексики, коли в центрі уваги українського суспільства вимушено опинилася воєнна лексика, нова: *дрон, дронівий оператор, енергетичний терор, лінія бойового зіткнення, реактивна артилерія*; й актуалізована: *блокпост, обстріл, повітряна тривога, окупація, воєнний злочин* тощо. Спостерігаємо актуалізацію лексики, пов'язаної з традиціями й духовним життям українців, через звернення до національних символів, творення нових слів за аналогією до позначень важливих сторінок у житті українського народу (*Щекавиця, Холодомор, Вогнехрещ*) [3].

Нові явища в лексиці й фразеології, зміна семантики та функціонування лексичних одиниць у текстах потребують відтворення їх у лексикографічних джерелах як синхронного зрізу сучасної української мови та як засвідчення її стійкості й оновлення в нових суспільно-політичних обставинах побутування. Лексикографування лексики, пов'язаної з війною, потребує осмислення, зокрема, у Словнику української мови активного типу (далі – АСУМ), над яким працює колектив відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови під керівництвом проф. Є. А. Карпіловської. Активність словника полягає, зокрема, у

зорієнтуванні його на опис лексики, активної в широкому спектрі стилів і сфер функціонування української літературної мови першої третини ХХІ ст., тож функціонування слів у сучасних різностильових текстах є аргументом, щоб розглядати їх як претенденти до введення в такий словник. Тип словника зобов'язує враховувати переорганізацію лексики за активністю, адже саме активна лексика нашого часу насамперед має бути відображена в такому словнику. Зауважимо, що нова лексика (новозапозичення, новотвори) й оказіональна потребує тривалішого часу, щоб підтвердити свою усталеність у сучасному українському лексиконі або ж залишитися ефемеризмами й бути засвідченою лише в спеціальних словниках (іншомовних слів, нової лексики, оказіональної лексики тощо). У цій статті такі лексеми в ролі можливих реєстрових одиниць нормативного словника української мови активного типу не розглядаємо.

Аналізуємо загальноживану стилістично нейтральну активну лексику, яка в останні роки оприявила появу нових значень, пов'язаних із війною, порівняно з засвідченими у словниках до 1991 року, що підтверджують контексти функціонування таких лексем. Явище неосемантизації, яке докладно описала й класифікувала в дисертації Ю. О. Цигвінцева [9], видається першочерговим для відтворення його в словнику сучасної української мови. Скажімо, академічні словники української мови надають тлумачення реєстрових слів *бавовна*, *бульбашка*, *вата*, *град*, *мопед*, *нуль*, *приліт*, *пташка*, *сушка*, *тушка*, але сучасні контексти демонструють зміни в їхньому функціонуванні та появу в них нових значень, які варто подати в словникових статтях за умови введення слова до реєстру. Порівняння семантики десяти названих лексем за тлумаченнями, поданими у Словнику української мови в 11 томах (СУМ) та створеними на основі їх функціонування в сучасних контекстах, наведено в таблиці.

Таблиця 1

Зіставлення семантики слів за словниками та текстами

Лексикографічне джерело (СУМ)	Тексти 2022–2024 років
БАВОВНА , и, ж. 1. Те саме, що бавовник . 2. Волокно бавовнику, з якого виробляють пряжу і т. ін. // Нитки з цього волокна (СУМ I: 77).	бавовна , -и, ж., розм. Вибух на окупованій або російській території. <i>Повіdomляють про «бавовну» у Новій Каховці</i> (oZSU, 13.08.2022); <i>У т. о. [тимчасово окупованому] Донецьку палає бавовна</i> (oZSU, 16.10.2022); <i>У Криму спостерігається бавовна</i> (IN, 18.08.2022); <i>Вечірня «бавовна» зараз відбувається у російському Белгороді. Там повідомляють про вибухи</i> (4.01.2024).
БУЛЬБАШКА , и, ж. 1. Водяний або мильний пухир; банька. ♦ Мильна бульбашка –	бульбашка , -и, ж. Мала група людей, відокремлена від інших. <i>У Великобританії уже визначились щодо особливостей роботи</i>

про щось нетривке, нецінне.
2. *рідко*. Порожниста кулька.
(СУМ І: 254).

шкіл у новому навчальному році: діти будуть об'єднані у малі групи «bubbles» («бульбашки») (портал «Освітня політика», 7.07.2020). Спільнота (коло) однодумців. *Моя «бульбашка» повністю складається з людей, дотичних до війська* (Освітній проєкт «Близькі», 3.01.2025), *Всі близькі військових або ветеранів мають травмівний досвід спілкування з цивільними або людьми «не зі своєї бульбашки»* (Освітній проєкт «Близькі», 3.01.2025); *І я роблю все, щоб цей світ, моя країна, моя бульбашка, мій соціум дійсно ставав кращим* (Жіночий ветеранський рух, 9.11.2022)

▲ **інформаційна б'ульбашка (бульбашка фільтрів)** Стан інтелектуальної ізоляції (явище, спричинене результатами персоналізованого пошуку), в якому алгоритм вебсайту вибірково допускає, яку інформацію користувач хотів би бачити. Термін «*The Filter Bubble*» було розроблено інтернет-активістом – Ілаєм Парайзером і описано в його книзі «*Інформаційна бульбашка: що приховує від вас Інтернет*». Автор стверджує, що «*бульбашка фільтрів*» захищає нас від нових ідей і критичної інформації, що призводить до спотворення сприйняття реальності і робить людей більш вразливими до пропаганди та маніпуляцій (Громадське радіо, 26.07.2022).

▲ **соціальна бульбашка** Закрита мала група (мікрогрупа) людей. **Соціальна бульбашка** (*social bubble*) визначається як група людей, з якими ти маєш тісний фізичний контакт (портал «Освітня політика», 7.07.2020); *Оскільки країна перебуває на вирішальному етапі війни, розуміння механізмів утворення соціальних бульбашок під впливом соціальних мереж може допомогти уникнути небажаних маніпуляцій громадянською думкою* (Укрінформ, 20.06.2024)

<p>БАТА, и, ж. Пухната маса з бавовни, шерсті й інших волокнистих речовин (СУМ I: 296).</p>	<p>вата, -и, ж. розм., збірн. Люди з (пост)радянською ментальністю (ватники). В Україну слово прийшло разом із російською інтервенцією в березні 2014 року. Походить від однойменної назви популярного теплового одягу бідних радянських людей. Сукупність ватників часто позначають збірним іменником «вата». (Волиньпост, 3.01.2025)</p>
<p>ГРАД, у, ч</p> <p>1. Атмосферні опади у вигляді частинок льоду різного розміру, перев. округлої форми.</p> <p>2. чого, перен. Велика кількість, численність (СУМ II: 152).</p>	<p>град, «Град» -у, ч. Бойова машина, реактивна система залпового вогню калібру 122 мм. Росіяни накрыли «Градом» Степногірськ: є загиблий та поранена (Трудова слава. Новини Оріхова, 30. 12.2024); <i>Над нами тільки літали ракети, ми тільки чули гради, артилерію, але у наш будинок не влучило нічого</i> (М. Барчук, І навіть коли я дізнаюся, що завтра кінець світу..., 2023: 45)</p>
<p>МОПЕД, а, ч. Скорочення: мотоцикл педальний; легкий малопотужний мотоцикл, що має також педальний привод (СУМ XI: 694).</p>	<p>мопед, -а, ч. Іранський ударний безпілотник «Шахед», який видає звук, схожий на звук мотора мопеда. Масована атака «мопедми» та провали окупантів (ТСН, 30.09.2022); <i>На Дніпропетровщині збили ворожий «мопед»</i> (Стопкор, 28.12.2022), <i>Три мопеди перетинають Київську та Черкаську області. Буде чутно антимопедну роботу</i> (Твій Київ, 29.08.2024); <i>2 мопеди з Вінницької області переміщуються у бік Київської</i> (Київ. Новини, 12.02.2024)</p>
<p>НУЛЬ, я, ч.</p> <p>1. Цифра 0, що означає відсутність величини, а при підставлянні її до іншого числа справа означає збільшення його в десять разів.</p> <p>2. Умовна величина, від якої починається відрахування подібних до неї величин (часу, температури, тиску і т. ін.) (СУМ V: 454).</p>	<p>нуль, -я, ч., розм. Передова, лінія фронту, фактично – нуль кілометрів від фронту, зона бойових дій, зіткнення з ворогом. Є перша лінія оборони – піхота, за нею чи поруч стоять «птуристи», мінометники, артилерія. Це все перша лінія оборони. В моєму розумінні, «нуль» – це сіра зона між піхотами – нашою й ворожою (Укрінформ, 10.10.2023).</p> <p>на нуль, на нулі Невдовзі зі своєї області потрапив на нуль (А. Чапай, 2023: 340); <i>Як військові живуть «на нулі»: розповідь буковинця, який служить на Харківщині</i> (СН,</p>

	6.12.2022); На «нулі» кожна мить може бути останньою (DOU, 9.0.2022).
ПРИЛІТ , льóту, ч. Дія за значенням прилетіти (СУМ VII, с. 659)	приліт , -льóту, ч. Влучання бойових ракет, снарядів, дронів у цивільний або військовий об'єкт. <i>Влада розповіла про наслідки «прильотів»</i> (ТСН, 18.02.2023); <i>Міська влада повідомляє про приліт у житлову багатопверхівку</i> (УНІАН, 22.09.2024); <i>Кілька разів ми спостерігали з вікна нашого будинку за прильотами</i> (М. Савка, 2023: 286).
ПТАШКА , и, ж. 1. Зменш.-пестл. до птах 1 і птаха. // У пестливому звертанні до дитини, дівчини, жінки. 2. перен., розм., ірон. Те саме, що птах 2. 3. розм. Позначка на папері у вигляді двох рисок, що утворюють гострий кут, звернений донизу (СУМ VIII: 380).	пташка , -и, ж., розм. Будь-який військовий літальний апарат (дрон, літак, гелікоптер). <i>У грі в хованки між окупантами та frv-дронами – перемога на боці наших пташок</i> (Оперативно ЗСУ, 24.02.2024); <i>Криворіжець показав землякам, яку небезпечну «пташку» ворога збито в нашому небі. Збито БПЛА «Герань»</i> (Весь Кривий Ріг, 1.08.2024)
СУШКА , и, ж., розм. 1. Дія за значенням сушити 1, 2. 2. кул. Маленький сухий бублик. 3. збірн., рідко. Те саме, що сушня 2. (СУМ IX: 875).	сушка , «Сúшка», -и, ж, розм. Літак СУ – радянський/російський багатоцільовий бойовий винищувач. <i>ЗСУ приземлили сушку</i> (УНІАН, 23.03.2023); <i>Відрізняються вони розмірами і вагою. МіГ набагато менше і легше, "Сушка" більша і важча</i> (УНІАН, 23.03.2023)
ТУШКА , и, ж. Зменш. до туша (у 1 знач.); тіло убитої тварини, дичини і т. ін. невеликого розміру (СУМ X: 331).	тушка , -и, ж., розм. Літак Ту-95 – радянський/російський стратегічний бомбардувальник-ракетоносець. <i>З'явилась інформація, що 1 тушку наше ППО успішно приземлило</i> (Новини. Ірпінь, Буча, Гостомель, 29.12.2023)

Наведені неосемантизми становлять неоднорідну сукупність з погляду можливостей і доцільності їхнього лексикографування в загальнономовних нормативних словниках, що потребує додаткових коментарів.

За критерієм нормативності й функціонування в різних стилях названі неосемантизми формують групи одиниць нормативних і стилістично нейтральних (*бульбашка, град, мопед, приліт*) та розмовних (*бавовна, нуль, пташка, сушка, тушка*) і прагматично забарвлених (*вата*). Неосемантизми є

різними за походженням і способом творення: семантичні деривати (внаслідок метафоричного перенесення, метонімії, розширення чи звуження значення, або ж семантичного зсуву), приховані новозапозичення, новотвори-омоніми (див. класифікацію Ю. О. Цигвинцевої) [9: 3–4], що теж варто враховувати в формулі тлумачення та компонуванні словникової статті.

Для укладання тлумачень важливо, щоб текстовий матеріал підтверджував завершення процесу неосемантизації, адже може йтися про сформоване значення чи образне (авторське) вживання в порівнянні, на що вказують відповідні словникові ремарки. Особливо уважно варто ставитися до лапок у тексті, які, зазвичай, свідчать про додаткове маркування незавершеності процесу: формування переносного значення, незавершеність неосемантизації, додаткове прагматичне навантаження, метафоричність вислову тощо. Проаналізований текстовий матеріал засвідчує: 1) паралельне написання слова чи словосполучки впродовж декількох років і в лапках, і без них; 2) динаміку використання з «у лапках» на «без лапок», тобто процес закріплення й стабілізації нового значення, що вже не потребує лапок як спеціального маркера. Варто враховувати, в якому з функціональних стилів засвідчено неосемантизм, оскільки лапки можуть сигналізувати про чужорідність того чи іншого слова для текстів певного стилю.

Далі коротко проаналізуємо особливості появи й функціонування кожного з неосемантизмів, поданих у таблиці, та можливості подання їх у словнику української мови активного типу.

Бавовна

Виникнення цього неосемантизму та його творення вже аналізували українські дослідники [3; 6], й у контексті міжмовної омографії його можна вважати прихованим новозапозиченням, оскільки неосемантизм *бавовна* зі значенням «вибух» з'явився на початку повномасштабної війни внаслідок автоматичного перекладу з російської мови на українську: російська пропаганда називала вибухи на окупованих територіях «хлопками», а автоперекладач переклав «хлопок» як «бавовна» (тобто *хлопок*) без урахування місця наголосу. Виникнення його пов'язують із відповідним мемом (безліч мемів обіграли зображення саме квітки бавовни як вибуху) та висміюванням українськими користувачами соцмереж помилок автоматичного перекладу: «*Підлога країни чула цю потужну бавовну! Немає більше сечі терпіти ці борошна!*». Тобто помилковий переклад було свідомо використано з прагматичною метою як елемент ігрового, каламбурного словотворення. Основний сегмент його функціонування – розмовний стиль: соцмережі, а також тексти деяких ЗМІ, переважно, новини: *Дякуємо пілотам Повітряних сил ЗСУ за бавовну в Севастополі* (operativnoZSU, 13.10.2023), а ще сучасна художня література: *Новомова війни – «приліт», «передок», «бавовна» – аж ніяк не універсальна хоча б тому, що російські ракети – це різний досвід для людини із Харкова чи Миколаєва, якій «прилітає» у двір власного будинку, оператора системи ППО чи*

мешканця відносно безпечного регіону. Здалеку ми гучно радіємо черговій «бавовні» в Криму чи Мелітополі, але можемо й не замислюватись про щоденну небезпеку, на яку наражає себе місцевий проукраїнський рух опору (В. Шейко, Невимовна війна, 2023: 352). Наявність чи відсутність лапок тут, швидше за все, є вибором користувача, оскільки упродовж 2022–2024 років трапляються обидва варіанти написання. Словотвірна активність неосемантизму виявилася у формуванні ним словотвірного гнізда з іншим категорійним складом, аніж у слова *бавовна* зі первісним, зафіксованим у словниках значенням «рослина з насінням, вкритим пухнастим волокном, з якого виробляють пряжу». Лексема з прямим значенням утворює словотвірне гніздо з 45 слів, більшість із яких – іменники, і немає жодного дієслова; з 44 похідних маємо 12 суфіксальних та 32 складні слова на позначення виробничого процесу вирощування, обробки та виготовлення тканини з бавовни. Неосемантизм *бавовна* за текстами формує нове словотвірне гніздо, в якому похідні – переважно okazionalnі дієслова та віддієслівні деривати: *бавовнити* (здійснювати вибух) → *бавовнитися* (вибухати), *забавовнити* (знищити вибухами) → *забавовнитися* (вкритися вибухами), *забавовнений* (заповнений вибухами); *бавовнятко*, утворене за моделлю пестливих назв малят. Похідні належать до активної, але okazionalnoї лексики, тож як можливі реєстрові одиниці нормативного загальнономовного словника їх не розглядаємо.

Бульбашка

Як запозичений термін інформатики *бульбашку* (з англ. *bubble*) зафіксував ще 2005 р. «Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» Е. М. Пройдакова і Л. А. Теплицького в терміносполуках *bubble-forming recording* – «записування на оптичний диск утворенням «бульбашок-шишок» (на поверхні)», *bubble sort* – «бульбашкове сортування» (АУТС: 82). Українським відповідником тут є не лише *бульбашка*, а й *шишка* на позначення наростів на поверхні.

Неосемантизм поширився в текстах засобів масової інформації під час епідемії ковіду зі значенням «малої групи людей або дітей, відокремленої від інших»: *А ми вже почали створювати шкільні «бульбашки» (малі групи)?* (портал «Освітня політика», 7.07.2020). Тоді ж, у період боротьби з коронавірусом, у медіях з'явилася словосполучка *соціальна бульбашка* (*social bubble*) на позначення «закритої мікрогрупи», пор.: *Згідно з недавнім дослідженням Оксфордського університету, «соціальна бульбашка» є стратегічним способом боротьби з розповсюдженням вірусу, обмежуючи соціальну взаємодію лише певним колом осіб* (портал «Освітня політика», 7.07.2020). Дещо пізніше слово поширилося в соцмережах та пресі зі значенням «спільноти однодумців»: *Думаю, що немає сенсу робити репост сьогоденного допису Alina Mukhailova, моя бульбашка і так його бачила* (Фейсбук, 30.12.2024); *Гуртуймося в одну ноосферу! Виходимо за межі бульбашки, щоб об'єднувати однодумців і надихати спільноти на зміни!* (Фейсбук,

3.10.2024); Книжковий клуб став для нас можливістю висловити свої думки та переживання, бути почутими, а також послухати інших. Це такий плюралізм думок, де кожен може вийти зі своєї **бульбашки** книжкового світу і подивитися на світ очима інших (Читомо, 30.12.2024); За десять років навколо БУР («Будуємо Україну разом») сформувалася бульбашка **однотумців**, яка ніколи не була обмежена одним регіоном (Громадське.ua, 20.12.2024).

Останнім часом у текстах ЗМІ та наукових текстах використовують словосполучення *інформаційна бульбашка*, *бульбашка фільтрів*, а також *соціальна бульбашка* у значенні «стан інтелектуальної/інформаційної ізоляції, явище, спричинене результатами персоналізованого пошуку, в якому алгоритм вебсайту, базуючись на інформації про користувача, вибірково припускає, яку інформацію користувач хотів би бачити». У відкритих джерелах зазначено, що термін «The Filter Bubble» запропонував інтернет-активіст – Ілай Парайзер і описав його в книзі «Інформаційна бульбашка: що приховує від вас Інтернет». Автор стверджує, що «**бульбашка фільтрів** захищає нас від нових ідей і критичної інформації, що призводить до спотворення сприйняття реальності і робить людей більш вразливими до пропаганди та маніпуляцій» (Громадське радіо, 26.07.2022). Цей чинник особливо важливо враховувати під час інформаційної війни, яка тільки набирає обертів.

Функціонування словосполук у наукових і науково-популярних текстах підтверджує активність їх у фаховій комунікації: «63,3 % респондентів перебувають у **соціальній бульбашиці**. Експерти дослідили, чому молоді користувачі соціальних мереж можуть потрапити до інформаційної бульбашки, обмежуючись пошуком інформації, яка підтверджує лише їхні переконання. Для цього застосували метод якісного порівняльного аналізу, щоби визначити комбінації факторів, які допомагають або запобігають формуванню таких бульбашок. Під час аналізу виявили три комбінації, що сприяють утворенню інформаційних бульбашок (Укрінформ, 20.06.2024). Словосполучення також функціонують у науковому стилі, в текстах зі сфери медіаграмотності: Для CONFORM показник послідовності слід інтерпретувати так: із усіх спостережень, де респонденти заявили, що перебувають у **соціальній бульбашиці**, лише 58,5% зазначили, що підлаштовуються під популярну думку, що нижче порогового значення 0,900. Отже, респондент може перебувати в **соціальній бульбашиці**, навіть не виявляючи ознак значної конформності щодо поширеної думки (Укрінформ, 20.06.2024). Маємо приклад того, як семантичний потенціал твірного слова охоплює цілий спектр аспектів його лексичної семантики, завдяки яким відбувається дальша аспектуалізація (профілювання) означеного поняття, про що писала Є. А. Карпіловська [1: 91]. Серед нових термінів розчленовані номінації-словосполучення становлять 65 %, як зазначала Н. Ф. Клименко [5: 8]. Отже, запозичені нові терміноодиниці у вигляді словосполучень – розчленованих номінацій, які розширили свою сферу

функціонування, варто маркувати в тлумачній статті словника як терміносполуки.

Вата

Цей неосемантизм в українській мові є запозиченням із російської мови у значенні, яке інтернет-джерела тлумачать як «збірний образ російського патріотичного бидла». Походить від *ватник* – назви верхнього ватяного одягу радянських часів – куфайки (фуфайки). Слово активізувалося 2011 року в російській мові як мем, а після початку війни 2014 року набуло популярності на позначення малоосвічених, люмпенізованих громадян, чия соціально-політичну позицію визначав вплив російської пропаганди. Зрештою автор мему А. Чадський виїхав із Росії через загрозу політичного переслідування.

Більш толерантне визначення *вати* як «збірного образу людей із (пост)радянською ментальністю, які щиро не розуміють, для чого існує держава Україна» надає український аматорський інтернет-словник «Мислово» (онлайнний словник українського сленгу та сучасної мови на понад дві тисячі слів, який наповнюють користувачі), що містить також і лексеми *ватник* та *вишиватник*. Варіанти тлумачень останніх можна знайти в різних інтернет-джерелах і сформулювати як: *ватник* – «людина, підвладна дії офіційної російської пропаганди»; *вишиватник* – «малоосвічена людина з невисоким культурним рівнем, проукраїнська й агресивно налаштована щодо всього, що не вписується в її світогляд». У сучасних текстах розмовного, публіцистичного та художнього стилів функціонують як сленгові неологізми *ватник* і *вата*, так і їхні похідні: *ватний*, *ватниця*, *вишиватник*, *вишиватниця*, *учителька-ватниця*: *Все, чим я могла б тобі дорікнути, – що ти не дбав про своє здоров'я. Та хіба ще злим і дуже веселим тролінгом трохи **ватних** бабульок із сіл на лінії, коли ти віз їх до маріупольських лікарень, аби врятувати від запущеної пневмонії або коли сам рятував їх у їхніх посічених уламками домівках* (Ю. Паєвська, Позивний «Фаш», 2023: 227), *Спостерігаючи за такими специфічними проявами поведінки не більшості, а саме активної меншості, неминуче виникає запитання: а чи існує принципова різниця між українською і російською «**ватою**»? Адже сам термін «**вата**» походить від «**ватника**», одягу в'язнів ГУЛАГу. «**Ватниками**» першопочатково називали людей, чия свідомість відформатована радянською тоталітарною системою до того рівня, що вони стали найвідданішою опорою нової авторитарної влади* (Захід.net, 3.11.2021); *Я із сумом констатую, що на другому році великої війни «**вата**» підняла голову* (Главком, 6.12.2023). Лапки в текстах залишаються маркером сленговості, лексичної оказіональності слова. Можливо ввести це значення *вата* в словникову статтю АСУМ із ремаркою *розмовне*.

Град

Онімізація різновидів зброї (перехід загальних назв у власні) – явище характерне для різних країн і різних мов. В останні роки спостерігаємо й зворотний активний процес у сучасному лексиконі – їхню вторинну апелювання-

цію, коли назви зброї для читачів, не обізнаних із їхніми бойовими характеристиками, подають як загальні назви, внаслідок чого виникає омонімія і враження появи нових значень у відомих словах: назви танків *леопарди*, ракет – *томагавки*. Так сталося, наприклад, із назвами російської зброї, з якої обстрілювали українські села й містечка, зокрема, з РСЗВ «Град». Аналіз новинних повідомлень за понад десять років війни Росії проти України та художніх текстів показав їхнє варіантне написання: *Мінський меморандум: бойовики мають відвести **Гради**, Урагани і Торнадо* (Українська правда, 20.09.2014); *Нікополь обстріляли з «градів», є травмовані. Вдень 16 серпня місто Нікополь у Дніпропетровській області окупанти обстріляли з реактивної системи залпового вогню «Град» та важкої ствольної артилерії* (LB.ua, 17.08.2022); *Росіяни накрыли «градами» Степногірськ, що на Запоріжжі* (Zміна, 3.01.2025); *Убиті цивільні із зав'язаними за спиною руками? Пошатковані «Градами» тіла військових в Охтирці?* (К. Москалець, Чорне на чорному, 2023: 205). Найпоширенішими залишаються варіанти «Град» або РСЗВ «Град», де написання в лапках і з великої букви акцентує, що це власна назва, омонім до явища атмосферних опадів. Особливістю залишається вживання слова у множині *гради*, тоді як назву опадів *град* уживають тільки в однині.

Мопед

Іранські дрони-камікадзе українці зневажливо назвали *мопедами* за характерною звуковою ознакою, тож цей неосемантизм за походженням можна кваліфікувати як семантичний дериват унаслідок метафоричного перенесення ознаки звучання. Неосемантизм функціонує переважно в розмовному стилі (в соцмережах), частково – в публіцистичному (в деяких інтернет-виданнях та на сайтах): *Баражуючий боєприпас “Shahed-136”: що це таке та чому його прозвали «мопедом»* (Вільне радіо, 23.10.2022); *Через гучну роботу двигуна та схожий звук, який нагадує мопед або газонокосарку, дрон в народі так і назвали «мопед»* (Вільне радіо, 23.10.2022); *1 мопед у Криворізькому районі, курс у бік Херсонської області* (Миколаївський Ваньок Українською, 31.12.2024); *Мопед пролетів над Полтавою щойно* (Інстаграм, 5.11.2024). Метафоричність цієї назви в текстах подекуди засвідчено написанням у лапках.

У назві *мопед* відчуваються виразна оцінність і прагматичне забарвлення, що потребують відповідної ремарки в словниковій статті. Оцінна прагматика зберігається і посилюється в похідних *антимопедний*, *свиномопед*, що функціонують лише в розмовному стилі: *Так звучала антимопедна робота цієї ночі. Ворожий шахед збили вночі над Криворізьким районом* (Фейсбук, 30.03.2024); *Кадри знищення свиномопеда українським гелікоптером* (ТікТок, 26.08.2024); *Боже поверни свиномопеди на їхні території, зглянься над нашою рідненькою Україною* (Фейсбук, 7.11.2024). Такі похідні у словник не ввійдуть.

Нуль

Переносне значення лексеми *нуль* на позначення «передової, першої лінії розмежування» у новинах із фронту найчастіше марковане лапками. Функціонує в текстах розмовного, публіцистичного й художнього стилів: *Слово «нуль» – відносний неологізм, відомий ще з 2014-го року. Він, разом з синонімом «передок», означає лінію зіткнення з ворогом. Фактично – нуль кілометрів від фронту* (Варіанти, 16.08.2022); *Тут, де зараз знаходимось, і є той самий «нуль», про який кажуть?* (Укрінформ, 10.10.2023); *Невдовзі зі своєї області потрапив на нуль* (А. Чапай, 2023: 340); *Вихід на нуль! Підрозділ ЗСУ висувається на передову позицію* (Цензор.НЕТ, 3.12.2024).

Неосемантизм у текстах часто трапляється в місцевому відмінку з прийменником *на*: *«на нулі»: Військові у безпечніших зонах перебування почувуються винними перед тими, хто на нулі* (І. Цілик, Раз, два, три., 2023, с. 335); *Самі військові, до речі, найчастіше автівки на «нулі» називають «корч»* (Варіанти, 16.08.2022).

Лапки вказують на маркування лексеми як розмовної в цьому значенні, що розвинулось із засвідченого в СУМі: «умовна величина, від якої починається відрахування подібних до неї величин» (СУМ V: 454), що дає підстави засвідчити неосемантизм у структурі словникової статті реєстрової одиниці *нуль* як переносне значення.

Приліт

Неосемантизм можна кваліфікувати і як активізацію закладеного підзначення у твірному дієслові *прилітати* «проносячись у повітрі, падати» (СУМ VII: 660) й успадкованого у віддієслівному іменнику, і як розширення семантики самого слова *приліт*. У довоєнних текстах найчастіше воно функціонувало в значенні «прибуття літаком», натомість із початку повномасштабної війни 2022 року цивільні літаки припинили літати над Україною, і тексти засвідчують *приліт* тільки в значенні «вибуху внаслідок влучання ворожої ракети, снаряда чи дрону».

На нову семантику слова вказує написання в лапках, яке використовують паралельно з відсутністю будь-якого маркування, що може засвідчувати завершення процесу неосемантизації. Слово активно функціонує в текстах на воєнну тематику художнього, розмовного, публіцистичного стилів: *Цвинтар – це найгірше, що можна вигадати під час війни: там ховають зброю, там ховають сліди злочинів, це місце засідок і місце «прильотів»* (С. Поваляєва, Under the bridge, 2023: 236); *За даними міського голови: за пів року повномасштабної війни Миколаїв мав 23 спокійні дні – себто без обстрілів, вибухів і прильотів, сирени там уже не рахують* (Г. Улюра, Мамо, а коли це ти почала відкликатися на «бабусечку», 2023: 318); *«Фартовий цей готель, жодного прильоту поруч», – каже перший голос за спиною* (І. Сенін, Майдан Свободи, 2023); *Який це великий дар – померти своєю смертю, а не від катувань, кулі, прильоту, підриву на міні, розриву серця від страху під час об-*

стрілів (Б. Матіяш, Право на добру смерть, 2023); *Іноді звіддала гухають вибухи: коли «виліт» – звук лункіший, а коли глухіший і з ударом – то «приліт»* (П. Вольвач, Одного разу в Нью-Йорку, 2023); *Улітку моя добра знайома і колега, українська письменниця й інтелектуалка Вікторія Амеліна загинула від прильоту російської ракети в ніщерию, де вона була разом з колегами* (І. Цілик, LB.ua, 12.12.2023); *Полтава: у місті прогрімилі вибухи, «прильотів» не зафіксували* (УП, 27.04.2022); *Чоловік був сусідом 14-річної дівчинки, яка загинула через цей удар. За його словами, у момент «прильоту» вона була удома з батьками* (УНІАН, 26.10.2024); *Ввечері 21 вересня російські терористи вчергове атакували Харків. Міська влада повідомляє про приліт у житлову багатопверхівку* (УНІАН, 22.09.2024). Оскільки в останні роки це значення *приліт* є найактивнішим, його треба подати в структурі словникової статті як окреме підзначення.

Пташка

Словосполука «залізні птахи» на позначення літальних апаратів, переважно літаків, і раніше траплялася в текстах художньої літератури, що підтверджує пошук у корпусі ГРАК, та в мові військових. Ця виразна метафора за зовнішньою подібністю та способом пересування стала підґрунтям появи неосемантизму *пташка* на позначення дронів (ударні «пташки»). З 2022 року засвідчено синоніми: *безпілотний літальний апарат, БПЛА, безпілотник, «пташка»*. Найчастіше ворожі безпілотники цивільне населення знає як *шахеда* або *мопеди*, що утворило дивну на перший погляд гіперогіпонімічну пару неосемантизмів: *пташка – мопед*.

Наш матеріал з інтернет-видань підтверджує висновок авторів розділу «Неосемантизація лексики у воєнному дискурсі 2022–2023 років» М. І. Філона та А. В. Хорунжого, що неосемантизм у контекстах на військову тематику набуває значення «будь-який літальний апарат» і може позначати дрон, літак, гелікоптер [8: 346-347]: *На Дніпропетровщині ЗСУ збили російську «пташку»-шпигуна* (УНІАН, 4.09.2022); *Прикордонники збили з автомата ворожу «пташку» над Бахмутом* (Слово і Діло, 21.03.2023); *Прикордонники збили чергову ворожу «пташку» на Сумщині* (МВС України, 11.09.2023); *ЗСУ 22 грудня знищили три російські винищувачі-бомбардувальники СУ-34, довівши загальну кількість цих збитих «пташок» до 35 штук* (ТСН, 23.12.2023); *«Залізна пташка» з кілограмом заряду: як захоплення черкащанина стало зброєю для знищення росіян* (Суспільне. Новини, 13.08.2024). Лапки у написанні неосемантизму вказують на збереження метафоричності й переносності значення порівняно з прямим значенням слова.

Сушка

Останні приклади *сушка* й *тушка* мають однаковий суфіксальний спосіб творення похідних на базі аббревіатур і позначають військові літаки: винищувачі-бомбардувальники СУ-34 і СУ-35 та стратегічний бомбардувальник-ракетоносець ТУ-95. Аббревіатури утворені від початкових літер

прізвищ авіаконструкторів П. О. Сухого й А. М. Туполева. Це розмовні одиниці, які входять до військового сленгу ЗСУ.

Нормативно-функціональні обмеження ставлять під питання уведення слова *сушка* до реєстру АСУМ, оскільки це військовий професіоналізм, який має обмежену сферу функціонування. *Сушка* в СУМі теж має ремарку *розмовне* (СУМ ІХ: 875). Засвідчуємо наявність таких лексем як ілюстрацію активності їх у розмовній мові й текстах ЗМІ на воєнну тематику: *Можна сказати, що МіГ – більш механічний літак, а «Сушка» – більш електронний літак. Ось в цьому основна відмінність цих двох літаків. МіГ старіший, він менше модернізувався, а «Сушка» більш сучасна. Остання версія – Су-35* (УНІАН, 18.03.2023); *Але я скажу, що нашим «Стінгерам» все одно, що «Сушка», що МіГ. Збиваються однаково* (УНІАН, 18.03.2023). У текстах трапляється різне написання, але зазвичай слово пишуть у лапках із великої букви.

Тушка

Останній приклад є омонімом до слова *тушка*, наявного в СУМі (СУМ Х: 331). Оскільки це одиниця військового сленгу, то за нормативним критерієм не може бути введена до реєстру АСУМ. Водночас слово *тушка* активно функціонує в розмовній мові цивільного населення, оскільки обстріли стратегічними бомбардувальниками критичної інфраструктури України стосуються кожного українця. Неосемантизм використовують у новинних текстах різних електронних видань і сайтів: *Чому російські «Тушки» замість 8 ракет випускають одну* (tsn.ua, 14.01.2024); *Спалили ворожу «тушку» — на росії знищено військово-транспортний літак Ту-134* (АрміяInform, 14.10.2024); *Спалили ворожу Тушку – на росії знищено військово-транспортний літак Ту-134* (ГУР, 14.10.2024). У написанні використано всі можливі варіанти, що свідчить про неусталеність його вживання.

Отже, аналіз семантики та функціонування слів за лексикографічними джерелами й текстами останніх років показав, що неосемантизми є різними за походженням та способом творення. Найчастіше це семантичні деривати внаслідок метафоричного перенесення базових значень або приховані ново-запозичення. Сучасні неосемантизми функціонують переважно в розмовній мові, в соцмережах, у сучасних медіях та інтернет-ресурсах, але трапляються й у художній літературі та наукових і науково-популярних текстах. Відтворення явища неосемантизації реєстрових слів у тлумачному словнику активного типу відтворює сучасний зріз мови та важливу для української спільноти суспільну й мовну динаміку під впливом війни. Критерії нормативності неосемантизмів та активності їх в основних функціональних стилях є фільтрами, які визначають претендентів на опис у словникових статтях тлумачного словника української мови активного типу. Функціональні обмеження та прагматичне забарвлення неосемантизмів потребують ремаркування таких реєстрових одиниць у нормативному словнику.

Джерела

АУТС – Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування / Е. М. Пройдаков, Л. А. Теплицький. 2-е вид., доповнене і доопрацьоване. Київ: Видавничий дім «СофтПрес», 2006. 824 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Література

1. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія* / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017. 444 с.

2. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф. *Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія* / відп. ред. Є. А. Карпіловська; підготувала електронний оригінал-макет Ю. О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 334 с.

3. Кислюк Л. П., Мельник С. Є. Війна в мові та мовній діяльності українців. *Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць. Випуск 35. Черкаси, 2023. С. 6-17.*

4. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

5. Клименко Н. Ф. *Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Монографія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 212 с.

6. *Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика. (2024). Монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.*

7. Сюта Г. М. Лінгвософія опозиції «свій – чужий» у текстах періоду російсько-української війни. *Українська мова. 2023. № 2. С. 3–34.*

8. *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* / відп. редактор С. О. Соколова, техн. редактор І. І. Брага. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 366 с. [електронне видання].

9. Цигвінцева Ю. О. (2021). *Джерела та способи неосемантизації сучасної української лексики* [дис. ... доктор філософії з філології]. Київ.

Legend

АУТС – English-Ukrainian Explanatory Dictionary of Computer Technology, Internet and Programming / E. M. Proydakov, L. A. Teplytsky. 2nd ed., supplemented and revised. Kyiv: Publishing House “SoftPress”, 2006. 824 p. (in English-Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980 (in Ukr.).

References

1. Karpilovs'ka, Je. A. (2017). The Impact of Social Changes on the Development of the Ukrainian Language: Monograph / Je. A. Karpilovs'ka, L. P. Kyslyuk, N. F. Klymenko, V. I. Kryts'ka, T. K. Puzdyrieva, Ju. V. Romaniuk; Editor-in-chief Je. A. Karpilovs'ka. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. 444 p. (in Ukr.).

2. Karpilovs'ka, Je. A., Kysliuk, L. P., Klymenko, N. F. (2024). The system and structure of the Ukrainian language in the functional-stylistic dimension: monograph / ed. Je. A. Karpilovs'ka / prepared the electronic original-layout by Ju. O. Tsygvintseva. Kyiv: Institute of the Ukrainian Language of the NAS of Ukraine. 334 p. (in Ukr.).

3. Kysliuk, L., Melnyk, S. (2023). The War in the Language and in the Language activities of the Ukrainians. Linguistic Bulletin. Collection of scientific works. Issue 35. Cherkasy, 2023. Pp. 6–17. (in Ukr.).

4. Klymenko, N. F. Karpilovs'ka, Je. A., Kysliuk, L. P., (2008). Dynamic processes in Modern Ukrainian Lexicon. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. (in Ukr.).

5. Klymenko, N. F. (2017). Ukrainian biological terminology of the late 20th – early 21st centuries. Monograph. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. 212 p. (in Ukr.).

6. Language and war: dynamics of the language system and language policy. Monograph (2024). Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. 616 p. (in Ukr.).

7. Siuta, H. M. (2023). The linguosophy of the opposition “own – foreign” in the texts of the period of Russian-Ukrainian war. *Ukrainian language*. 2. P. 3–34. (in Ukr.).

8. Ukrainian ethnolinguistic continuum in the conditions of the war between Russia and Ukraine: monograph (2024). Editor S. O. Sokolova, technical editor I. I. Braga. Kyiv: Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine. 366 p. [electronic edition]. (in Ukr.).

9. Tsygvintseva, Ju. O. (2021). Sources and methods of neosemantization of modern Ukrainian vocabulary [diss. ... doctor of philosophy in philology]. Kyiv. (in Ukr.).

Larysa Kysliuk

New Wartime Vocabulary and Its Lexicography

The article outlines the problem of lexicography of new vocabulary of the war period of the full-scale war of Russia against Ukraine. Comparison of the meanings of stylistically neutral active lexemes, attested in dictionaries, with the modern contexts of their functioning revealed new meanings related to the war. Reproducing the phenomenon of neosemantization of register words in an explanatory dictionary of the active type reproduces the modern section of the language and the important social and linguistic dynamics for the Ukrainian community under the influence of the war.

The new meanings in the commonly used stylistically neutral lexemes бавовна, бульбашка, вата, град, мопед, нуль, приліт, пташка, сушка, тушка, which appeared in texts during the years of the Russian-Ukrainian war, compared with those attested in dictionaries before 1991, are analyzed. The named neosemanticisms form groups of normative and stylistically neutral, colloquial and pragmatically colored units. Neosemanticisms that may claim to be described in dictionary articles of the explanatory dictionary of the Ukrainian language of the active type are analyzed according to the criteria of normativity and distribution in the main functional styles.

Analysis of the semantics and functioning of words according to lexicographic sources and texts of recent years has shown that most often these are semantic derivatives due to the metaphorical transfer of basic meanings or hidden new borrowings. The functional limitations and pragmatic coloring of neosemanticisms require their remarking in the normative dictionary.

Keywords: *language norm, active dictionary, new vocabulary, neosemanticism*

Зінаїда Козирєва

УДК 811.161.2'374:82-95

Перекладні національно марковані кліше: специфіка лексикографічного опрацювання

Статтю присвячено вивченню національно маркованих клішованих одиниць у сучасній британській художній літературі на матеріалі мови роману Джоан Ролінг «The Casual Vacancy», особливостям їх перекладу українською мовою та специфіці лексикографічного опрацювання в тлумачному словнику активного типу. Наведено приклади функціонування національно маркованих одиниць у романі та їх українських відповідників. Висновковано про те, які способи перекладу культурно маркованих кліше українською мовою найкраще відповідають ефективному передаванню національно-культурного колориту вихідної мови та його адекватному сприйманню україномовним читачем. Запропоновано методи укладання словникової статті з перекладною національно маркованою словосполученням.

Ключові слова: *художній переклад, англійська мова, національно марковані кліше, транскрипція, транслітерація, перекладний еквівалент, словник активного типу*

1. Порушення проблеми

Мова як унікальна знакова система й універсальний засіб спілкування тісно пов'язана з будь-якими проявами суспільного буття. Одиниці з особливими культурно маркованими значеннями оприявнюють не тільки спосіб життя, властивий певній мовній спільноті, але й спосіб мислення представників того чи того лінгвокультурного угруповання (інші близькі за значенням назви культурно маркованої лексики – лексика з національно-культурним компонентом, культурологічно значуща лексика, культурозначущі слова та ін.). Попри постульовану ідею «Глобального Села» як наслідок глобалізації (іншими словами – американізації, вужче – макдональдизації: конкретизованої глобалізації з включенням елементів американської національної культури), яка передбачає єдність матеріального світу, спільний напрямок діяльності землян (а отже, й спільність сприйняття людиною навколишнього світу), у житті кожного народу наявні властиві тільки йому культурно-специфічні реалії, що відображені в мові як позначення цих елементів цивілізації. На думку дослідників, у словниковому складі будь-якої мови наявні основні шари лексики для опису національної своєрідності культури, серед яких: назви на позначення ландшафту, культури,

політичної структури суспільства, суспільно-політичного життя, побуту, звичаїв, традицій, а також назви, пов'язані з народними віруваннями, фольклором, міфологією, культурно-історичними подіями тощо. Серед назв з культурним компонентом значення традиційно виділяють лексику – безеквівалентну, конотативну і фонову, а також константи культури.

Для успішних міжкультурних контактів вкрай необхідно вивчати лексику з культурно маркованими компонентами, зокрема національно марковані кліше. Аналіз таких одиниць прояснює співвідношення національно специфічного й універсального, загальнолюдського у світогляді і мовомисленні різних народів. Національно(культурно) марковані одиниці як носії країнознавчої інформації збагачують лінгвістичні знання. Досліджуючи культурно-марковану лексику, науковці особливу увагу звертають на питання передавання цієї лексики іноземними мовами, що є вкрай трудомістким завданням, оскільки перекладачеві потрібно в перекладеному тексті відобразити і національний колорит оригіналу, і еквівалентність та адекватність перекладу концептуальній і мовній картині світу адресата перекладу. Вирішальним для перекладача, який працює у сфері кроскультурної комунікації, є володіння міжкультурною компетенцією. Натепер зусилля науковців спрямовані на вдосконалення способів перекладу таких одиниць, оскільки досі немає єдиного підходу до структури і методів передавання мовних одиниць, що відображають національно-культурну специфіку суспільства. Особливо тих, що не мають навіть часткових відповідників у мові перекладу.

Мета статті полягає у визначенні поняття «національно марковані кліше», аналізі особливостей їх перекладу та лексикографічної фіксації в тлумачному словнику активного типу (далі – АСУМ), над яким працюють науковці відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України. Об'єкт дослідження статті – національно марковані кліше англійської мови, засвідчені в романі «The Casual Vacancy» сучасної британської письменниці Джоан Ролінг, а предмет – способи їх перекладу українською мовою. Вибір зазначеного твору для аналізу зумовлений його жанром – соціально-психологічний роман. Детальний опис щоденного життя пересічних британців, події якого відбуваються в англійській провінції, і лінгвістичний матеріал роману уможливають з'ясування особливостей національно маркованих кліше-ваних одиниць сучасної англійської мови та способів їх передавання українською. Національно марковані кліше не тільки виражають компоненти національної культури іноземного суспільства, а й слугують своєрідними маркерами особливого ідіостилю автора твору. Джерелом мовного матеріалу став роман Дж. Ролінг «The Casual Vacancy» (2012) і його переклад українською В. Морозова і Т. Малковича «Несподівана вакансія» (2013). У

дослідженні застосовано метод семантичного аналізу лінгвістичного матеріалу.

2. Теоретичний огляд питання

Вивчення особливостей національно-культурного світобачення і світосприймання в рамках антропоцентричної парадигми лінгвістичних досліджень, що ґрунтується на дихотомії «мова – культура», дає змогу побачити взаємозв'язок і взаємовплив між цими поняттями. Підґрунтям для висвітлення зв'язку мови і культури слугує сформульований В. фон Гумбольдтом антропологічний підхід до мови як утілення особливостей цілого народу, духу нації. В українському мовознавстві ідеї В. фон Гумбольдта набули найширшого втілення – у дослідженнях з лінгвокраїнознавства (Т.А. Космеда, Н.М. Сологуб, Я.А. Баран, Н.М. Шарманова, Н.Ю. Вишневська), лінгвокультурології (М.А. Жовтобрюх, Н.Г. Бабенко, Г.М. Вокальчук, Л.В. Струганець), міжкультурної комунікації (С.Я. Єрмоленко, О.С. Шаніна, Ю.В. Прохватило, О.Е. Синявська), етнолінгвістики (В.В. Жайворонок, М.П. Кочерган, О.Д. Пономарів, А.П. Коваль, Р.П. Зорівчак), соціолінгвістики (П.Ю. Гриценко, С.О. Соколова, С.П. Биби́к, етнопсихолінгвістики (Д.І. Терехова, О.Л. Паламарчук) та ін. Цікаві спостереження над зв'язком характеру людини із середовищем, у якому вона живе, зробив свого часу український літературознавець Д.І. Чижевський у «Нарисах з історії філософії на Україні» (написані в 1930-х роках і перевидані в 1992). Визначивши світогляд народу як його національні підвалини, вчений запропонував три напрями дослідження: вивчення народної творчості, характеристика найбільш виразних історичних епох, характеристика видатних представників даного народу [Чижевський 1992: 18]. Дослідники констатують, що досі немає одностайності у визначенні та розумінні поняття «національно марковані одиниці», а проблема адекватного опису національно маркованих одиниць у словниках залишається поза увагою вітчизняних та закордонних лінгвістів, є лише частково опрацьованою [Лемещенко-Лагода 2021: 126]. На позначення назв, що відображають національні особливості культури народу-носія певної мови, у сучасному мовознавстві напрацьовано багато близьких за значенням, а тому використовуваних недиференційовано термінів: *безеквівалентна лексика*, *фонова лексика*, *лакуни*, *екзотична лексика*, *культуреми*, *країнозначна лексика* тощо. Незважаючи на термінологічний різнобій у визначенні одиниць з національно-культурним змістом, ці назви свідчать про менталітет, звичаї, традиції, побут, надбання матеріальної і духовної культури народу [Дяченко 1997], вмщують комплекс етнокультурної інформації, чужої для об'єктивної дійсності мови-сприймача [Зорівчак 1989], відображають національно-культурну своєрідність мови на лексичному рівні, номінують такі явища у сфері певної культури, які не властиві іншим [Тупиця, Зімакова], відсутні в певній мові [Кочерган 1999], відтворюють наці-

онально-мовну картину світу окремої нації [Лемещенко-Лагода 2021], репрезентують особливості економіки, географії, суспільного ладу, фольклору, літератури, усіх видів мистецтва, науки, побуту, звичаїв носіїв відповідної мови [Бондар 2015]. Визначення і класифікації одиниць з національно-культурним компонентом наявні й у закордонній лінгвістиці, де до таких одиниць залічено назви зі сфери екології, а також жести і звички [Baker 1992, Katan 1999]. Узагальнивши погляди багатьох дослідників, пропонуємо національно маркованими вважати одиниці, що відтворюють національно-мовну картину світу окремої нації, репрезентують особливості економіки, географії, суспільного ладу носіїв відповідної мови, свідчать про його менталітет, звичаї, традиції, побут, надбання матеріальної і духовної культури.

Розглянемо особливості національно-культурних кліше і способи їх перекладу на матеріалі роману Джоан Ролінг «The Casual Vacancy») і його офіційного перекладу українською мовою.

3. Типи англійських національно маркованих кліше в романі «The Casual Vacancy»

Порівнявши текст перекладу українською мовою роману Джоан Ролінг «Несподівана вакансія» (перекл. В. Морозов і Т. Малкович) з оригіналом твору англійською мовою – J.K. Rowling «Unexpected vacancy», ми відібрали і розкласифікували національно марковані кліше за чотирма групами, а саме: 1) етнографічні, 2) суспільно-політичні, 3) географічні, 4) реалії духовного життя суспільства (мистецтво, культура, освіта, спорт і т. ін.).

Кожна з чотирьох груп представлена в романі кількома семантичними підгрупами.

Словосполуки з етнографічним компонентом охоплюють декілька семантичних підгруп, які стосуються: 1) побуту, серед яких: назви їжі і напоїв (Rolos, Weetabix, Mississippi mud pie, Pinot Grigio), хатні предмети, поробки та іграшки (corn dollies, pendant light, Rizlas, ventriloquist's dummy, ріñата), назви цигарок (Benson & Hedges), назви магазинів, кафе, ресторанів (Mollison and Lowe, Dixons, pub The Black Canon, Over the Shoulder Boulder Holders); 2) транспорту (Vauxhall Corsa, racing green BMW convertible); 3) пам'яток культури, старожитностей (Buckingham Palace, Wembley); 4) звичаїв, традицій, обрядів (arranged marriage, kirtan sohila).

Назви реалій суспільно-політичного життя представлені такими семантичними підгрупами: 1) назви органів влади та понять, пов'язаних з їх організацією (Yarvil District Council, gained their seats unopposed, First Citizen of Pagford), назви носіїв влади (Chair of the Parish Council); 2) назви державних і громадських організацій, фірм (Edward Collins & Co., the Pagford solicitors, Harcourt-Walsh printworks), назви закладів екстреної соціальної допомоги (ChildLine); 3) назви лікувальних установ та медичної допо-

моги (Kelland Hospital, Bellchapel Addiction Clinic, methadone programme, SQL injections, Action on Addiction).

Словосполуки для називання географічних об'єктів охоплюють: 1) назви річок (River Orr); 2) назви доріг, вулиць, районів і об'єктів міста (Hope Street, Church Row, Hilltop House, Pargetter Hill, cottage called the Smithy, rope bridge); 3) назви рослин (Scots pine).

Семантичні підгрупи назв реалій духовного життя суспільства репрезентують: 1) кіно, музика, телебачення, ЗМІ (Yarvil and District Gazette, Daily Mail, volume of the Sainchis, Traditional West Country Cooking); 2) релігійні споруди (St Thomas's Church of England, churchyard of St Michael and All Saints, Amritsar); 3) назви спортивних ігор і команд (playing squash, playing bridge, Grand National, Arsenal's youth squad); 4) навчальні заклади (Winterdown Comprehensive); 5) антропоніми – імена і титули відомих людей, літературних персонажів (Elizabeth II, Princess Diana, Her Majesty, First Citizen, Queen Anne manor).

4. Різновиди створення українських відповідників англійських національно маркованих словосполук

Переклад культуроспецифічних одиниць пов'язаний з певними труднощами, але здійснений. Для передавання національно маркованих одиниць перекладачі вдаються до різноманітних способів – транскрипції, транслітерації, калькування, описового перекладу, аналогу тощо, а також перекладацьких трансформацій, що уможливають відтворення національного колориту і забезпечення належного перекладу.

Аналіз способів перекладу національно маркованих словосполук роману «Несподівана вакансія» (The Casual Vacancy) виявив такі різновиди створення українських відповідників: транслітерація, транскрипція, калькування (формально-семантичне й семантичне), описовий переклад, поєднання транслітерації і описового перекладу (стислий пояснювальний коментар), розширення, заміну кліше на фразеологізми.

Способами транскрипції і транслітерації у досліджуваному творі найчастіше передавалися національно марковані кліше на позначення:

а) транспортних засобів (Vauxhall Corsa – Воксхол Корса, Nissan Micra – Ніссан Мікра);

б) страв (spaghetti Bolognese – спагетті болоньезе, Pinot Grigio – вино «Піно Гріджіо» (нормативно – Гріджіо), Rolos, Weetabix, Mississippi mud pie – Міссісіпський шоколадний пай, дослівно – «міссісіпський грязевий пиріг»). Міссісіпський шоколадний пай із залишеним чомусь без перекладу компонентом (пай «пиріг») – це десертний шоколадний пиріг або торт, який, очевидно, з'явився в американському штаті Міссісіпі, звідки здобув і назву. Можливо, за зовнішнім виглядом, оскільки складається з шоколадного соусу (тут mud у значенні «мокрый, просякнутий вологою – шоколад-

ною підливкою») поверх крихкої шоколадної шкірочки (крихти шоколадного печива). Іноді згори поливають шоколадним заварним кремом, збитими вершками і прикрашають шоколадною стружкою. Подають охолодженим, зазвичай з морозивом. З рецептури видно, що прикметник *шоколадний* у перекладній словосполучці цілком доречний і вичерпний, хоча додавання ще одного уточнювального прикметника – *мокрый* не було б зайвим;

в) релігійних споруд: Амрітсар (Amritsar);

г) антропонімів, іноді вдаючись до поєднання обох способів, як, наприклад, при передачі антропоніма *Elizabeth II* – Єлизавета II. Вдавання до такого способу перекладу цілком виправдане, оскільки чимало таких назв міцно закріпилося в українській мові зі спиранням на власну ономастичну традицію, пор. Лондон і Англія або Британія, а не Інґленд чи Бритен.

Водночас при перекладі деяких одиниць у читача можуть з'являтися певні труднощі з розумінням маловідомих назв. До таких належать Grand National «великий національний» на позначення заходу, тому в перекладі цілком доречно доповнено назву відсутнім в оригіналі компонентом – Великі національні перегони, тобто названо не лише ознаку або метафору, а й самий об'єкт позначення. Так само ChildLine «дитяча лінія» – гаряча лінія «ЧайлдЛайн», або адаптовано до української терміносистеми: наркоклініка «Белчепел» – Bellchapel Addiction Clinic дослівно «клініка для наркозалежних 'Белчепел'». Серед розширених перекладних клішованих одиниць: газета «Дейлі мейл» (Daily Mail), брошурка «Традиційні місцеві страви» (Traditional West Country Cooking), друкарня «Гаркорт-Волш» (Harcourt-Walsh), вино «Піно Гріджіо» [Гриджіо] (Pinot Grigio), сигарети «Бенсон і Хеджес» (Benson & Hedges), крамниця «Діксонс» (Dixons) (точніше було б перекласти – крамниця Діксонів або крамниця «У Діксонів»), котедж «Кузня» (*cottage called the Smithy*), пластівці «Вітабікс» (Weetabix), ін'єкції SQL-коду (SQL injections), благодійна організація «Бій з наркоманією» (Action on Addiction), порода [коней] шайр (Shire), цигарковий папір «Різла» [Ризла] (Rizlas) та ін.

Трапляються й зайві уточнення. Навряд чи Вемблі обов'язково супроводжувати іменником стадіон, оскільки йдеться про добре відомий об'єкт у Лондоні. Також навряд чи доречно додавати до відсутньої в оригіналі назви *піньята* уточнювальний прикметник *паперова*, оскільки цей предмет апріорі такий.

Нерідко для кращого сприймання україномовним читачем у перекладі доводиться застосовувати прийом поєднання транскрипції і транслітерації із засобами опису чи коментування. Додавання при перекладі деяких незначних пояснень дає змогу компенсувати відмінності між англійською та українською культурами, уможлиблює краще розуміння читачем змісту того чи того поняття, глибше усвідомлення ним національно-культурної

специфіки Британії. Словосполука *загальноосвітня школа «Вінтердаун»* походить від Winterdown Comprehensive, де Comprehensive – прикметник, наслідок згортання означення типу школи, в якій діти різних здібностей з однієї місцевості навчаються в одній школі; використовується в назвах шкіл без уживання слова «школа», на кшталт «Вінтердаунська Середньоосвітня».

Засіб калькування застосовано при передаванні клішованих словосполук, вжитих на позначення:

а) географічних реалій (River Orr – річка Опп, Pargetter Hill – пагорб Парджеттер, Church Row – Соборний провулок (доречніше було б ужити замість прикметника соборний – церковний), Hope Street – вулиця Надії, churchyard of St Michael and All Saints, St Michael and All Saints – церква Архангела Михаїла і Всіх Святих, St Thomas's Church of England – англіканська церква Святого Томаса, Hilltop House – Дім-на-пагорбі (точніше – дім на верхівці пагорба), Scots pine – шотландська сосна);

б) етнографічних реалій (corn dollies – солом'яні лялечки);

в) суспільно-політичних реалій (Yarvil District Council – ярвілська окружна рада, Chair of the Parish Council – голова місцевої ради (дослівно – парафіяльної ради, йдеться про раду парафії, церковну раду), First Citizen – почесний громадянин, casual vacancy – несподівана вакансія, volume of the Sainchis – томик «Сейнчайс» (тут том як частина серії, або просто книга), civil war – цивільна війна), державних і громадських організацій, фірм (Edward Collins & Co., the Pagford solicitors (дослівно – «Пегфордські адвокати, Едвард Коллінз і Ко.») – Пегфордська адвокатська контора «Едвард Коллінз і компанія»), the Dow Jones – індекс Доу Джонса;

г) транспортних засобів (*racing green BMW convertible* – перегоновий зелений кабриолет «БМВ»);

г) спортивних ігор і команд (*Arsenal's youth squad* – молодіжний склад «Арсенал», playing squash – гра в сквош, playing bridge – гра в бридж);

д) звичаїв, традицій, обрядів (arranged marriage, дослівно «організований шлюб» – шлюб за домовленістю);

е) медичних закладів (*Kelland Hospital* – лікарня «Келланд»);

є) реалій громадського і духовного життя суспільства (The Golden Temple – Золотий храм, Yarvil and District Gazette – газета Ярвіл і околиця, gold merit star – золота зірочка за заслуги, certificate as Pupil of the Week – грамота «Учень тижня», cycling proficiency certificates – посвідчення про право їзди на велосипеді);

ж) імен і титулів відомих людей (Queen Anna – королева Анна, Her Majesty – Її Величність, Guru Nanak – Гуру Нанак).

Gain a seat unopposed «посісти посаду за відсутності будь-якої конкуренції на виборах, конкурсі і т. ін.» – безальтернативна основа, methadone

programme «метадонова програма» – курс лікування метадоном, buttress «опора» – оборонний форпост. У цьому випадку спостерігаємо певну цілком доречну трансформацію англійських клішованих словосполук при передаванні їх українськими відповідниками. В останньому прикладі необхідність заміни слова *опора* на військову термінологію *оборонний форпост* стає зрозумілою з оригінального тексту: *The Sweetlove fields had been an important part of its buttress against the encroaching city; now the ancient border of the parish was to be compromised by an overspill of needy Yarvilians*, де *buttress against the encroaching city* – «опора проти міста, яке наступає (розширюється)», а в перекладі – місто-загарбник, також з елементом зі сфери військової термінології, завдяки чого влучно розкрито метафору оригіналу.

Нерідко при перекладі трапляється заміна англійських кліше українськими фразеологізмами. *Дістати гарбуза* – «одержати відмову під час сватання, женихання, залицяння» на місці фразового дієслова *turn you down* «відхилити або відмовитися від розгляду пропозиції, пропозиції або особи, яка її робить; випхати, вигнати, викинути» гарно вписана в наївну картину світу українців. Так само доречно вжито фразеологізм *два чоботи – пара* «схожі між собою чим-небудь (переважно негативним); варті один одного» замість дослівного перекладу «ти для мене [і є] Пегфорд» виразу *you are Pafgford to me*. Цілком відповідає напруженій ситуації роману не засвідчена ні СУМ, ні СФУМ і ФСУМ, але широко розповсюджена в узусі розмовна фразеологія *готові під хвіст* на місці англійського *drop*: – *Oh!* – *видихнула Гаїя. Розуміла, що варто висловити співчуття, але боялася, що розмова про Лондон піде **готові під хвіст**, доки мама не дала твердої обіцянки, тому стиха, здушеним голосом додала: – Це сумно* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 516); пор. англ. відповідник: *'Oh,' said Gaia. Knowing that she ought to express pity, but frightened to let discussion of London **drop*** (дослівно – тема розмови може увірватися) *before she had her mother's firm commitment, she added, in a tight little voice, 'That's sad.'*

Ідіоматичний вислів *he had put in his hours* – «він добросовісно виклався протягом своїх робочих годин» (дослівно – «він уклався у свої години») у перекладі українською мовою має фразеологічний відповідник *від дзвінка до дзвінка* «повністю, без будь-якої перерви; від початку до кінця» (СФУМ: 196). Фраза використовується в тюремному жаргоні і значить відбувати свій термін повністю, без права дострокового звільнення. Саме це засвідчують ілюстрації СФУМ (там само). Останнім часом не радісну і не дзвінку фразу почали активно вживати в повсякденному житті, у такий спосіб висловлюючи свою нелюбов до певного проміжку свого перебування на роботі або на навчанні (прагнення порівняти термін робочого дня з каторгою). Саме про таку ситуацію йдеться в «Несподіваній вакансії», що

й дало підстави перекладачеві порівняти очікування кінця робочого дня персонажем з сидінням «від дзвінка до дзвінка», ніби в тюрмі: *Щодня рівно о п'ятій Саймон Прайс виходив з дверей ярвілської типографії. Він сумлінно відпрацьовував від дзвінка до дзвінка, але не більше* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 144), пор. оригінальний текст: *Simon Price left the printworks on the stroke of five every day without fail. He had put in his hours, and that was that.*

Цілком прийнятна для сучасного читача форма подавання матеріалу з помірними жаргонними елементами, наприклад, вживання замість нейтрального *real thing* «справжня, оригінальна річ» вислову з молодіжного сленгу – *стопудова фірма*: – *Але це точно оригінал? – уточнив Саймон. – Не якась там дешева підробка? – Беру прямо зі складу, – відповів молодик, совгаючи ногами і знизуючи плечами. – Стопудова фірма, ще в упаковці* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 54). Навпаки, поява фразеологізму *вивести на чисту воду* «викрити чию-небудь непорядність, підступність, нечесність і т. ін.» на місці вислову *have it out with him* (*have something out with somebody* «врегулювати розбіжності шляхом перемовин або сварки; домовитися, владнати») – наслідок можливої помилки або недбалого перекладу.

Образна назва крамнички жіночої білизни українською мовою – крамничка «Стильні тримачі на твої пишні м'ячі» – дотепно і влучно відтворює і жартівливий характер, і рекламність, і риму англійського етимона – *Over the Shoulder Boulder Holders* (дослівно: тримачі валунів через плече / наплічні тримачі валунів), пор.: *Коли вгамувався спалах її імпульсивної злості, Саманта дуже пошкодувала, що запросила на вечерю Гевіна й Кей. У п'ятницю зранку вона напівжартома нарікала своїй помічниці, який жахливий вечір на неї чекає, але її настрої по-справжньому зіпсувався, коли вона залишила Карлу саму в крамничці «Стильні тримачі на твої пишні м'ячі» (Говард так розреготався, почувши цю назву вперше, що в нього стався напад астми, а Шерлі, навпаки, сердито хмурилася, коли хтось згадував назву крамнички в її присутності)* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 231) – *Once the first impulse of spite had worn off, Samantha bitterly regretted inviting Gavin and Kay to dinner. She spent Friday morning joking with her assistant about the dreadful evening she was bound to have, but her mood plummeted once she had left Carly in charge of **Over the Shoulder Boulder Holders** (a name that had made Howard laugh so hard the first time he had heard it that it had brought on an asthma attack, and which made Shirley scowl whenever it was spoken in her presence).*

Низка українських перекладних клішованих одиниць роману має етимонні аналоги: *для галочки* «розм. для формального звіту, дотримання формальності; для видимості» – 1) *with no apparent aim* (без очевид-

ної/конкретної мети), 2) *only for the forms* (тільки для формулярів); *[бути] в темі* «знає (знають) обговорюваний предмет, події» – *hurriedly catching up* (підхопити розмову, показуючи, що ти знаєш, про що йдеться); з *низів* (з непривілейованих верств) – *low* (на низу [соціального становища]), *повний нуль* (розм. нічого не варта людина) – *new* (новачок), наприклад: – *Ой, Само, – деренчливо засміялася Шерлі, похитуючи головою. – Зразу видно, що в політиці ти повний нуль* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 304) – *'Oh, Sam,' said Shirley, with a tinkling laugh, shaking her head. 'It's easy to see you're new to politics.'*

Наявна в романі словосполука *немає ні індусів, ні мусульман* – алюзія на новозавітний фразеологізм *немає ні елліна, ні юдея* (повністю вислів – *немає ні елліна, ні юдея, ні обрізання, ні необрізання, варвара, скіфа, раба, вільного, але все і в усьому Христос* – послання апостола Павла до колосян, 3: 11). Така ж думка, висловлена дещо інакше, міститься в іншому Павловому посланні – до галатів: *Усі ви, що в Христа хрестилися, у Христа одяглися. Нема вже ні юдея, ні язичника; нема ні раба, ні вільного; нема ні чоловічої статі, ні жіночої; бо всі ви – одно в Христі Ісусі* (3: 27 – 28). Цими написаними в головній Книзі християнства рядками зазначено, що принесена Христом блага звістка призначена не тільки для євреїв, для всіх без винятку людей у світі. Звертаючись до вірників, апостол Павло мав на увазі не національність (тоді такого поняття не існувало), а релігійну приналежність. І стверджував, що ні жодна людина, ні жоден народ не вищий від іншого – блюзнірська думка як для римлян, так і для юдеїв часів Римської імперії, однак актуальна і сьогодні через понад дві тисячі років після появи (досить згадати захоплення храмів і репресії проти священників – християнських, мусульманських, юдейських, інших). Часто цитований, але не завжди правильно потрактований вислів із Нового Завіту спричинився й до не зовсім точного перекладу словосполуки сучасного роману. Дослівний переклад англійської фрази *there is no Hindu, there is no Moslem* – немає ні індуїста, ні мусульманина. Фразу, як впливає з тексту твору, висловив засновник релігії сикхізму Гуру Нанак: *У школі Святого Томаса її [Суквіндер], єдину темношкіру ученицю, викликали до дошки і звели розповісти про релігію сикхів. Вона слухняно стояла й розказувала про засновника релігії сикхів Гуру Нанака, який зник у річці, і всі думали, що він потонув, але через три дні він знову виринув з-під річкових вод і проголосив: «Немає ні індусів, ні мусульман»* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 330). До такої делікатної, м'якої форми протесту через нагадування давньої мудрості вдалася англійська школярка пакистанського походження, яка нерідко зазнавала приниження від однокласників. Наприклад, *Raki bitch* «сучка-пакі» – англійське дуже образливе кліше для називання людини з Пакистану, особливо для тієї, що живе у Великобританії (слово часто використовується також на позначення людей

з Індії чи Бангладеш). Цитування Дж. Ролінг сикхської мудрості, її перегук (точніше – пряма паралель) з християнською істиною – заклик позбутися шовінізму, расизму і націоналізму.

Широковживаною в сучасній українській літературній мові словосполученням *хрещений батько* в романі передано англійський еквівалентний композит *godfather* (дослівно – батько в бозі). Українські академічні тлумачні словники репрезентують клішовану одиницю *хрещений батько* у двох значеннях: СУМ подає тільки пряме значення «чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька» (СУМ, т. 11, с. 142), а в СУМД, згідно з концепцією укладання якого додавали тільки відсутні в СУМі значення чи підзначення певного слова, у переносному вираженні – «організатор злочинності або певного типу злочинної діяльності; ватажок злочинної зграї» (СУМД, т. 1, с. 48). Фразеологічні словники СФУМ і ФСУМ словосполучення не фіксують. Контекстне оточення як ужитої в непрямому значенні перекладної словосполучення, так і її англійського етимона не містить ніякого негативного забарвлення, пов'язаного з протиправною діяльністю того, кого «охрещено» цією назвою: *Старійшини Пегфорда вірили, що прихід Обрі Фаулі свідчив про повернення благословенної епохи. Він мав би стати казковим хрещеним батьком містечка, як і його предки колись, осіняючи бруковані вулички благодаттю й чарами* (Дж. Ролінг, *Несподівана вакансія*, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 62), пор. англійський відповідник: *Old Pagford believed that the advent of Aubrey Fawley meant the return of a charmed era. He would be a fairy godfather to the town, like his ancestors before him, showering grace and glamour over their cobbled streets*. Навпаки, асоціативними синонімами до вжитої в такому контексті словосполучення можуть бути: адепт, апологет, заступник, захисник, оборонець, опікун, охоронець, патрон, покровитель, посланець, представник, рупор та ін. Сучасною британською тлумачною лексикографією (CED, WNWCD) кодифіковано слово *godfather* у трьох значеннях: 1) чоловік, який є комусь хрещеним батьком; 2) розм. голова мафіозної родини або організованого злочинного угруповання; 3) основоположник або лідируючий представник чого-небудь (CED). У ближчому до сьогоднішнього WNWCD друге значення розвинуло сленгове підзначення «людина, яка має вплив або авторитет у якійсь сфері», а головне – його з другого місця на третє у семантичній ієрархії назви *godfather* потіснило відсутнє дотепер в українській мові значення «чоловік, який виступає для когось порадником або провідником в якій-небудь справі». Витлумачити неосемантизм в АСУМ можна було б або одним із наведених вище синонімів, або описовим тлумаченням на взір: той, хто створює сприятливі умови для когось, чого-небудь, сприяє розвитку когось, чогось і т. ін.

5. Специфіка лексикографічного відтворення перекладних національно маркованих кліше в тлумачному словнику активного типу

Специфіка лексикографічного опрацювання національно маркованих кліше в тлумачному словнику активного типу пов'язана з відсутністю прямих відповідників таких одиниць у мові перекладу. Адекватний опис перекладних національно маркованих кліше передбачає особливе тлумачення з акцентом на розкритті національно-культурного компонента:

лялечка, -и, дав. і місц. -чці; *мн.* лялечкі, -чók; дві (три, чотири) лялечки; *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **лялька** 1. <...> **солóm'яна лялечка** – фігурка з соломи, прийнята в рамках звичаю збирання врожаю в Європі до механізації. Вони мали намір відкрити кав'ярню перед Великоднем, коли сюди з'їжджаються туристи, для яких Говард щороку виставляв у вітринах місцевий сидр, сир і **солóm'яні лялечки** (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 39).

За можливості тлумачення доповнюються синонімами або антонімами, поданими в кінці статті після крапки з комою:

стиль, -ю; *ор.* -ем; *ч.* <...> у **стілі королéви А́нни** – так, як властиво архітектурі, меблям, ювелірній справі і загалом широкій сфері культурного життя Британії за часів королеви Анни Стюарт (1702 – 1707); у манері королеви Анни; у дусі королеви Анни; а-ля королева Анна. Так сталося, що пагорб Парджеттер також загороджував мешканцям містечка вид на інше місце, яке в Петфорді завжди вважали своїм. Це був маєток Світлавів – вишукана будівля медового кольору в **стілі королеви Анни**, розташована посеред величезного парку й оточена сільськогосподарськими угіддями. Маєток належав до петфордського адміністративного управління і знаходився якраз поміж Ярвілом і Петфордом (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 61)

Оскільки сучасний читач надає перевагу словнику, що містить не тільки повні і всебічні знання про мову, але й спектр енциклопедичних знань, за потреби, у квадратних дужках наводимо історико-культурологічний коментар: після словосполуки в квадратних дужках (найчастіше це інформація етимологічного характеру) та в кінці статті:

ча́ша, -і, *ор.* -єю; *мн.* ча́ші, чаш; *ж.* <...> **троя́ндова ча́ша** [англ. rose bowl] – кубок із зображенням троянди або у формі троянди, що його вручають як приз переможцям у будь-яких сферах діяльності. Говард Моллісон ще й досі пам'ятав, як його мати вбігла в їхню крихітну кухоньку на вулиці Надії з новиною, що Обрі запросили бути головою журі на місцевій виставці квітів. Її стручкова квасоля уже три роки поспіль завойовувала так званий овочевий приз, і вона жадала отримати посріблену **троя́ндову ча́шу** з рук чоловіка, котрий для неї був представником старого романтичного світу (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 62). [«Роуз Боул» (англ. Rose Bowl – Трояндова чаша) – таку назву має мультиспортивний стадіон, розташований у місті Пасадина (Каліфорнія, США), а традиційний матч з американського

футболу, що відбувається щорічно 1 або 2 січня на цьому стадіоні, – «матч „Трояндової чаші“» або «Кубок троянд», офіційна назва Пасадинський турнір троянд (англ. Pasadena Tournament of Roses);

лялька-черевомовець [англ. ventriloquist «черевомовець»] – лялька, що її використовує людина (черевомовець), яка говорить, не ворушачи губами, для створення враження, що голос виходить не від неї, а від ляльки. *Глибокими зморшками, що тяглися від кутиків губ до підборіддя, Морін завжди нагадувала Саманті ляльку-черевомовця. ..Саманта занадто різко нахилила келих, і вино потекло їй по підборідді, саме там, де з часом і в неї з'являться глибокі зморшки, від чого й вона стане схожа на ляльку-черевомовця. Вона витерла обличчя рукавом* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 301). [Насправді дефіс, що з'явився між компонентами вільної словосполуки, зайвий. Прикладову назву лялька-черевомовець утворено від англійської вільної словосполуки ventriloquist's dummy – присвійний відмінок: дослівно – «лялька черевомовця», пор. *The deep creases running from the corners of Maureen's mouth to her chin always reminded Samantha of a ventriloquist's dummy.*]

Паспортизовані ілюстрації наводимо курсивом у хронологічному порядку: від більш ранніх до пізніших фіксацій, пояснювану клішовану одиницю виділено по жирненням: – *...а ось тут, далі, – Майлз показував на місці, що було в п'яти сантиметрах від рамки на фотографії, – стоїть маєток Світлавів, де мешкають Фаулі. Велична будівля в стилі королеви Анни, мансардні вікна, декоративні **кутові камені**... приголомшливо, ви маєте його відвідати, він відкритий для загального огляду влітку по неділях* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 238).

Місце скорочення цитати позначаємо двома крапками (їх підтягуємо до попереднього слова або наступного в разі передування інших розділових знаків): – *А чому б нам не гайнути влітку в Амрітсар? Золотий храм, свята святих релігії, до якої він сам був байдужий. ..– Мандіп каже, що це просто приманка для туристів, – відповіла вона, одним махом відкинувши цю пропозицію. ..Їй навіть почало здаватися, що вона вчинила якусь зраду, відмовившись від Золотого храму. Крізь сльози перед нею проплив образ храму: його золотистий купол у формі лотоса віддзеркалювався на водяній поверхні на тлі білого мармуру* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 473).

Сигналізуємо про невідповідність написання одиниці нормам сучасної української орфографії, подаючи поряд нормативний відповідник у квадратних дужках: *Говард подав їм великі келихи з вином «Піно Гріджіо» [Гриджіо], уважно дослухаючись до Самантіної розповіді* (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 102).

6. Висновки

1. У мові сучасної англійської художньої літератури засвідчено великий шар національно маркованих кліше, дослідження специфіки і варіантів перекладу яких становить інтерес як з погляду міжкультурної комунікації, так і для потреб створення новітнього тлумачного словника активного типу. Вивчення національно маркованих одиниць на базі текстів художньої літератури уможлиблює поєднання двох дієвих шляхів пізнання феномену чужомовної культури – через мову і літературу.

2. Аналіз способів перекладу національно маркованих одиниць в романі «Несподівана вакансія» засвідчив використання перекладачами традиційних способів, а саме: транскрипції і транслітерації, калькування, опісового перекладу, комбінованих способів перекладу, перекладу з використанням українських національних аналогів, заміну англійських клішованих одиниць українськими фразеологізмами.

3. Передавання іншомовних національно маркованих клішованих одиниць при перекладі художньої літератури становить великі труднощі. Розв'язання цього завдання спрямоване на вдосконалення способів перекладу таких словосполук. Особливої уваги заслуговують клішовані одиниці щодо яких ще не сформувалися стійкі фонові знання в іноземного читача. При лексикографічному опрацюванні національно маркованих кліше слід активно використовувати фонові знання.

4. Вивчення шляхів трансляції іншомовних національно маркованих кліше як своєрідних зберігачів і носіїв країнознавчої інформації на українську мову відкриває перед дослідниками нові перспективи. Володіння кроскультурною компетенцією, одним з елементів якої є національно марковані кліше, – необхідна умова успішної діяльності і перекладача, і укладача тлумачного словника.

Джерела

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. 787 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1kIVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-uf/view).

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.

СУМД – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2 кн. Кн. 1. А – Л. LXVIII+556 с. Кн. 2. М – Я. 576 с. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. (2003). / уклад.: І.С. Гнатюк, В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка.

CED – Collins English Dictionary, 1979. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/godfather>

WNWCD – Webster's New World College Dictionary, 4th Edition, 2010. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/godfather>

Література

1. Бондар М. Класифікація національно маркованих одиниць. Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія». 2015. Вип. 30. С. 31–36.

2. Дяченко Л. Функціонально-семантична характеристика безеквівалентної лексики сучасної української літературної мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1997. 18 с.

3. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози). Львів, 1989. 215 с.

4. Кочерган М.П. До питання про безеквівалентну лексику і лакуни та способи їх компенсації. Проблеми зіставної семантики. Збірник статей за доповідями Міжнародної наукової конференції з проблем зіставної семантики 23–25 вересня 1999 р. / відп. ред. М.П. Кочерган. Київ, 1999. С. 42–45.

5. Лемещенко-Лагода В.В. Національно маркована лексика: проблема визначення та специфіка лексикографічного опрацювання в шотландсько-англійських словниках. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2021. № 48. Том 1. С. 126–129.

6. Ролінг Дж.К. Несподівана вакансія: роман. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 544 с.

7. Тупиця О. Ю., Зімакова Л. В. Безеквівалентна лексика: проблеми визначення. Рідне слово в етнокультурному вимірі. Матеріали III Міжнародної науково-пр. конференції. Упор. М. Федурко та ін. Дрогобич: Посвіт. С. 251–259. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstre>

8. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Вид-во Орій при УКСП Кобза, 1992. 230 с. (Спадок).

9. Baker, Mona. In other words. A coursebook on translation. London: Routledge, 1992. 304 p.

10. Katan, David. Translating Cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators. Manchester: St. Jerome, 1999. 380 p.

Legend

СМТОУ – Dictionary of the Language of Creative Personalities of Ukraine of the second half of the 20th – beginning of the 21st century. Kyiv: In-

stitute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2022. 787 p. (electronic edition)

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes. Kyiv, 1970–1980.

СУМД – Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. Additional volume: in 2 books. Book 1. А – Л. LXVIII+556 p. Book 2. М – Я. 576 p. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House, 2017.

СФУМ – Dictionary of phraseologisms of the Ukrainian language (2003). Kyiv (in Ukr.).

References

1. Bondar, M. (2015). Classification of nationally marked units. Scientific Bulletin of the UNESCO Department of Kyiv National Linguistic University. Series "Philology. Pedagogy. Psychology". Issue 30. Pp. 31–36. (in Ukr.).

2. Dyachenko, L. (1997). Functional and semantic characteristics of the non-equivalent vocabulary of the modern Ukrainian literary language: author's abstract. dissertation ... candidate of philological sciences. Kyiv. 18 p. (in Ukr.).

3. Zorivchak, R.P. (1989). Reality and translation (based on English translations of Ukrainian prose). Lviv. 215 p. (in Ukr.).

4. Kochergan, M.P. (1999). On the question of non-equivalent vocabulary and gaps and ways of their compensation. Problems of comparative semantics. Collection of articles based on reports of the International Scientific Conference on Problems of Comparative Semantics September 23–25. / ed. by M.P. Kochergan. Kyiv. P. 42–45. (in Ukr.).

5. Lemeshchenko-Lagoda, V.V. (2021). Nationally Marked Vocabulary: The Problem of Definition and Specifics of Lexicographic Processing in Scottish-English Dictionaries. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser.: Philology. 48. Vol. 1. P. 126–129. (in Ukr.).

6. Rowling, J.K. (2013). The Unexpected Vacancy: A Novel. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. 544 p (in Ukr.).

7. Tupytsia, O. Yu., Zimakova, L. V. Non-equivalent vocabulary: problems of definition. Native word in the ethnocultural dimension. Materials of the III International Scientific and Practical Conference. Ref. M. Fedurko et al. Drohobych: Enlightenment. P. 251–259. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstre> (in Ukr.).

8. Chyzhevsky, D.I. (1992). Essays on the history of philosophy in Ukraine. Kyiv: Oriy Publishing House at the Kobza University of Applied Sciences. 230 p. (Heritage). (in Ukr.).

9. Baker, Mona. (1992). In other words. A coursebook on translation. London: Routledge. 304 p. (in English).

10. Katan, David. *Translating Cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. Manchester: St. Jerome, 1999. 380 p. (in English).

Zinaida Kozyreva

Translated nationally-marked clichés: specifics of lexicographic processing

The study of nationally-marked clichéd units in modern British fiction based on the language used in the novel “The Casual Vacancy” by the modern British writer J.K. Rowling, the features of their translation into Ukrainian, and the specifics of lexicographic processing in an active-type explanatory dictionary led to a conclusion that the language of modern English fiction contains a large layer of nationally marked clichés. Their study is of interest both from the point of view of intercultural communication as well as for the purpose of creating a modern active-type explanatory dictionary. The study of nationally-marked units based on texts of literary fiction makes it possible to explore the phenomenon of a foreign language culture both through language and literature. The analysis of the translation methods employed by translators to convey nationally-marked units in the novel “The Unexpected Vacancy” has revealed such methods as transcription and transliteration, descriptive translation, various combined translation methods, using Ukrainian analogues, replacement of English clichéd units with items of Ukrainian phraseology. The transfer of foreign-language nationally-marked clichéd units when translating fiction poses great difficulties. The solution to this problem is aimed at improving the methods of translating such word combinations. Special attention is paid to clichéd units for which stable background knowledge has not yet been formed in the foreign reader. When processing nationally marked-clichés for lexicographical purposes, background knowledge should be actively utilized.

Keywords: *literary translation, English language, nationally-marked clichés, transcription, transliteration, translation equivalent, active-type dictionary*

Лариса Мовчун

УДК 811.161.2'367.624'374

Національно і культурно марковані прислівники: семантична структура і лексикографування в тлумачному словнику активного типу

У статті досліджено національно і культурно марковані прислівники в українській мові під кутом зору їх належного лексикографування в тлумачному словнику активного типу. З'ясовано особливості їхньої форми, змісту і функціонування. Зіставлення спільнокоренових прислівників у генетично близьких мовах виявляє різницю в моделях творення адвербіативів, у використанні словотворчих ресурсів. Проаналізовано способи експлікації у внутрішній формі національно і культурно зумовленої інформації. Питання опрацювання національно і культурно маркованих прислівників у лексикографічній практиці пов'язані із загальними лексикографічними проблемами і потребують пильної уваги в кожному конкретному випадку відповідно до місця кожної з таких одиниць у корпусі словника та відображення парадигматичних і епідигматичних зв'язків між близькими за формою і значенням прислівниками.

Ключові слова: тлумачний словник, семантична структура слова, адвербіатив, національно маркована лексика, культурно маркована лексика

Лексико-граматичний клас прислівників характеризується формальною та змістовою різноманітністю, залишаючи дослідникам і кодифікаторам, попри достатній ступінь вивченості великого кола питань, пов'язаних із адвербіативами (прислівниками і словами інших частин мови, що функціонують як прислівники), широке поле для дискусій.

Лексикографування слів, що належать до цього лексико-граматичного класу, спирається на традиційний для українського мовознавства погляд на прислівник як на незмінну повнозначну частину мови, яка називає ознаку дії, процесу, стану, якості, а також указує на обставини, за яких відбувається подія чи явище.

Ґрунтовні дослідження (словотвір прислівників, історія становлення їх системи, граматичні особливості, функціонування та семантика) здійснили О. Б. Бачишина, С. П. Бевзенко, П. І. Білоусенко, Л. А. Булаховський, А. В. Висоцький, І. Р. Вихованець, А. Ю. Габай, Л. Л. Гумецька, І. Б. Даценко, В. П. Забеліна, І. К. Кучеренко, І. О. Мариненко, Н. М. Мединська, І. А. Мельник, Т. Б. Назарова, В. В. Німчук, О. В. Остряньська, І. Й. Ощипко, В. М. Русанівський, Ю. М. Руснак, І. І. Слинько, І. М. Уздиган, В. Ю. Франчук, І. К. Чапля, Г. М. Ярун та ін.

Діалектні прислівники досліджували Й. Ф. Андерш, Д. Г. Бандрівський, О. Д. Брошняк, М. В. Вербовий, І. Г. Верхратський, Г. І. Гримашевич, Ю. В. Громик, І. Ф. Джочка, Т. М. Довга, М. В. Леонова, П. М. Лизанець, К. М. Лук'янюк, І. Д. Пагіря, Н. П. Прилипко, П. І. Приступа, Т. В. Щербина, Т. О. Ястремська. До питання оказіональних прислівників зверталися Г. М. Вокальчук, В. В. Герман, О. О. Жижома, Ж. В. Колоїз, І. С. Лоцинова та ін. Роботи із зіставного вивчення прислівників (А. В. Грачова, А. Грбавач та ін.) дають змогу виявити універсальні та національно-специфічні ознаки слів цієї категорії.

Питання добору національно і культурно маркованих прислівників для тлумачного словника і їх пояснення заслуговують на окрему увагу у зв'язку із розпрацюванням концепції лексикографічної праці активного типу і врахуванням у ній мовної і національно-культурної окремішності й самобутності українців, усвідомлення якої загострилося на тлі виформування політичної нації українців у збройній боротьбі за незалежність в обставинах російсько-української війни і виборювання самого права на існування нашого народу.

У реєстровій частині активного тлумачного словника української мови (АСУМ) фіксуємо активні, широко вживані в сучасній українській мові прислівники різних семантико-синтаксичних розрядів, як-от: **безперечно, бозна-куди, вдень (удень), високо, відколи, восени, всупереч, далеко, десь, додолу, дуже, екологічно, задалегідь, звечора, знічев'я, зсередини, коли-не-коли, навколо, навмисне, навмисно, обережно, побратерськи, повільно, по-вовчи, по-козацькому, по-моєму, поруч, раненько, спересердя, трохи, туди, чого, чому**, а також суплетивні форми (і форми, що мають ті чи ті особливості утворення) компаративів, суперлативів і елативів: **краще, гірше, щонайбільше, якнайменше**. Головним критерієм добору прислівників є узуальність форми та змісту лексем, а також активність уживання в сучасній українській мові.

Адвербіальна семантика (напр., пов'язана з означенням часо-просторових меж, локалізації, тривалості тощо) є універсальною [5: 146], проте кожна мова має свої особливості форми і змісту адвербіативів, що відповідають мовній картині світу народу, його мовомисленню.

Національна специфіка лексичної системи мови є закономірним результатом її розвитку на мові-основі. Набуття мовою притаманних лише їй рис відбувається на всіх історичних етапах лінгвогенезу, як це показала Г. М. Ярун на численних прикладах, зокрема прислівника **інде**, у семній структурі якого є лексико-семантичний варіант, що закріпився ще в праслов'янській семантиці («в іншому місці») і власне український («вказівка на заперечення місця, локалізованого за межами комунікативного простору», «спрямованість у локалізований простір» і «вказівка на неперервність місця дії») [3: 30].

З погляду універсальності й національної специфіки одиниць протиставляємо: **нейтральні прислівники** (як первинні, так і пізнішого походження) ↔ **національно та культурно марковані одиниці**, своєрідність яких виявляється у формі, змісті і функціонуванні.

Специфіка форми (словотворення)

Зіставлення спільнокореневих прислівників у генетично близьких мовах виявляє різницю в моделях творення адвербіативів, у використанні словотворчих ресурсів: **опашки, наопаш, наопашки** (РУС 1924–1933; СУМ), **наопашку** (РУС 1924–1933) – *рос. наопашку, наопашь, опашь, опашкой* (РУС 1924–1933):

наопаш².. Те саме, що **наопашки** (ГРАК – 54 слововживання);

наопашки.. Накинувши на плечі; не всовуючи рук у рукави (ГРАК – 356 вживань);

опашки.. Накинувши на плечі; не засовуючи рук у рукави; наопашки (ГРАК – 40 вживань).

У ГРАК також зафіксовано: **опах** (1 вживання), **наопашку** (20 вживань; зокрема засвідчені сучасні контексти з творів В. Бойка, В. Лиса, Р. Самбука, О. Євтушок, Е. Ростовцева, О. Сайко та ін. письменників)³.

Пор. ще: **по-нашому** і *розм. по-наськи* (РУС 1928–1933; СУМ), **по-наському** (РУС 1928–1933) – *рос. по-нашему, розм. зниж. по-нашески, по-нашенському*.

Даючи практичні поради мовцям, Б. Д. Антоненко-Давидович зауважив: «В українській мові далеко більше вживаються прислівники, ніж у російській, де вони часто поступаються перед конструкціями з прийменниками й іменниками на зразок *с нетерпеньем, с удовлетворением, в нерешительности*» [1]. Пор. також: *Вітер рве гребінці з-перед хвилі, / **спере-сердя** розкручує бризки* (Й. Струцюк, Фарватер II: 9) – *рос. в сердцах; Покинутий **напризволяще**, / безрідний всьому світу день / іще не знає: він – найкращий* (Н. Фурса, Без сорочки: 21) – *рос. на произвол судьбы*.

З-поміж національно маркованих словотворчих моделей варто назвати модель «нав- + дієслівна основа +-ки»: *Приблуда-війна у роз'ятрену душу вповзе й **навкарачки*** (М. Морозенко, Поміж повітряних тривог, 2023, 72); *Бреде **навпомацки** Василько, / криваво плачучи у сніг* (Л. Талалай, Безпритульна течія: 45); *І кому до того діло, / що я їм і що я п'ю, / що вдягаю, чи фарбуюсь, / як на кухні посуд б'ю, / як, **навпочіпки** присівши, / підбираю черепки* (Н. Фурса, Ані вирію, ані скиту: 155); *Кому ж їх [маки] рвати і*

² Глумачення подано за СУМ–11.

³ Лексикографічна практика і практика сучасного слововжитку дає підстави для висновків: 1) основний варіант – **наопашки**; 2) варто відобразити зв'язок між усіма варіантами **наопаш, наопашки, опашки** та обміркувати доцільність фіксації варіанта **наопашку**.

ходити / між густим колоссям навпрошки? (Н. Фурса, Ані вирію, ані скиту: 160); *Дрімає дуб навстоячки при збруї* (Л. Талалай, Безпритульна течія: 266); «дієслівний корінь+ -(о)ма»: *Раз не йдеш – за тобою не піде й слід / і не стане ні стежкою, ані шляхом – / ні угору, ні кружма, ні в закутки* (Н. Фурса, Ані вирію, ані скиту: 25); *Ти ж лежма рукопис відредагуєш, тобі це абищця* (Л. Голота, Там, де ніколи: 376); *В цім огромі біди хай говорять гармати за нас, Ну а ми мовчкомо до гармат піднесемо заряди* (Т. Іванчук, Поміж повітряних тривог: 33); *Земля здригається ридма* (О. Шалак, Поміж повітряних тривог: 112); *І вже на тому березі п'ятьма, / Відбививись у воді, стоїть сторчма* (Л. Талалай, Безпритульна течія: 172).

Національно-культурна специфіка змісту (внутрішня форма адвербіатива, його семантика)

Національно марковані лексеми позначають факти матеріальної та духовної культури українців, апелюючи до фонових знань про звичаї, традиції, побут українців.

Специфічний характер ведення сільського господарства українців, які живуть у Карпатах, відображають прислівники **по-полонинському / по-полонинськи** (СУМД II: 260), внутрішня форма яких мотивована іменником **полонина** «безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, яка використовується для пасовиська та сінокошу» (СУМ VII: 94).

Традиція використовувати особливий тип огорожі **тин** відобразилася в прислівнику **попідтинню** «під тинами, на вулиці» (і *перен.* «без притулку»): *Тих чортів і справді повно попідтинню* (В. Рачицкас, Пригоди Капчика: 154).

Особливість життя і господарювання українців відображає адвербіатив **утриконь** «упряжкою з трьох коней; трьома кіньми»: *Набігли судські утриконь з бубенцями, із дзвониками; по троє, по двоє їх позирають з воза* (Марко Вовчок); *Найтичанка запряжена утриконь строкатими* (О. Стороженко)⁴. Цікаво, що деякі лексикографічні праці фіксують цілу парадигму прислівників на позначення способу пересування залежно від кількості коней: **однокінь** (РУС 1924–1933, РУССВ, СУМ) / **воднокінь** (СУМ), **удвокінь** (РУССВ) / **удвукінь** / **парокінь** (РУС 1924–1933), **троянном** / **утрикінь** (РУССВ) / **утриконь** (УС, СГ, СУМ).

Прислівникова сполука **на коня** не зафіксована в сучасних академічних словниках, хоча є активною в розмовній мові, вживається також у художніх текстах: *Ще недокурена цигарка, / Але конвойний підганя. Лишилось часу – на зтяжку, / Лишилось в чарці – «на коня»* (Л. Талалай, Без-

⁴ В АСУМ варто уточнити тлумачення, зафіксоване в СУМ-11, узгодивши його з формулою тлумачення для прислівників: ВТРИКОНЬ (УТРИКОНЬ), *присл., розм., рідко. Запряжений* трьома кіньми (СУМ-11 I, 777).

притульна течія: 41) (у цьому контексті з'являється значення кількості, міри). «Російсько-український словник сталих виразів» (РУССВ) фіксує цю сполуку як переклад рос. **на дорогу (на коня, на коні)** з ремаркою *заст.* Зафіксовано також у «Словарі російсько-українському» М. Уманця і А. Спілки (1893–1898) з прикладом: *Ну випиймо на коні та й годі: рос. пошонок выпить – на коня, стремениого выпити.*

Функціонування національно маркованих адвербіативів

До національно і культурно маркованих прислівників відносимо одиниці, уживання яких обмежене стилем або територією.

Діалектне мовлення, як слушно зауважують його дослідники, доносить до нас інформацію про культуру і традиції, побут та особливості світосприйняття носіїв говірок [4: 70]. Прислівники моделюють простір, час, якісні ознаки світу, у якому живе діалектна мовна особистість. Діалектні одиниці живлять художні тексти, увиразнюють їх, надаючи місцевого, говіркового колориту: *В полі **взимі** зупинити машину* (Т. Федюк, *Золото інків*: 52); *Дим – по долу і **д'горі**, / як учора і позавчора...* (Н. Фурса, *Без сорочки*: 127), *З тебе **доста**, – / Щось обірвалось, як терпець* (Л. Талалай, *Безпритульна течія*: 125); *З чорними бровами? / То ще не прикмета. / З чорними, коб знав ти, / **тутка** кожна третя* (Й. Струцюк, *Фарватер II*: 208).

Діалектні прислівники добирають до реєстру тлумачного словника обмежено, тоді як розмовні одиниці і меншою мірою книжні традиційно посідають помітне місце в корпусі загальнономовного тлумачного словника: *І я це знаю **достеменно**...* (Н. Фурса, *Ані вирію, ані скиту*: 157); *Як колись, як **завше**, як уперше, / ..караван іде – собаки брешуть* (Н. Фурса, *Без сорочки*: 58); *І щось диктував мені Бог **здаля*** (Н. Фурса, *Ані вирію, ані скиту*: 16); *«Хто наліво, хто направо – / продається на постріл право: / кому на лисицю, / кому на вовчицю, / ..кому **сп'яна** / на джейрана, / ..кому **здуру** / на кон'юнктуру...»* (Й. Струцюк, *Фарватер I*: 441); *Безмовність, що поскрипує, мов прутик / у пальцях вітру, **зокола*** (Н. Фурса, *Без сорочки*: 101); *Проти течії – всьому **навстріч*** (Н. Фурса, *Ані вирію, ані скиту*: 128) (у СУМ – розм.); *Ти ж, Великий, вміщаєшся легко в малій мені, / зібраний **воєдино** в Своїх трьох лицях* (Н. Фурса, *Ані вирію, ані скиту*: 188) (у СУМ – книжн.); *Воїстину вже не під силу / його [слово], вогнистого, убити, / як і глибоку пам'ять сиву / не знищити і не зганьбити* (Й. Струцюк, *Фарватер*: 134) (у СУМ – ц.-с., уроч.); *Пощо шукаєш броду в чорних водах?* (Н. Фурса, *Без сорочки*: 137) (у СУМ – *заст.*).

Експресія національно маркованих адвербіативів

Національно та культурно марковані прислівники мають виразну внутрішню форму, що нерідко реалізована кількома формальними варіантами: *Снилось не дарма ж піїту, / що він, неначе **крадькома**, / стоїть у че-*

рзі до корита / і чайну ложечку трима (Л. Талалай, Безпритульна течія: 120) (ще – **крадьки, покрадьки**); *Воздається наосліп. / Карається теж навмання* (Н. Фурса, Ані вирію, ані скиту: 89) (ще – **сліпма; діал. навманці**); *Затягали напідпитку / «Я другою такою не знаю!»* (Й. Струцюк, Фарватер II: 250) (ще – **напідпитках**); *Ви для мене – осторонь, один* (Н. Фурса, Ані вирію, ані скиту: 170) (ще – **стороною**); *Сікстен.. підстрибцем петляє між автомобілями на паркувальному майданчику* (У. Старк, Сікстен: 10) (ще – **підстрибом, вистрибом**); *Вже ціла їхня вервечка біжить підтюпцем, добігає до перших дерев, що під сірим січневим небом навіть тіней не відкидають* (С. Жадан, Інтернат: 270) (ще – **підтюпки, тюпки, тюпцем**); *Гад.. поповз прямо надвір, потім без жодних вагань потягся плазом до річки* (В. Шкляр, Нікуб: 7) (ще – **плазьма**); *А суфлер, як звикле, п'яний. / Виваливши в яму двері, / рачки повзає по ямі* (Й. Струцюк, Фарватер I: 130) (ще – **раком, рака**); *Тече розмова спроквола* (Л. Талалай, Безпритульна течія: 197) (ще – **покволом, спокволу, спокволя**); *Хтось.. прокислу брагу глушить / навмання і надурняк* (Й. Струцюк, Фарватер II: 255) (ще – **навманці, діал.; дурно, задурно**); *І вже на тому березі п'їтьма, / Відбившись у воді, стоїть сторчма* (Л. Талалай, Безпритульна течія: 172) (ще – **сторч, навсторч, торчма, сторчака**); *Пів ночі – в снах, пів ночі – у вікні, / чи навпаки, чи упереміш* (Н. Фурса, Без сорочки: 75); *гуцавіють тіні / а горобці сміються / уперемішку підстрибуючи / на Воробйових горах* (Й. Струцюк, Фарватер II: 144).

Епідигматична активність того чи того прислівника зумовлює необхідність пильної уваги лексикографів до цієї одиниці. Завдання укладачів АСУМ убачаємо в оцінці активності варіантів (спільнокореневих одиниць) у сучасній мові, визначенні домінантної лексеми та в релевантному тлумаченні.

Експресії набувають прислівники зі складною архітектонікою, внутрішня форма яких мотивована двома і більше твірними основами: *Петро й Павло (мабуть, апостоли) в картатих шортах ловили їх [риб] голіруч, а янголи в плавках.., поскладавши крила в піраміди* (Й. Струцюк, Фарватер II: 273); *Теплий морок / В темних росах горілиць* (Т. Федюк, Золото інків: 26); *– а ти розгорни усі мапи / і накресли маршрут / спочатку шпакам / потім ластівкам.. / а насамкінець зозулям* (Й. Струцюк, Фарватер I: 77); *Вдоволені обличчя / поголені нашивидкуруч* (Л. Талалай, Безпритульна течія: 113); *А обабіч то квіточка, то травинка пахуча, то гриб бадьорий...* (Н. Фурса, Ані вирію, ані скиту: 21); *Нитка хрестик.. кладе – як жоржжину – / наче хоче до квітки припнути життя, / що летить стрімголов за життями чужими...* (Н. Фурса, Ані вирію, ані скиту: 23); *І мимоволі прагнеш самоти, / ..і розумієш: всі твої писання / не варті незрадливого мовчання* (Л. Талалай, Безпритульна течія: 275); *марсель і дві чайки і срібло сардин – мимохіть* (Т. Федюк, Золото інків: 222).

Особливої виразності набувають складні прислівники, утворені повторюваними, синонімічними та антонімічними основами. Порівняно з твірними словами, у них відбувається модифікація лексичного значення і з'являється додаткове конотативне значення.

1. Утворення нового значення:

де, *присл.* **1.** *пит.* У якому місці? .. // У риторичних оклично-питальних реченнях (які в словнику розпрацьовують в окремих статтях часто з часткою **ж**), що виражають жаль, здивування і т. ін. з приводу відсутності кого-, чого-небудь. .. // Куди? .. // Звідки? .. **2.** *обставини місця.* Десь, кудись, де-небудь, куди-небудь. .. **3.** *у знач. спол. сл.* Уживається: а) у підрядних реченнях місця (частіше в поєднанні з прислівниками там, туди, звідти в головному реченні) .. ; б) у підрядних додаткових реченнях .. ; в) у підрядних означальних реченнях (частіше в поєднанні з займенниками такий, той у головному реченні) .. (СУМ II: 227).

де-де, *присл.* **1.** То там, то тут; зрідка .. **2.** Ледве-ледве; слабо .. (СУМ II: 231).

Поєднання антонімічних основ дає життя новому слову з новим значенням, пор.: **туди** («у той бік, у те місце»), **сюди** («у місце, вказане, назване раніше або відоме з наявної ситуації») і **туди-сюди** («то в один, то в інший бік; взад і вперед; у різні місця; у різних напрямках»); **уздовж** («у довжину, у напрямку по довжині»), **упоперек** («по ширині чого-небудь; у ширину») і **уздовж-упоперек** («по всіх напрямках»): *Він гасає лугом, / гасає берегом туди-сюди, / уздовж-упоперек, / бо пасе траву* (Й. Струцюк, Фарватер II: 167).

2. Інтенсифікація ознаки, її підсилення, пор. **багато і багато-багато, багато-пребагато**. Такі одиниці доцільно розпрацьовувати в структурі статті мотивувального прислівника:

багáто .. **2.** *вищ.* більше і більш; *найвищ.* най(якнай..., щонай...)більше і *рідко* най(якнай..., щонай...)більш; *присл.* У великій кількості; *ант.* мáло. .. // *у знач. числ.* **багáто**, -тьóх, *дав.* і *місц.* -тьóм, *ор.* -тьмá і -тьомá. Велика кількість кого-, чого-небудь. .. **Багáто-багáто** і *підсил.* **багáто-пребагáто** – дуже багато. *Мені навіть подумалось, що непогано було б, якби ми йшли отак і день, і два, і ще багато-багато днів* (В. Рутківський, Джури і Кудлатик, 2016, 84); *Книжок.. було ще багато-багато, але ці дві чомусь здавалися Мікові найцікавішими, найціннішими* (К. Бабкіна, Сніговий тепл, 2021, 32); – *В селі, на обійсті моєї бабусі, – кажу, – багато-пребагато українських старожитніх речей. То я привезу?!* (Вис. Зам., 10.05.2019) (з матеріалів авторки до АСУМ).

3. Виникнення конотативного значення. Римованим парним утворенням (юкстапозитам), так званим «паристим словам» (римі-експресиву) інгерентно притаманний надзвичайний експресивний потенціал: **гармадарма, чала-драла, красно-ясно, тяжко-важко, стидко-бридко**. Пор.,

напр., семантичну структуру слів **тишком**, **нишком** і **тишком-нишком**, які зафіксовані і розпрацьовані в СУМ в окремих статтях (див. також різні стильові ремарки):

тишком, *присл., розм.* 1. Не голосно, без шуму. .. 2. Потай, непомітно, крадькома. .. (СУМ X: 135);

нишком, *присл.* 1. Тихо. .. // Притаївшись, мовчки. .. 2. Крадькома, потай, щоб інші не бачили, не знали. .. (СУМ V: 416);

тишком-нишком, *присл., розм.* 1. Тихо, без шуму. .. 2. Потай, непомітно, крадькома. .. (СУМ X: 135).

Цілком очевидно, що в новому тлумачному словнику активного типу варто показати парадигматичний зв'язок прислівників **тишком** і **нишком**, а також їхній епідигматичний зв'язок із прислівником **тишком-нишком**.

Дещо іншу картину спостерігаємо в «паристому» прислівнику **скоком-боком** (*А небавом до забави / придивився горицвіт: / між веселі кульбаби / лисий затесався дід. / Ненароком скоком-боком / закаблуки викида* (Й. Струцюк, Фарватер II: 33)) – інтеграцію значень твірних основ:

скоком, *присл.* Підстрибуючи, роблячи стрибки; швидким бігом. .. (СУМ IX: 291);

боком, *присл.* Не прямо, а боковою частиною. .. (СУМ I: 213);

скоком-боком, *присл.* Роблячи різні стрибки на всі боки. .. // Стрибаючи не прямо, а вбік. .. (СУМ IX: 291).

Проблеми лексикографування

Бачення світу крізь призму своєрідних образів притаманно кожному народу. Здатність сприймати один об'єкт, приміряючи його до іншого, еталонного для кожного окремого випадку, породжує приховані порівняння, що на граматичному рівні реалізовані формою орудного відмінка іменника.

Істотною для лексикографічної практики є проблема розмежування іменникової форми (переважно ідеться про орудний відмінок однини) і відіменникового прислівника, оскільки від потрактування цих одиниць залежить склад реєстру і структура статей. Мовознавці традиційно вказують на продуктивність цієї моделі словотворення і наявність у мові більшої кількості адвербіативів (чи принаймні перехідних форм), які в словнику ще не зафіксовані (**автоматом**, **фонтаном**) [2: 261].

Існує кілька варіантів лексикографування цих одиниць.

1. Іменникова форма (квазіадвербіатив) не посідає окремого місця в мікроструктурі словника, залишаючись лише в зоні ілюстрацій.

Ідеться про іменники, у яких не відбулося узуального «застигання» форми орудного відмінка в прислівниковій функції у зв'язку з виразною субстантивністю: *Вітер гне вінками віти* (Т. Федюк, Золото інків: 20); *Вже серпень ябками дзвенить, / повз вуха пролітаючи картечцю*

(Н. Фурса, Без сорочки: 47); *Той вогник губами ковзне і впаде під язик / Пігулкою екстезі або хоча б валідолу* (Т. Федюк, Золото інків: 47); *Пам'ять топчеться козою / і хвіст вкорочує собі* (Й. Струцюк, Фарватер I: 200). Ознакою субстантивності стають узгоджувані слова: *Місто кружляє підстреленим круком...* (Т. Федюк, Золото інків: 96) – та наявність демінутивних і аугментативних суфіксів: *Хмаркою зметнувся дим, / громищем на плесо впавши...* (Й. Струцюк, Фарватер I: 453–454); *Вони [слова] чинно виходять на світло гурточками і рядами...* (Н. Фурса, Без сорочки: 49); *Од зозулиних черевичок тіні – підківками, а братики своїми тіннями розмовляли поміж собою* (Й. Струцюк, Фарватер, 2009: 274).

2. Адвербіалізовані іменники, які фактично набули самостійного прислівникового значення (**роками, стрілою, каменем** та ін.).

В активному тлумачному словнику плануємо подавати їх окремим значенням у семантичній структурі відповідних іменників (**рік, стріла, камінь** та ін.):

віхор .. 3. *присл. віхором і віхром*. Дуже швидко. *Вісник вихором підлетів до пагорба* (В. Рутківський, Джури козака Швайки, 2007, 420).

дорóга .. 4. *присл. дорóгою*. Під час пересування, руху куди-небудь. *Вмилася я і побігла по харчі. І дорóгою чоловік шість армійців зустріла* (О. Білозерська, Щоденник..., 2019, 232).

контрабáнда .. 3. *присл. контрабáндою*. Потай від влади, митного контролю, митних органів. – *Тисячу штук [набоїв] морем контрабандою наші люди переслали.. Але на який гріх не підеш задля доброї справи* (Б. Гуменюк, 100 новел про війну, 2018, 215) (АСУМ).

У результаті адвербіалізації з'являється додаткова сема, значення порівняно з іменниковою формою модифікується та, нерідко, ускладнюється:

град¹, -у, ч. 1. Атмосферні опади у вигляді частинок льоду різного розміру, перев. округлої форми. .. 2. *чого, перен*. Велика кількість, численність. .. 3. *у знач. присл. градом*. У великій кількості, багато. *Летіли кулі градом* (Й. Струцюк, Фарватер, 2009, I, 209). // *Великими краплями, рясно (про піт. слюзи). .. Градом котиться піт в суміші дум і літ, / муки й слова* (Н. Фурса, Ані вирію, ані скиту, 2020, 184) (АСУМ).

Процес адвербіалізації деяких із таких одиниць не завершений, як-от у слові **поковзом**. Напр., у СУМ його подано як фразеологічно зв'язане, без частиномовної ідентифікації. Деякі з цих словосполук реалізують іменникову сполучуваність (**вільним поковзом, легким поковзом**), деякі – прислівникову (**тягти поковзом**), проте мотивувального іменника ***поковз** не засвідчено.

поковзом: ◇ **Вільним поковзом** – вільно ковзаючи. ..; **Легким поковзом** – легко ковзаючи. ..; **Тягти (тягнути і т. ін.) поковзом** – тягти, волочити по слизькій поверхні. .. (СУМ VII: 33).

Низка лексикографічних праць подає лексему **поковзом** як адвербіатив (РУС 1930; СУР 1927; СГ; УС). ГРАК засвідчує понад 40 контекстів уживання **поковзом**, 1 – **ковзом** і 1 – **ковзом-поковзом**. Очевидно, в активному тлумачному словнику варто показати активність цієї одиниці як прислівника: **ковзом і ковзом-поковзом**, *присл.* Ковзаючись. *Козацькі сани зійшли в долину і ковзом-поковзом потьохкали полоззями по тій білій самотині* (М. Вінграновський, Вибрані твори, 2004, 537) (АСУМ).

3. Адвербіативи.

Якщо відбулося остаточне відривання застиглої форми від іменникової парадигми, то таку одиницю розпрацьовуємо в окремій словниковій статті.

Головним показником адвербіалізації є втрата субстантивності; О. О. Потебня першим серед мовознавців намагався пояснити процес адвербіалізації, вказавши на важливу роль зміни синтаксичної функції таких слів. У кожному конкретному випадку лексикограф приймає зважене рішення щодо способу лексикографування лексеми. Про відрив від твірного слова свідчить:

а) зникнення самого твірного слова (**ничкóм** *присл.* – від ***ніськъ** з ***нік** «низ», пор. той же корінь у *никнути, зникнути*) або його пасивізація (**примір** – застаріле слово; **приміром**, *присл., розм.* Тс. **напріклад**. *Синедріон, приміром, не міг страчувати без дозволу римського правителя, якому і належала вища влада в Юдеї* (Закон Божий: 183); **силком**, *присл., розм.* Силоміць, насильно. *Та силком преображений Божий світ / прагне крові!* (Н. Фурса, Ані вирію, ані скиту: 184);

б) зміна місця наголосу **бігóм** *присл.* (від ім. **бігом**); **кругóм** (від ім. **кругом**): *Вийди на розмову знов під каштани – / Од моїх обіймів сніг кругом розтане* (Й. Струцюк, Фарватер II: 491);

в) ускладнення семантичної структури адвербіалізованого іменника, набуття ним переносних значень, утворення стійких словосполук (ССС): **горюю**, *присл.* 1. *Верхом, ант. нізом. ...* 2. *У вигляді гори. ...* ♦ **Горюю стояти за кого-що** – захищати, енергійно відстоювати кого-, що-небудь. ..;

г) парадигматичні зв'язки з іншими прислівниками: – **Зимою** *я не пастишок. / – А хто? – вже допитується мати. / – Колядник. / – То йди колядувати* (Й. Струцюк, Фарватер I: 327) – синоніми **взимку** і *діал.* **взимі, взиму**; **пóпáс**, -у, ч., *розм.* 1. Місце для випасання худоби; пасовисько, випас. .. 2. Те саме, що **випасання**. // *Випасання худоби як спосіб годівлі. .. Ставáти (стáти) на пóпáс (на пóпáсі)* – зупинятися для випасання коней, волів під час подорожування. .. 3. *перен.* Дармові харчі, їжа, пожива. .. (СУМ VII: 183) і **пóпáсом**, *присл., розм.* Те саме, що **попаски** 1. .. (СУМ VII: 183). * *Образно. Одна в нас провина й ганеба одна, / що попасом йшли й толочили траву* (Й. Струцюк, Фарватер, 2009, II, 290);

по́паски, присл., розм. **1.** Пасучись на ходу. .. // Пасучи на ходу. .. (СУМ VII: 183).

У деяких випадках важко встановити прямий зв'язок між іменником і адвербіативом, пор.: **покі́т**, коту, ч., *рідко*. Похилена поверхня чого-небудь, пологий спуск; схил. (СУМ VII: 26) і **по́котом**⁵, присл. **1.** Один біля одного, без певного порядку. .. *Я ночував серед червоноармійців, що покотом спали у коридорах центрального готелю* (І. Роздобудько, Прилетіла ластівочка: 112). **2.** розм. По всій поверхні, на всьому протязі, без перерви; суцільно. .. // Підряд, одного за одним. .. **3.** також із прийм. за, діал. Усі разом. **4.** розм., *рідко*. Котячись. .. (СУМ VII: 41).

Висновки

Специфіка українських прислівників виявляється в їх формі, змісті і функціонуванні. Національно і культурно марковані адвербіативи є засобами увиразнення мови, подекуди її інтелектуалізації, вони екстрагують духовне і матеріальне життя народу, його історію, світогляд, традиції і побут. Питання опрацювання національно і культурно маркованих прислівників у лексикографічній практиці пов'язані із загальними лексикографічними проблемами і потребують пильної уваги в кожному конкретному випадку у зв'язку із з'ясуванням місця кожної з таких одиниць у корпусі словника та відображенням парадигматичних і епідигматичних зв'язків між близькими за формою і значенням прислівниками. У тлумачних словниках такі адвербіативи потребують детальнішої семантизації для їх ґрунтовного розуміння користувачами.

Словники

АСУМ – Активний словник української мови (робочі матеріали).

ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови (v. 17). URL: <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>

РУС 1924–1933 – Російсько-український словник / за ред. акад. А. Ю. Кримського. Т. 1–4. 1924–1933. URL: <https://r2u.org.ua/>

РУС 1930 – Ізюмов О. П. Російсько-український словник. Вид. 4. Київ, 1930. URL: <https://r2u.org.ua/>

РУССВ – Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів, 1959. URL: <https://r2u.org.ua/>

СГ – Словарь української мови / за ред. Б. Д. Грінченка. Т. 1–4. Київ, 1907–1909. URL: <https://r2u.org.ua/>

СУМ – Словник української мови. Т. I–XI. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

⁵ Приклад наш.

СУМД – Словник української мови в 11 тт.: Додатковий том. Кн. 1–2. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

СУР 1927 – Ніковський А. Словник українсько-російський, 1927. URL: <https://r2u.org.ua/>

УС – Словарь російсько-український / Уклад., упоряд.: М. Уманець, А. Спілка. Т. I–IV. Львів: НТШ, 1893–1896. URL: <https://r2u.org.ua/>

Джерела

Вінграновський М., Вибрані твори – Вінграновський М. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 2004. 832 с.

Голота Л., Там, де ніколи – Голота Л. Там, де ніколи: роман, оповідання, новели. Київ: Ярославів Вал, 2015. 496 с.

Жадан С., Інтернат – Жадан С. Інтернат: роман. Чернівці: Видавець Померанцев Святослав, 2023. 336 с.

Закон Божий – Слобідський С. Закон Божий: підручник для сім'ї та школи. Вид. 3-тє. Заг. ред. Св. Патріарха Філарета. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003. 656 с.

Поміж повітряних тривог – Поміж повітряних тривог: антологія воєнної лірики. Київ: Друкарський двір Олега Федорова, 2023. 124 с.

Рачицкас В., Пригоди Капчика – Рачицкас В. Пригоди Капчика / перекл. з литов. Д. Чередниченка. Вінниця: Теза, 2007. 155 с.

Роздобудько І., Прилетіла ластівочка – Роздобудько І. Прилетіла ластівочка: роман. Київ: Нора-Друк, 2018. 304 с.

Старк У., Сікстен – Старк У. Сікстен: повість. Перекл. зі швед. Г. Кирпи. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 96 с.

Струцюк Й., Фарватер I, II – Струцюк Й. Г. Фарватер: Вибрані поезії у двох томах. Том 1. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 556 с.; Струцюк Й. Г. Фарватер: Вибрані поезії у двох томах. Том 2. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 540 с.

Талалай Л., Безпритульна течія – Талалай Л. Безпритульна течія: вибрані поезії. Чернівці: Букрек, 2011. 312 с.

Федюк Т., Золото інків – Федюк Т. Золото інків. Київ: ТОВ «Брама-V», 2008. 256 с.

Фурса Н., Ані вирію, ані скиту – Фурса Н. ...ані вирію, ані скиту... Полтава: Дивосвіт, 2020. 208 с.

Фурса Н., Без сорочки – Фурса Н. Без сорочки: лірика. Київ: Саміт-книга, 2022. 144 с.

Шкляр В., Нікуб – Шкляр В. Нікуб (Кров кажана). Київ: Ярославів Вал, 2010. 253 с.

Гречка – Гречка: Інформаційний портал Кіровоградщини. URL: <https://gre4ka.info/kultura/40979-dochekalys-kumyra-u-kropyvnytskomu-oksana-zabuzhko-zchynyla-azhiotazh-foto/>

Терен – Тернопільські новини. URL: https://teren.in.ua/news/natalya-volotovska-u-dribnytsyah-povsyakdennosti-mozhna-borotys-za-svoye-ridne-ukrayinske-foto_81279.html

Майстерні – Поетичні майстерні. URL: https://maysterni.com/publication.php?id=92666&comment_id=627216967

Persha – Persha електронна газета. URL: <https://persha.kr.ua/news/150353-oksana-zabuzhko-perejmenuvannya-mista-tse-prekrasnyj-shans-dlya-vidrodzhennya/>

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. Київ: Рад. письменник, 1970. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Antonenko-Davydovych/Yak_my_hovorymo.pdf

2. Мариненко І. П. Прислівники в пресових заголовках: семантика і структура. *Наукові записки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Флологічні науки*. Вип. 28. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. С. 259–263.

3. Ярун Г. М. Кореляція змісту і форми в розвитку української прислівникової системи: монографія. Київ: Наукова думка, 1993. 109 с.

4. Ястремська Т. О. Прислівники місця в говорах української мови: статична локалізація. *Лінгвістика*. 2018. № 1 (38). С. 70–84.

5. Haspelmath M. From space to time: Temporal adverbials in the World's languages. München, Newcastle: Lincom Europa, 1997. 188 p.

Dictionaries

АСУМ – Active dictionary of the Ukrainian language (working materials).

ГРАК – General regionally annotated corpus of the Ukrainian language (v. 17). URL: <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>

РУС 1924–1933 – Russian-Ukrainian dictionary / edited by Acad. A. Krymskyi. Vol. 1–4. 1924–1933. URL: <https://r2u.org.ua/>

РУС 1930 – Izyumov O. P. Russian-Ukrainian dictionary. Ed. 4th Kyiv, 1930, 1930. URL: <https://r2u.org.ua/>

РУССВ – Vyrgan I. O., Pylynska M. M. Russian-Ukrainian dictionary of constant expressions, 1959. URL: <https://r2u.org.ua/>

СГ – Dictionary of the Ukrainian language / ed. B. D. Hrinchenko. Volume. 1–4. Kyiv, 1907–1909. URL: <https://r2u.org.ua/>

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language. Vol. I–XI. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980.

СУМД – Словник Dictionary of the Ukrainian language in 11 vol.: Additional volume. Books 1–2. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho, 2017.

СУР 1927 – Nikovskyi A. Ukrainian-Russian dictionary, 1927. URL: <https://r2u.org.ua/>

УС – Russian-Ukrainian dictionary / Compiler: M. Umanets, A. Spilka. T. I–IV. Lviv: SSSh, 1893–1896. URL: <https://r2u.org.ua/>

Legend

Вінграновський М., Вибрані твори – Vinhranovskyi M. Selected works. Kyiv: Dnipro. 832 p.

Голота Л., Там, де ніколи – L. Golota. There where never: a novel, short stories. Kyiv: Yaroslaviv Val, 2015. 496 p.

Жадан С., Інтернат – Zhadan S. Boarding school: a novel. Chernivtsi: Publisher Pomerantsev Svyatoslav, 2023. 336 c.

Закон Божий – Slobidskyi S. Law of God: a textbook for the family and school. Ed. 3rd. General ed. St. Patriarch Filaret. Kyiv: Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate, 2003. 656 p.

Поміж повітряних тривог – Between Air Alarms: An Anthology of War Lyrics. Kyiv: Oleg Fedorov Printing House, 2023. 124 p.

Рачицкас В., Пригоди Капчика – Rachytskas V. Adventures of Slipper / transl. from Lithuania D. Cherednychenko. Vinnytsia: Teza, 2007. 155 p.

Роздобудько І., Прилетіла ластівочка – Rozdobudko I. The swallow flew in: a novel. Kyiv: Nora-Druk, 2018. 304 p.

Старк У., Сікстен – Stark U. Sixten: a story. Translation from swedish G. Kirpa. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2019. 96 p.

Струцюк Й., Фарватер I, II – Strutsyuk Y. Farvater: Selected poems in two volumes. Volume 1. Lutsk: OJSC «Volynska oblasna drukarnia», 2009. 556 p.; Strutsyuk Y. G. Farvater: Selected poems in two volumes. Volume 2. Луцьк: ВАТ «Volynska oblasna drukarnia», 2009. 540 p.

Талалай Л., Безпритульна течія – Talalay L. Homeless flow: selected poems. Chernivtsi: Bukrek, 2011. 312 p.

Федюк Т., Золото інків – Fedyuk T. Gold of the Incas. Kyiv: LLC «Врама–V», 2008. 256 p.

Фурса Н., Ані вирію, ані скиту – Fursa N. ...neither warm edges, nor monastery... Poltava: Duvosvit, 2020. 208 p.

Фурса Н., Без сорочки – Fursa N. Shirtless: lyrics. Kyiv: Summit-knyha, 2022. 144 p.

Шкляр В., Нікуб – Shklyar V. Nikub (Blood of the bat). Kyiv: Yaroslaviv Val, 2010. 253 p.

Гречка – Hrechka: Information portal of Kirovohrad region. URL: <https://gre4ka.info/kultura/40979-dochekalys-kumyra-u-kropyvnytskomu-oksana-zabuzhko-zchynyla-azhiotazh-foto/>

Терен – Ternopil news. URL: https://teren.in.ua/news/natalya-volotovska-u-dribnytsyah-povsyakdennosti-mozhna-borotys-za-svoye-ridne-ukrayinske-foto_81279.html

Майстерні – Poetry workshops. URL: https://maysterni.com/publication.php?id=92666&comment_id=627216967

Перша – First electronic newspaper. URL: <https://persha.kr.ua/news/150353-oksana-zabuzhko-perejmenuvannya-mista-tse-prekrasnyj-shans-dlya-vidrodzhennya/>

References

1. Antonenko-Davydovych, B. (1970). How we speak. Kyiv: Soviet Writer. 182 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Antonenko-Davydovych/Yak_my_hovorymo.pdf (in Ukr.).

2. Marynenko, I. (2011). Adverbs in press headlines: semantics and structure. *Scientific notes of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko. Philological sciences*. Vol. 28. Kamianets-Podilskyi: Axioma, 2011. P. 259–263 (in Ukr.).

3. Yarun, G. (1993). Correlation of content and form in the development of the Ukrainian adverbial system: monograph. Kyiv: Scientific opinion. 109 p. (in Ukr.).

4. Yastremska, T. (2018). Adverbs of place in Ukrainian dialects: static localization. *Linguistics*. No. 1 (38). P. 70–84 (in Ukr.).

5. Haspelmath, M. (1997). From space to time: Temporal adverbials in the World's languages. München, Newcastle: Lincom Europa. 188 p.

Larysa Movchun

Nationally and culturally marked adverbs: semantic structure and lexicography in the explanatory dictionary of the active type

The article examines nationally and culturally marked adverbs in the Ukrainian language from the point of view of their relevant lexicography in the explanatory dictionary of the active type. The peculiarities of their form, content and functioning have been clarified. A comparison of cognate adverbs in genetically related languages reveals a difference in the patterns of adverbial formation, in the use of word-forming resources. Methods of explication in the internal form of nationally and culturally conditioned information are analyzed. The issue of processing nationally culturally marked adverbs in lexicographic practice is related to general lexicographical problems and requires close atten-

tion in each specific case in connection with clarifying the place of each such unit in the dictionary corpus and reflecting paradigmatic and epidigmatic connections between adverbs close in form and meaning.

Keywords: *explanatory dictionary, semantic structure of the word, adverbial, nationally marked vocabulary, culturally marked vocabulary*

Оксана Тищенко

УДК 811.161.2'373.374

Динаміка літературної норми в українській лексикографії: питоми моделі в словниках поч. ХХ ст. та сьогодні (за матеріалами «Правописного словника» Г. К. Голоскевича 1929 року)*

У статті розглянуто питання тяглості лексичних та граматичних форм, питомих рис, важливих для поновлення та укріплення національної мовної ідентичності, на основі словників ХХ–ХХІ ст., зокрема «Правописного словника» Г. К. Голоскевича (1929), російсько-українських словників поч. ХХ ст., «Українського лексикону кінця XVIII – початку ХХІ ст. (2017). Розглянуто особливості засвоєння запозичених слів, фонетичні, граматичні, стилістичні варіанти на тлі сучасної мови, унікальні риси Словника Григорія Голоскевича. Попри неоднозначне ставлення до правопису 1929 р., лексикограф максимально ретельно намагався відбити мовні й мовознавчі тенденції свого часу, унормовуючи широкі й повсякчас поновлювані лексичні обшири української мови.

Ключові слова: орфографічний / правописний словник, варіанти, мовні норми, засвоєння іношомовних слів, ідентичність, Г. К. Голоскевич

Колектив відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики з 2021 року виконує тему «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови»⁶. Це потребує випрацювати як критерії формування реєстру, джерельної бази, так і засади портретування мовної одиниці, зокрема щодо граматичного й правописного параметрів. Одним з визначальних принципів створення словника дескриптивно-прескриптивного типу, покликаною подати модель активного лексикону, є засвідчення цілісності українського мовного дискурсу в часі – тяглість лексичних та граматичних форм, питомих рис, важливих для поновлення та укріплення національної ідентичності. З цією метою до праці залучено як первинні, так і вторинні мовні джерела п. п. ХХ ст. – різностильові тексти й лексикографічні праці, вилучені з науково-культурного обігу з політичних причин.

* Стаття є розширеним і переробленим варіантом раніше опублікованих тез, див.: Тищенко, О. М. (2024). Парадокс словника Григорія Голоскевича. *Граматичний портрет української мови у ХХІ сторіччі: збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. С. 211–214.

⁶ Керівник теми завідувачка відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики д. філол. н., проф. Є. А. Карпіловська.

Історія української мови знає близько 60 правописних спроб її вноормування. Знаємо правописні моделі, кожна з яких – від ХІХ ст. до наших днів – має свої оригінальності, як-от: правопис Пантелеймона Куліша, або кулішівка (*дзига*); правопис Михайла Драгоманова – драгоманівка (*йа, шчука, сподівајетцья*); система Євгена Желехівського – желехівка (*знанє, блюза, ліс, умиваєш ся*); правописна модель Бориса Грінченка – грінченківка (*инший, ліс*); скрипниківка, або харківський правопис – його випрацювала Державна Правописна Комісія 1927 р., і саме в Харкові 1928 р. його підписав Микола Скрипник, Народний комісар освіти, а вже за рік українці мали «Правописний словник» з новими нормами.

Цьому правопису вже майже 100 років, але він досі актуальний, переважно неофіційно, хоч деякі норми як варіанти ввійшли до нової редакції «Українського правопису» 2019 р. Скрипниківка поєднала наддніпрянські мовні традиції та наддністрянські (галичанські). У часи розбудови молодого України в складі СРСР – це крок сміливий, зухвалий і неоднозначний [Історія українського правопису..., 2006]. З цим правописом було погоджено «Правописний словник» (далі – Словник, Гол), що його уклав Г.К. Голоскевич за дорученням пленуму Правописної Комісії. До затвердження скрипниківки «Правописний словник» Григорія Голоскевича вже існував майже 10 років і бачив шість перевидань – перше 1914 р. в Петрограді, шосте – 1926 р. в Києві. А після оприлюднення Словника 1929 р. харківський правопис іноді, а надто в українській діаспорі, називають «правописом Голоскевича». «Правописний словник» Григорія Голоскевича був найліпшим, найповнішим на той час орфографічним кодексом – а то була доба стрімкого злету українського словникарства, його пишних здобутків, парадоксів і драматичних гірких утрат. Зосередимо нашу увагу саме на цій лексикографічній праці, що містила як українські, так і чужомовні імена та прізвиська, географічні назви, терміни, яких гостро потребувала молода українська наукова мова.

Водночас ім'я автора Словника не надто відоме, навіть серед мовознавців. На жаль, переважно в тіні залишаються й біографічні відомості про Г.К. Голоскевича – педагога, видавця, редактора, мовознавця, який найбільше своєї наукової уваги приділив укладанню свого правописного словника та редагуванню «Російсько-українського словника» (РУС33). А.Ю. Кримський же свого часу зауважував, що серед співробітників Комісії Словника живої української мови (В)УАН є дуже обізнаний філолог – Голоскевич, один з талановитих учнів академіка Шахматова, автор цінних праць з історії мови та загальновідомого «Правописного словника української мови», а загалом – на диво гарний знавець простої народної та літературної української мови [Тименко, 2015].

Непросто склалася доля й «Правописного словника» на етапі сьомого перевидання. На початку 1929 р. Словник Голоскевича, який було підлаштовано під новий правопис, був уже в друці – того ж року почалися масові арешти серед української інтелігенції у зв'язку з вигаданим процесом СВУ (Спілки визволення України). Улітку 1929 р. в Києві ув'язнили й Голоскевича – за кілька днів до його весілля. За даними слідства ОДПУ, у створенні РУС33 брали участь саме члени СВУ (т. зв. «п'ятірки», що нібито функціонувала в Академії саме в Комісії зі складання Словника живої української мови), а головно – С.О. Єфремов (редактор 3-го й 4-го томів РУС33), якого засудили як ватажка цієї антирадянської організації. З-поміж авторів РУС33 у справі СВУ затримали: С.О. Єфремова⁷, Г.К. Голоскевича, В.М. Ганцова⁸ та А.В. Ніковського⁹. З об'єктивних причин не провадили справи щодо М.М. Грінченкової¹⁰. Не був арештований, однак зазнавав утисків з 1929 р. аж до арешту 1941 р. А.Ю. Кримський¹¹. Уникли арешту й переслідувань М.Я. Калинович¹² та

⁷ С.О. Єфремов. У липні 1929 р. заарештовано й звинувачено в організації і керівництві СВУ. У квітні 1930 р. засуджено до 10-річного ув'язнення з суворою ізоляцією. Перші 7 років ув'язнення відбував у Ярославському політизоляторі, потім його переведено до Володимирської тюрми. З 1939 р. доля невідома, за іншими даними – помер за рік до звільнення. Реабілітований 1989 р. (Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. 3-є вид., виправл. і доповн. Київ, 2007. С. 188).

⁸ В.М. Ганцов. Репресований за справою СВУ у 1929-46, 1949-56 рр. Реабілітований 1989 р. (Там само. С. 93-94).

⁹ А.В. Ніковський. Заарештований 23 липня 1929 у зв'язку з процесом над СВУ і засуджений на 10 років. Після звільнення у квітні 1940 р. переїхав до Ленінграда, де помер під час блокади у роки війни (за іншими даними – доля невідома). Реабілітований 1989 р. (Там само. С. 431).

¹⁰ М.М. Грінченкова. Померла 1928 р. – до початку справи СВУ (Там само. С. 127).

¹¹ А.Ю. Кримський. Із 1929 р. академіка почали переслідувати, позбавляти посад. У 1930-х рр. А.Ю. Кримський був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. 20 липня 1941 року його заарештовано співробітниками НКВС, звинувачено в антирадянській націоналістичній діяльності й ув'язнено в одній із тюрем НКВС у Кустанаї (тоді Казахська РСР, СРСР, нині – Костанай, Казахстан). 25 січня 1942 р. Агатангел Кримський помер у лазареті Кустанайської загальної тюрми № 7. Реабілітований 1957 р. (Там само. С. 295).

¹² М.Я. Калинович. Із 1924 р. – науковий працівник АН УРСР. У 1930-1949 рр. був завідувачем відділу загального мовознавства, директором Інституту мовознавства АН УРСР. Із 22 лютого 1939 р. – академік АН УРСР, академік-секретар відділення суспільних наук. У липні 1941 року Михайла Калиновича евакуйовано з майже 400-ми академіками, членами-кореспондентами та іншими науковими працівниками Академії наук УРСР до Уфи, столиці Башкирії (Там само С. 253).

В.Г. Ярошенко¹³ (хоч за деякими даними останнього арештували 1934 р.).

Г.К. Голоскевич витримав 27 офіційних допитів (можливо, були й неофіційні, без протоколів), його катували морально і фізично, засудили на 5 років арешту, а потім закинули до Сибіру. Не витримавши по-невірянь, мовознавець укоротив собі віку на останньому році свого заслання [Тименко, 2015]. Реабілітовано Голоскевича 1989 р.¹⁴

В Україні після 1930 р. Словника не перевидавали, оскільки діяли директиви уряду щодо зближення, злиття української мови з російською. Редакціями розсилали списки «небажаних» українських слів (замість *обрій* – *горизонт*, замість *відсоток* – *процент* тощо). Заборонений в Радянській Україні, Словник Г.К. Голоскевича має загалом дванадцять перевидань, з них чотири (від 8-го до 11-го) виходять у діаспорі. І лише 1994 р. ця мовознавча перлина з'являється в Україні [Тименко, 2015]. Проти попередніх це видання істотно поширено й перероблено, а загалом у ньому подано близько 40 тис. слів; при відмінюваних одиницях зазначено важкі щодо правопису форми, у сумнівних випадках наведено керування; до реєстру слів заведено поширені як українські, так і чужомовні власні імена, прізвища, географічні назви. У передмові до 12-го видання управа НТШ в Америці висловлює сподівання, що Словник допоможе сучасним науковцям України в теперішніх мовних дискусіях. Хоч Словник не може вповні відповідати сучасним вимогам і входить у деякі суперечності з чинним в Україні правописом, проте є «добрим джерелом пізнання української мови, її правопису і не позначений штучним зовнішнім втручанням» [Тименко, 2015].

Звертаючись до прижиттєвого видання Словника 1929 р., **виявляємо такі варіанти:**

- **фонетичні:** *ко́фта* і *ко́хта*, *пíмста* і *пóмста*, *план* і *плян*, *післане́ць* і *послане́ць*, *ре[ú]тор*, *ре[и]то́рика*, *ре[и]торі́чний*, *аванту́ра* і *авантю́ра*, *аванту́рний* і *авантю́рний*, *пла́[я]нка*, *ска́м'янілий* і *скамені́лий*, *ху́кати* й *ху́хати*, *колі́ворот* і *коло́ворот*, *грунт* і *грунт* тощо;

- **акцентуаційні:** *про́цент* і *проце́нт*, *тьма́ритися* і *тьмарі́тися*, *філантро́пія* і *філантропі́я*;

- **словотвірні:** *аванту́рник*, і *авантю́рист*, *аванту́рниця*, і *авантю́ристка*, *пла́зом* і *пла́зьма*;

¹³ В.Г. Ярошенко. Позаштатний постійний співробітник КСЖУМ (1926–1927 рр.), штатний співробітник, член-редактор сільськогосподарського відділу Інституту української наукової мови ВУАН (1927–1930 рр.), науковий співробітник Інституту мовознавства ВУАН (1930–1935 рр.). Після звільнення вчителював у Києві, після війни – редактор видавництва «Радянська школа» (Там само. С. 846).

¹⁴ Про мовознавця під час справи СБУ див. Тищенко, 2018.

- **граматичні:** *турніора ж.р. і турніор ч.р.* (модна в кінці XIX ст. частина жіночого туалету – подушечка, яку підкладали під сукню нижче талії, аби фігура видавалася пишнішою; широка спідниця, призначена для того, щоб носити з такою подушечкою);

- **стилістичні:** *післане́ць, звич. послане́ць.*

Заналізуймо деякі особливості мовних одиниць (перев. запозичених) з огляду на їх засвоєння та розвиток **відповідно до внутрішніх норм** української мови; для порівняння послуговуємося, зокрема, «Українським лексиконом кінця XVIII – початку XXI ст.» 2017 р. (УЛ-2017).

Варіанти на тлі сучасної мови:

• **акцентуаційні:** *проце́нт, філогенія, філантро́нія, тьма́ритися* Гол, пор.:

філогенія СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УРС
філогенія Гол УНС

Словник Г.К. Голоскевича, РУСи поч. XX ст. ¹⁵	Сучасна мова ¹⁶
• <i>проце́нт</i>	• <i>проце́нт</i>
• <i>тьма́ритися</i>	• <i>тьма́ритися</i>
• <i>філогенія</i>	• <i>філогенія</i>
• <i>філантро́нія</i>	• <i>філантро́нія</i>

Як бачимо, численні варіанти суголосні із сучасною мовою, проте сьогоденна норма прагне до меншої кількості різночитань – названі слова мають один наголос.

• **граматичні:** з двох паралельних форм – насильно маскулінізованих іменників та їхніх корелятивів жіночого роду – надано перевагу останнім: *за́ля, піруе́та, філогене́за, фльо́та* Гол, пор.:

флот як ім. ч. зафіксовано у 12 сучасних словниках (а також його згадує й Б.Д. Грінченко на початку XX ст.): СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гр УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС;

фльо́та ж. р. є в трьох словниках поч. XX ст., сучасниках Голоскевича: Гол РУСДМ УНС.

Для тогочасного правопису властивим було вживання закінчення *-а* в деяких запозичених іменниках ж. р., пор.:

флане́ль ім. ж. СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УРС СІС ССІС і *флянéля Ж* Гол УНС.

Багато іншомовних іменників, уходячи в українську мовну систему, отримували жіночий рід: латинське *classis* (*класіс*) через французьку

¹⁵ Див.: РУСУС, РУСІ, РУСЗЗ, РУСДМ.

¹⁶ Див.: СУМ, ВТС, Орф75, Орф94, Орф09, ВЗОС, ОЕ, УРС.

та німецьку мови до України дійшло як *клясе*; так само *з'яля*, *піруэта*, *філогенеза*, *фльота*. Згодом на мову вплинула політика й ці слова маскулінізували за зразком російської мови (цікаво, що болгарська мова має два варіанти: *клас* – у школі, *класа* – у суспільстві).

• **морфологічні:** Г.К. Голоскевич у Словникові демонструє відіменникові прикметники, утворені суфіксом *-ов-*: *фланельовий*, *пружінний*, пор. з *фланельний*, *пружінний*:

фланельний СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УРС

флянельний УНС

фланельовий Гол УНС

пружінний СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС

пружіновий Гол УНС РУС33 РУСІ

Водночас спостерігаємо тенденцію активізування суфікса *-ов-* у сучасному мовленні.

• **фонетичні:** щоб уникнути сполучення двох голосних, харківський правопис у запозичених словах пропонує вживати інтервокальний [й]: *піяніст*, *піяно*, *авіатор*, *авіація*, *фізіятр*, *філіял*, *психіятр*, *психіатрія* Гол.

Ці й наступні тенденції послідовно втілювали РУСи поч. ХХ ст., а також УНС, порівняймо: *піяніст* РУС33 РУСІ Гол, *піяно* РУС33 Гол, *авіатор* РУСи Гол, *авіація* РУСи Гол. На тлі сучасних словників:

фізіятр СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УРС

фізіятр Гол УНС

філіял СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УРС ССІС

філіял Гол УНС

психіятр СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УРС

психіятр РУС33 Гол УНС

психіатрія СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УРС СІС ССІС УРЕ УРЕС

психіатрія РУС33 РУСІ Гол УНС

З тією ж метою впроваджено звукосполучення [аў] на місці дифтонгів у запозичених словах *авкційний*, *авкціон*, *авдіторія*, *авдієнція* Гол РУСи. В усіх іншомовних словах на місці *g* уживали звук *г*: *авангард*, *агент*, *агітація*, *аграрій*, *агресивний*, *пінгвін*, *коригувати*, *котангенс*, *грунт* (*і грунт*) Гол РУСи. Як бачимо, із названих прикладів нормативним сьогодні є лише *грунт* і то без варіантів, пор.:

фрагментарний СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УРС ССІС

фрагментарний Гол УНС

Особливості засвоєння запозичених слів, як-от: *фіольварок* – *фільварок*, *фірман*, *фурман* – *фірман*, *флякон* – *флакон*, *флямандець* – *фламандець*, *флянеля* – *фланель*. Переважно такі одиниці мали непростий

шлях до сучасної норми. До прикладу: *дали́пан, тили́пан, тили́пан, тили́пан, тюли́пан, тую́пан, тую́пан, тую́пан, тую́пан, і, нарешті, тую́пан*. Народилося це слово в перській мові – *дульбанд* («тюрбан, чалма»), до української йшло через турецьку мову, де вже означало «квітка, схожа на тюрбан», потім через німецьку і французьку [ЕСУМ]. Остаточно *дали́пан* став *тую́паном* у Г.К. Голоскевича. Так само словникар узаконив і *філосо́фа*, який до того був *филозо́фом, филозо́пом, хвилозо́пом*.

Насамперед проблеми запозичень виникали з послідовно м'яким [л'], порівняймо:

флакóн СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УНС УРС СІС ССІС

фляко́н Гол УНС (при флако́н і окр.)

фламáндець СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УРС

флямáндець Гол УНС

фламíнго СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УНС УРС СІС ССІС УРЕ

фламíнго УНС

флямíнго Гол УНС

але: *фланг* Гол (не *флянк, флянг* як в інших тогочасних словниках). У запозиченому ж слові *флямíнго* є дві особливі риси: літера *г* і м'який [л'].

Словник Г.К. Голоскевича, РУСи поч. ХХ ст.	Сучасна мова
• <i>фляко́н</i>	• <i>флакoн</i>
• <i>флямíнго</i>	• <i>фламíнго</i>
• <i>флямáндець</i>	• <i>фламандець</i>

Процес нормалізування мови в «Правописному словникові» Г.К. Голоскевича порівняно з попередніми правописними традиціями можна проілюструвати ще такими формами:

ДО Словника Г.К. Голоскевича	У Словнику Г.К. Голоскевича і ПІСЛЯ
<ul style="list-style-type: none"> • <i>филозо́ф</i> Гр • <i>филозо́п</i> БН 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>філосо́ф</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гол УНС УРС СІС ССІС <p>але: як застарілі слова СУМ ВТС ВЗОС фіксують: <i>філозо́ф філозо́фія</i> та ін.</p>
<ul style="list-style-type: none"> • <i>усе́бо́чний</i> Ж 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>усебі́чний</i> Гол
<ul style="list-style-type: none"> • <i>усевла́дний</i> Гр 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>усевла́дний</i> Гол <p>але: <i>усена́родний</i> Гр Гол <i>усена́родний</i> СУМ</p>

	<i>прямоку́тний</i> Гол УНС пор.: <i>прямокутний</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Ж УНС УРС УРЕ УРЕС
• <i>усі́діти</i> Ж • <i>усе́діти</i> Гр	• <i>усі́діти</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гр Гол УРС
• <i>уселя́кий</i> Гр	• <i>усіля́кий</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гр Гол УРС
• <i>услуго́вувати</i> БН	• <i>услуго́вувати</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Ж Гр Гол УРС
• <i>услуго́вати</i> БН • <i>услуго́вувати</i> БН	• <i>услугува́ти, услу́говувати</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гр Гол УРС
• <i>у́сміх,</i> <i>у́сміха́тися</i> Ж	• <i>у́сміх, усміха́тися</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гр Гол УРС
• <i>у́сній</i> Ж • <i>у́стній</i> Гр • <i>у́стний</i> Ж	• <i>у́сний</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гол УРС
• <i>проці́діти</i> Ж	• <i>проці́діти</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гол УНС УРС
• <i>проча́н</i> БН • <i>прочані́н</i> Ж	• <i>проча́нин</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гр Гол УНС УРС
• <i>пру́те</i> Ж	• <i>пру́ття</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гр Гол УНС УРС
• <i>у́ста</i> Гр • <i>у́стні</i> Ж	• <i>уста́</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Ж Гр Гол УРС
• <i>проце́сія</i> Ж	• <i>проце́сія</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гр Гол УНС УРС СІС ССІС
• <i>пряді́в'яний</i> Гр • <i>пряді́вля́ний</i> Ж УНС	• <i>прядив'я́ний</i> СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гол УНС УРС

Чим ще унікальний «Правописний словник» Г.К. Голоскевича 1929 р.? Які одиниці, мовні риси зафіксовано в ньому вперше чи востаннє? Порівнявши його реєстр із близько 30 лексикографічними працями к. ХІХ – поч. ХХІ ст., ми виявили таке.

Уперше в Словнику з'являються слова: *філігран, філігранна, фізіятр, фратментарний, філіял, про́що* (їх немає навіть у РУ-Сах п. п. ХХ ст.). *Філігран* (фр. *filigrane*, італ. *filigrana*, від лат. *filum* – нитка і *granum* – зерно) 1) художній ювелірний виріб, що нагадує плетене мереживо, виготовлене з тонкого крученого золотого, срібного, мідного та ін. дроту; 2) водяний знак на папері; 3) папір з прозорим візерунком

(філігранний папір) та ін. (СУМ, СІС та ін.). Ілюструючи слово *про́що* пізніший «Російсько-український словник сталих виразів» 1959 р. (І.О. Виргана та М.М. Пилинської) наводить цитату з Г.-Артемовського: «*Нащо, прощо тобі над цим чуприну грить?*» (РУССВ).

Уперше зафіксовано деякі слова, уживані подеколи й сьогодні, хоча сучасні словники не фіксують їх, попри наявність в узусі, напр., *усамперед*: *А скажи, зізнайся, Василю, за чим **усамперед** з'являється туга на чужині: за рідними краєвидами, за родичами, чи ще за чимось?* (А. Кондратюк, Літературна газета, 2014); *І як промовистий символ, як оберіг вірного кохання, доглядати за барвінком, пошанувати його належало **усамперед** дівчині* (Весела Абетка. Читанка. Символи. Скриня abetka.ukrlife.orgymb_barvinok.htm); *усілячина*: *Усіляка **усілячина** або новини, що не увійшли до жодної з тематичних категорій; Чортківська новорічна **усілячина*** (Інтернет-форум). Сьогодні поширенішими є залексикографовані *насамперед*, *всічина*.

У Словникові є й призабуті сьогодні, давні, непоширені слова, варіанти, форми, як-от: *пружіновий* Гол УНС РУС33 РУСІ (пор.: *пружі́нний* СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф2009 ВЗОС, але *квадратний* і *квадратівий* у РУС33, РУСТТ, РУСІ, РУСУС, Гр, РУСДМ, СУРН, СУМ); *прошколярувати* Гр Гол УНС. У сучасних текстах ми виявили слово *прошколярити*, нефіксоване в словниках.

Словник Голоскевича дає розлогі спільнокореневі гнізда, пор.:

- *фарба́р* СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ Гол УНС УРС
- *фарба́рка* СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УНС УРС
- *фарба́рня* СУМ ВТС Орф75 Орф94 Орф09 ВЗОС ОЕ УНС Гол УРС
- *фарба́рство* Гол УНС
- *фарба́рський* Гол УНС РУС33 РУСТТ РУСІ

Після Г.К. Голоскевича *про́чудо* як самостійне слово фіксує лише один словник – УАС. Б.Д. Грінченко тлумачить його як «*диво*» і додає: *Преимуц. въ выраженіи: на прочудо. Означає На удивленіє, изумитель-но. Козак прибіравсь на прочудо. АД. I. 168* (Гр). Сьогодні його вживають лише в стійкій конструкції *на про́чудо*, також маємо слово *напро́чуд*: *Рейс спорядили напро́чуд швидко* (Інтернет-новини).

З-поміж словників поч. ХХ ст. тільки в Словникові Голоскевича є прикметник *фрагментарний*. Водночас до цього нормативного кодексу 1929 р. не втрапили слова, що й сьогодні спричиняють суперечки (попри те, що тогочасні лексикографічні праці їх фіксували): *штрикавка*, *штрикалка* Гр СУРН РУСУС (*шприц*); *вагало*, *вагадло* РУС33 РУСІ СУРН РУСУС (*маятник*); *пупорізка* РУС33 СУРН Гр РУСУС РУССВ (*акушерка*, *повитуха*). Сьогодні ніби вже не виникає сумнів вибору між *хід подій* чи *перебіг подій*, *зараз чи на разі*, а ще недавно *перебіг подій* і *на разі ма-*

ли яскраве діалектичне забарвлення. Близько 10 словників поч. ХХ ст., зокрема і Гол., фіксують слово *перебіг*, та лише один – *на разі* РУС33.

Тож Г.К. Голоскевич у Словнику максимально ретельно намагається відбити мовні й мовознавчі тенденції свого часу, унормовуючи широко, бурхливе й повсякчас поновлюване лексичне й граматичне море.

А **парадокс** Словника в тому, що член правописної комісії та автор Григорій Голоскевич у листі до Агатангела Кримського, тодішнього Неодмінного секретаря Української академії наук і так само члена правописної комісії, пише: «З Харкова насідають, щоб давати словник – покажчик до правопису.. Не лежить у мене серце до того правопису, тому і відтягаю» (22 липня 1928 р.). Вочевидь Г.К. Голоскевич не вважав скрипниківку бездоганною й прилаштовував чергове видання свого доробку під новий правопис не через переконання, а через обов'язок. Та правописне сум'яття відчував не лише Григорій Костьович. С.О. Єфремов зазначив у щоденнику 11 лютого 1928 р.: «З правописом нарада намудрила, ставши на шлях компромісу, і наплутала ще більше: з м'якшенням “л”, з “г” і т. п.; одне буде м'яко, друге твердо, писати генерал, але генератор тощо. Тепер цю плутанину мають наново редакувати і потім декретувати. Не знаю, чи знайдеться тоді хоч одна грамотна душечка на всю Україну, oprіч хіба Скрипника, що несподівано знайшов у собі хист філологічний» [Єфремов, 1997, 587]. І всередині правописної комісії мовознавці вели дискусії, єдиної думки не було: от і А.Ю. Кримський був проти *галицьких* рис, визнавав лише *наддніпрянські*, які й стали основою сучасної літературної мови. Ю. Шевельов зазначав: «практичну вагу мало те, що для двох частин України, розділених політичним кордоном, вибір *л* чи *ль*, *г* чи *г* зумовлювався російським або польським впливом, і в кожній частині друга система була невідома в щоденному вжитку» [Шевельов, 1987].

Скрипниківка прагнула ніби примирити східноукраїнську традицію з західноукраїнською. Можливо, тому автор Словника вводить до реєстру багато варіантів, з-поміж яких є східні й західні конкурентні варіанти: фонетичні: *план і плян, плá[я]нка, аванту́ра і аванті́ора*, словотвірні: *аванту́рник і авантюрі́ст*, граматичні: *турні́ора ж.р. і турні́ор ч.р.* Одиниці *план, планка, турнюр*, та й раніше згаданий *фланг*, суголосні із сучасною мовою. Цей компроміс був складний і до певної міри штучний. Сучасники зауважували, що харківський правопис головою нагадує старого галицького льва, а хвостом дніпрову русалку: «накидати невластиву вимову та ще й не всім, а тільки деяким чужим словам означало вдатися до нечуваного досі мовного експерименту» [Шевельов, 1987].

Дискусія щодо харківського правопису точиться й тепер. Ним послуговується українська діаспора, деякі материкові медіа, сучасні україн-

ські письменники й мовознавці, а члени-кореспонденти Академії наук В.В. Німчук, І.Р. Вихованець, доктор наук О.Д. Пономарів та інші майже кілька десятиліть обстоювали риси скрипниківки в сучасній орфографії, а також принцип уживання питомих лексичних, граматичних тощо рис української мови.

Нова редакція Українського правопису 2019 р. «повертає до життя деякі особливості правопису 1928 р., які є частиною української орфографічної традиції і поновлення яких має сучасне наукове підґрунтя» [Український правопис, 6]: групі **іменників третьої відміни в родовому відмінку однини** повернуто як варіант закінчення **-и: гідности, незалежности** та ін.; слова **проект, проєкція** тощо пишемо з **є**; розширено вживання літери **г**; іншомовне буквосполучення **th** у словах, узвичаєних в українській мові з **ф**, **передаємо варіантно: анафема і анатема**; змінено підхід до сполучення **au**: у запозиченнях із давньогрецької мови вноrmовано **орфографічні варіанти: аудієнція і авдієнція, лауреат і лавреат** тощо.

Мова обирає собі найпотрібніше, змінюється, розвивається, вимагає нових форм і засобів, а ще – уважного, критичного й шанобливого ставлення до історичних джерел, зокрема й словників, бо одягаючи свої думки в мову, треба враховувати (звісно, критично) давні, призабуті, але питомі граматичні й лексичні моделі. У чому й прислужується нам сьогодні «Правописний словник» Г.К. Голоскевича 1929 року.

Джерела

БН – Словник української мови. Укл. П. П. Білецький-Носенко. Київ, 1966.

ВЗОС – Великий зведений орфографічний словник. Укл. В.Т.Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко. Київ, 2003.

Гол – Голоскевич Г. Правописний словник. Київ, 1929.

Гр – Словарь української мови: в 4 т. За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 6: У–Я. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Мельничук О.С. (гол. ред.); В.Т. Коломієць, Т.Б. Лукінова, Г.П. Півторак, В.Г. Складенко, О.Б. Ткаченко (ред.); Г.П. Півторак, О.Д. Пономарів та ін. (укл.). Київ: Наукова думка. 2012. 194.

Ж – Малорусько-німецький словар: у 2 т. Желеховський Є., Недільський С. Львів, 1886.

ОЕ – Орфоепічний словник української мови: у 2 т. Уклад. М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб, В. В. Чумак, Г. М. Ярун. Київ, 2001.

Орф09 – Український орфографічний словник. Уклад. В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун. Вид. 7-е. Київ, 2009.

Орф75 – Орфографічний словник української мови. Уклад. С. І. Головашук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський. Київ, 1975.

Орф94 – Орфографічний словник української мови. Уклад. С. І. Головашук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ, 1994.

РУС33 – Російсько-український словник.: у 4 т. (тт. 1–3). Київ: Червоний шлях. 1924–1933.

РУСДМ – Російсько-український словник ділової мови. Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. Харків, 1930.

РУСІ – Російсько-український словник. Ізюмов О. Харків – Київ, 1930.

РУССВ – Російсько-український словник сталих виразів. Вирган І.О., Пилинська М.М. Харків, 1959.

РУСУС – Словарь російсько-український. Уманець М., Спілка А. Львів, 1893–1898.

СІС – Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. Київ, 1986.

ССІС – Сучасний словник іншомовних слів. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ, 2006.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.

СУРН – Словник українсько-російський (літери А–Й). Ніковський А.В. Київ, 1927.

УАС – Українсько-англійський словник. К. Андрусин, Я. Кретт. Саскатун, 1990.

УЛ-2017 – Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст. Словник-індекс: у 3 т. Відп. ред. Козирева З.Г. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

УНС – Українсько-німецький словник. Кузеля З.Ф. Рудницький Я.А. Лейпциг, 1943.

УРЕ – Українська радянська енциклопедія: в 12 т. Київ, 1977–1985.

УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник: В 3 т. Київ, 1967.

УРС – Українсько-російський словник: В 6 т. Київ. 1953–1963.

Література

1. Єфремов С. (1997). Щоденники 1923–1929. Київ.
2. Історія українського правопису XVI–XX століття (2006). Хрестоматія. Упорядники: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 580 с.
3. Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст. (2002). Київ. 118 с.
4. Тименко Л.О. (2015). Григорій Голоскевич: філолог, словникар, людина. Загадки мови. *Українське радіо* (жовтень). URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=214077495738115>
5. Тищенко (2018). Комісія Словника живої української мови у справі СВУ: Григорій Костянтинович Голоскевич (за матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*. № 4. С. 27–39.
6. Український правопис (2019). Харків: Фоліо.
7. Шевельов Ю. (1987). Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. (6). 296. URL: <https://zbruc.eu/node/68987>

Legend

БН – Dictionary of the Ukrainian Language. Compiled by P. P. Biletskyi-Nosenko Kyiv, 1966.

ВЗОС – Large Consolidated Orthographic Dictionary. Compiled by V. T. Busel, M. D. Vasilega-Deribas, O. V. Dmitriev, G. V. Latnyk, G. V. Stepenko. Kyiv, 2003.

Гол – Holoskevych H. Orthographic Dictionary. Kyiv, 1929.

Гр – Dictionary of the Ukrainian Language: In 4 vols. Ed. B. Hrinchenko. Kyiv, 1907–1909.

ЕСУМ – Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: in 7 vols. vol. 6: U–Ya. NAS of Ukraine. O.O. Potebnia Institute of Linguistics. Melnychuk O.S. (ed. in chief) and others (compiled). Kyiv: Naukova Dumka. 2012. 194.

Ж – Malorusko-Germanic Dictionary: in 2 vols. Zhelehovsky E., Nedilsky S. Lviv, 1886.

ОЕ – Orthoepic Dictionary of the Ukrainian Language: In 2 vols. Kyiv, 2001.

Орф09 – Ukrainian Orthographic Dictionary. Ed. 7th. Kyiv, 2009.

Орф75 – Orthographic dictionary of the Ukrainian language. Kyiv, 1975.

Орф94 – Orthographic dictionary of the Ukrainian language. Kyiv, 1994.

РУС33 – Russian-Ukrainian dictionary: in 4 vols. (vols. 1–3). Kyiv: Chervonyi shlyakh. 1924–1933.

РУСДМ – Russian-Ukrainian dictionary of business language. Doroshenko M., Stanislavsky M., Strashkevych V. Kharkiv, 1930.

РУСИ – Russian-Ukrainian dictionary. Izyumov O. Kharkiv–Kyiv, 1930.

РУССВ – Russian-Ukrainian Dictionary of Fixed Expressions. Vyrghan, I.O., Pylynska, M.M. Kharkiv, 1959.

РУСУС – Russian-Ukrainian Dictionary. Umanets, M., Spilka, A. Lviv, 1893–1898.

СІС – Dictionary of Foreign Words. Kyiv, 1986.

ССІС – Modern Dictionary of Foreign Words. Kyiv, 2006.

СУМ – Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 volumes. Kyiv, 1970–1980.

СУРН – Ukrainian-Russian Dictionary. Nikovsky A.V. Kyiv, 1927.

УАС Ukrainian-English Dictionary. K. Andrusyshyn, J. Krett. Saskatoon, 1990.

УЛ-2017 – Ukrainian lexicon of the late 18th – early 21st centuries. Dictionary-index: in 3 volumes. Edited by Kozyreva Z.G. Kyiv: Publishing house of Dmitry Burago, 2017.

УНС – Ukrainian-German dictionary. Kuzela Z.F. Rudnytskyi Ya.A. Leipzig, 1943.

УРЕ – Ukrainian Soviet Encyclopedia: in 12 volumes. Kyiv, 1977–1985.

УРЕС – Ukrainian Soviet Encyclopedic Dictionary: in 3 volumes. Kyiv, 1967.

УРС – Ukrainian-Russian Dictionary: in 6 volumes. Kyiv. 1953–1963.

Reference

1. Yefremov, S. (1997). Diaries 1923–1929. Kyiv. (in Ukr.).
2. History of Ukrainian Spelling of the 16th–20th Centuries (2006). Readers. Compiled by: V.V. Nimchuk, N.V. Puryaeva. Kyiv: Naukova Dumka, 580 p. (in Ukr.).
3. Problems of Ukrainian Spelling of the 20th – Early 21st Centuries. (2002). Kyiv. 118. (in Ukr.).
4. Tymenko, L.O. (2015). Hryhoriy Holoskevych: Philologist, Lexicographer, Man. *Zahadky movy*. Ukrainian Radio (October). URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=214077495738115> (in Ukr.).

5. Tyshchenko, O. M. (2018). Commission of the Dictionary of the Living Ukrainian Language in the Case of the Ukrainian Language: Hryhoriy Kostyantynovich Goloskevych (based on materials from the Ukrainian Language Service). *Movoznavstvo*. No. 4. 27–39. (in Ukr.).
6. Ukrainian Spelling (2019). Kharkiv: Folio. (in Ukr.).
7. Shevelyov, Yu. (1987). Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941). *State and Status*. (6). 296. URL: <https://zbruc.eu/node/68987> (in Ukr.).

Oksana Tyshchenko

**Dynamics of the literary norm in Ukrainian lexicography:
specific models in dictionaries of the early 20th century and today
(based on materials from the “Spelling Dictionary”
by H. K. Holoskevycha, 1929)**

Dynamics of the literary norm in Ukrainian lexicography: specific models in dictionaries of the early 20th century and today (based on materials from the “Spelling Dictionary” by H. K. Holoskevycha, 1929)

The article examines the issue of continuity of lexical and grammatical forms, specific features important for the renewal and strengthening of national linguistic identity, based on dictionaries of the 20th–21st centuries, in particular the “Orthographic Dictionary” by H.K. Holoskevych (1929), Russian-Ukrainian dictionaries of the early 20th century, “Ukrainian Lexicon of the Late 18th – Early 21st Centuries” (2017). The peculiarities of the assimilation of borrowed words, phonetic, grammatical, and stylistic variants against the background of modern language, and the unique features of the Dictionary by Hryhoriy Holoskevych are considered. Despite the ambiguous attitude towards the spelling of 1929, the lexicographer tried to reflect the linguistic and linguistic trends of his time as carefully as possible, normalizing the wide and constantly renewed lexical expanses of the Ukrainian language.

Keywords: *orthographic / spelling dictionary, variants, language norms, acquisition of foreign words, identity, H. K. Holoskevych*

Лілія Дідун

УДК 811.161.2'373.72

Фразеологізми з флористичним компонентом як етнокультурні маркери української ідентичності

Стаття присвячена розгляду фразеологізмів з флористичним компонентом як етнокультурних маркерів української ідентичності. Трактуння таких одиниць як вербального засобу національно-культурної ідентифікації соціуму визначає актуальність дослідження. Матеріал дібраний з фразеологічних і тлумачних словників. Детальніше зосереджена увага на функціонуванні декількох ФО, прототипні компоненти яких позначають реалії, наділені сакральним значенням для українського етносу. Мова йтиме про фразеологізми з компонентами мак, любисток, барвінок та полин. Вони відображають важливі компоненти культурної та історичної пам'яті українців та мають різне кількісне представлення у словниках. Розгляд цих ФО дасть змогу визначити особливості їх фіксації у лексикографічних джерелах та активність уживання, що важливо для кодифікації в словнику активного типу.

Ключові слова: фразеологізм, прототипний компонент, флористичний компонент, українська ідентичність

Природа є важливим невіддільним елементом різних сфер життя людини. Наприклад, використання рослин у народній медицині тісно пов'язано з ментальною сферою, адже здавна лікувальні трави у народному світогляді наділялися надприродною силою, магічними властивостями; їх застосовували в обрядовості, ритуалах, супроводжуваних сакральними побажаннями та закличками. Користування дарами природи для подібних потреб свого часу забезпечило відображення таких маніпуляцій у сфері духовній, витворивши значний пласт етнокультурних одиниць, що передає неповторний український мовний колорит або демонструє перетин культурних зв'язків у близькоспоріднених мовах. Ці одиниці є складниками цілісної мовної картини світу, сприяють розкриттю своєрідності національної культури українського народу, становлять чинники формування його національної ідентичності.

Рослинний світ має багате відображення в національно-культурній традиції українців, що незмінно перебуває в колі зацікавлень лінгвістів. Фразеологізми з флористичним компонентом у контексті розгляду одиниць з етнокультурною специфікою досліджували В. Д. Ужченко, Н. Ф. Венжинович, Л. В. Савченко, К. І. Мізін, Л. І. Даниленко,

Н. Д. Коваленко, Б. О. Коваленко, О. В. Назаренко та інші українські вчені. Н. Ф. Венжинович виокремлює три способи відображення фраземами національної культури: у фразеологічному значенні (комплексно), усіма компонентами разом; у компонентному складі (розчленовано); у фразеологічних генопрототипах [2: 133–134]. В. Д. Ужченко зауважував, що «культурно-національна семантика фразеологізмів представлена в елементах її внутрішньої форми, у тематично-семантичних групах на позначення предметів побуту, просторової орієнтації, небесної сфери, які, метафоризуючись, поєднуючись асоціативним зв'язком, створюють національно орієнтовану “картину світу”» [11: 285].

Фразеологічні одиниці (далі – ФО) з флористичним компонентом розглядають зокрема як культурний код чи субкод. Наприклад, К. І. Мізін, аналізуючи компаративні фразеологізми в річищі зіставно-лінгвокультурологічного підходу, виокремлює фітоморфний субкод біоморфного коду культури як найрозгалуженішого. Дослідник зазначає, що біоморфний код культури охоплює всю природу, в лоні якої існує людина, являючи собою лише біоенергетичну частинку Природи, тобто Всесвіту [6: 263]. Розглядаючи роль рослинного світу в житті людини, Л. В. Савченко виділяє кілька субкодів культури: гербонімний (на позначення трав'янистих рослин), дендронімний (на позначення дерев), фрутицетонімний (на позначення кущів) та фітоценозний (на позначення рослинних масивів) [7: 447].

У цьому дослідженні на матеріалі фразеологічних і тлумачних словників розглянемо фразеологізми з флористичним компонентом, що виступають етнокультурними маркерами української ідентичності. Детальніше зосередимо увагу на функціонуванні декількох ФО, прототипні компоненти-назви рослин яких позначають реалії, наділені сакральним значенням для українського етносу. Актуальність подібних досліджень впливає з трактування таких одиниць як вербального засобу національно-культурної ідентифікації соціуму та визначення їхньої ролі в мовному складнику української ідентичності, зокрема в її збереженні.

Флористичні фразеологізми, як їх трактує В. Д. Ужченко, є відображенням уявлень українців про дерева як живі істоти або вмістища надприродних сил і подає значний перелік рослинних реалій, що є компонентами багатьох фразеологізмів, – *верба, вишня, дуб, калина, мак, м'ята, лобода, любисток, осика, рута, терен, тополя, явір* тощо. Однак важливо те, що «назви реалій відбивають не флору саму по собі, а швидше зацікавленість людей у символічних властивостях елементів свого культурного середовища» [11: 285]. Тож певна культурна реалія – рослина – може мати кількісно різне відображення як прототипний компонент ФО, залежно від свого місця в мовній картині світу українців, актуальності своїх властивостей, що дозволяють використовувати її в обрядодіях чи усвідомлювати як сим-

вол. Таким чином витворюється фразеологічний ряд із розгалуженим значеннєвим спектром або ж нечисленні варіанти одиниць.

Національно специфічним фразеологізмам, що відбивають особливості народної культури, символіку й зокрема рослинний світ, присвячують окремі лінгвістичні розвідки. Наприклад, стаття-розвідка Л. Г. Скрипник про вислів *‘топтати ряст’*, опублікована в журналі «Мовознавство» в рубриці «Із таємниць фразеології» [8]. ФО *топтати ряст*, яку дослідники не оминають увагою, символізує життя – *топтати / потоптати ряст* ‘жити, ходити по землі’ (ФСУМ II: 890). У поемі Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» знаходимо образне втілення ряст – життя: *Сонця мало, рясту мало, І багато хмари* [13: 105]. Свого часу Л. І. Даниленко зосередила увагу на образному вислові *вискочити як Пилип з конопель*, що має досить давню хронологічну фіксацію – друга половина XVI ст. та є, на думку дослідниці, одним з найзагадковіших у слов’янській фразеології [3: 344].

Н. Д. Коваленко та Б. О. Коваленко одну зі своїх статей присвятили сталим виразам з компонентом **мак** та поставили за мету з’ясувати, які особливості цієї рослини є джерелом фітонімічних метафор і ФО. Дослідники наголосили на давній символіці маку (наприклад, краси та молодості) та вірі в магичні захисні властивості цієї рослини, її снодійних властивостях, використання як атрибута у сімейних та обрядових святах (пор. зокрема додавання маку в кутю – обрядову різдвяну страву) і як неодмінного компонента кулінарних традицій українців. У порівнянні з *маком* у сталих виразах українських говірок «актуалізовано різні характеристики людини (розум, мовлення, зовнішність, поведінка, вчинки), а також абстрактні поняття (мало, багато, нічого), стани природи (тихо, безвітряно, ясно)» [5: 284]. Справді, ряд кодифікованих фразеологічними й тлумачними словниками одиниць з тим самим компонентом виявляє широкий спектр значень, зокрема в описі людини, її здібностей та зовнішності, що ми розглядали на матеріалі українських компаративних фразеологізмів [4]. ФО *як мак цвіте* (*процвітає, розцвітає і т. ін.*) ‘гарний, вродливий, здоровий (про людину, людей)’ (СФУМ: 364), *як маків цвіт* ‘1. Гарний, вродливий. 2. Прекрасний. 3. Дуже, надто’ (СФУМ: 756), *гарне, як мак городній, гарна дівка, як маківка, цвіте, як маківка* (Номис: 378), *як маківка* (РУССВ: 262), *як макова квітка* (РУССВ: 262), *як маків цвіт* (РУССВ: 262), *гарна як маківка* ‘про вродливу дівчину’ (СНП: 87), *як маківки* ‘про гарних дітей’ (Мацюк: 127), *діточки як маківочки* ‘про гарних дітей’ (Мацюк: 127), *розцвісти як мак* ‘про вродливого хлопця’ (Мацюк: 127) описують позитивно зовнішність людини. ФО *це мак* [*росте (цвіте, сходить і т. ін.)*] у голові ‘хтось молодий, недосвідчений, нерозумний і т. ін.’ (СФУМ: 364) вказує на недостатність досвіду, а одиниця *голова як маківка, а в неї розуму як наклано* (РУССВ: 126) характеризує значні розумові здібності людини. ФО *як [той] мак начетверо* ‘перев. зі сл. бідний. Уживається для підсилення

зазначеного слова; дуже, надзвичайно (бідний)' (СФУМ: 364) описує тяжкий матеріальний стан, нестачу, злидні. Ознаки вияву певного явища передаються такими фразеологізмами: розмір – *як макове зерно (зерня)* 'зовсім малий' (СФУМ: 263), *як [макове] зернятко (мачин(к)а)* (РУССВ: 37), *писати, як мак (маком) сіяти* (РУССВ: 20); кількість – *як маку* 'дуже багато' (СФУМ: 265), *як (мов, ніби і т. ін.) за (на) гріш маку* 'дуже багато' (ФСУМ: 299), *як за шеляга маку* 'дуже багато' (ССНП: 165); сила виявлення – *як макова грядка* 'зі сл. цвісти. Дуже строкато, яскраво' (СМТОУ: 153), *як маківка* 'зі сл. зацвісти. Дуже, надто' (СМТОУ: 359), *розбити на мак* (РУССВ: 43). Загальний опис буття подає паремія *білий світ як маків цвіт* 'про життя у всьому його різноманітті; про красу життя' (СМТОУ: 626).

В етнокультурній картині світу українців та чи та рослина свого часу ставала популярнішою з огляду на її властивості чи сфери використання. Так, зважаючи на це та особливості цвітіння (символ краси), *маку* приписували чимало характеристик, зокрема магічних, що й втілювалося у фразеологічний ряд з чималим значеннєвим спектром. На противагу їм деякі фразеологізми з компонентами-назвами рослин, що теж мають позитивне значеннєве навантаження в свідомості українців, не набули значного поширення у фразеологічному фонді української мови. Наприклад, фразеологізм з компонентом *любисток*. Любисток – «багаторічна ароматична трав'яниста рослина родини зонтичних, корені і листя якої використовуються в народній медицині» (СУМ IV: 401). Рослину цінували завдяки ароматичним лікувальним особливостям та наділяли магічними приворотними властивостями через її аромат. За народними віруваннями у першу купіль дитини разом з ароматними лікувальними травами (череда, м'ята тощо) обов'язково клали любисток, аби забезпечити в дорослому віці любов протилежної статі. Любисток у слов'янських мовах пов'язують з дієсловом *любити* й «підставою для цього є широке використання рослини у народній медицині та у знахарстві як магічного засобу для причаровування та відвернення злих духів» (ЕСУМ III: 319). Через призму народної свідомості любисток вважався свого роду компонентом приворотного зілля. За трактуванням В. В. Жайворонка рослину сприймали як «оберіг хати, обійстя, ланів, садів, криниць, річок, сіножатей, гаїв, дібров, символ любові, злагоди, “чар-зілля” на любов», бо вірили, що рослина приворотна (Ж: 344). Цікаві й показові назви саме лікарського любистка подав Юрій Кобів у «Словнику наукових і народних назв судинних рослин» (2004): *люби-мене, чари-зілля, безсмертник, любка, зорька небесна, зоря, зірки* (Кобів). Попри надання рослині такої ваги в духовній сфері, значну кількість фразеологізмів з цим компонентом не спостережено. Одиницю фіксує «Фразеологічний словник української мови» (1988) В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка: *купаний (викупаний) у любистку (любисточку, м'яті та ін.)*

хто, що ‘дуже вродливий; щасливий’ (ФСУМ Уж: 102). СУМ подає названий компонент як варіант: [як (мов і т. ін.)] *купаний у барвінку (любистку)* ‘дуже вродлива людина’ (СУМ IV: 401), а у ФСУМ та СФУМ ця одиниця не зафіксована. Фразеологізм фігурує у назві збірки Є. П. Гуцала «Скупана в любистку» (1965).

Іншою, не менш символічною рослиною в народному світобаченні є *барвінок* – трав’яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами (СУМ I: 105). Ця рослина, як зауважує В. В. Жайворонок, наділена багатьма значеннями, зокрема це символ життя і безсмертя людської душі, зв’язку життя та смерті; також пов’язана з весіллям та коханням (прикрашає весільний вінок нареченої, святковий коровай). В українській культурі рослина символізує особисте щастя (*рвати барвінок, ночувати в барвінку, квітучий барвінок, зів’ялий барвінок*); відома і як приворотне та чарувальне зілля (Ж: 28). Лексема є компонентом ФО з яскравою національною символікою: компаративна одиниця *хлопець молодий, як барвінок* (Номис: 378) зафіксована у праці Матвія Номиса «Українські приказки, прислів’я і таке інше» (1864, – репринтне видання 1993); *барвінок рвати* (часто ходити на побачення) подана в праці Ю. Завгороднього «Віднайдений скарб української фразеології» (2007; ВСУФ); одиниці *ходить барвінку рвати* (фольк.) (РУССВ: 261), *переночувати в барвінку* (образн.) (РУССВ: 366), *іти барвінку рвати* (образн.-поет.) (РУССВ: 445) є у «Російсько-українському словнику сталих виразів» (1959) І. О. Виргана та М. М. Пилинської. Фразеологізми з цим компонентом аналізує у контексті розгляду ціннісних орієнтацій в семантиці фразеології В. Д. Ужченко, зокрема наводить постійні епітети зі словом *барвінок* – *зеленький, хрещатий*; порівняння *хлопець молодий, як барвінок*; пісенне звертання – *козаченьку, барвіночку!* [11: 284]. У вірші Наталії Забіли «Барвінок» є рядки: *І квітне радістю яскравою Барвінковий зірчастий цвіт*. Лексему використав В. І. Комендар у назві книги нарисів «Барвінок для майбутнього» (1987), що символічно закликає оберігати рослини, зокрема наділені сакральним значенням для українців. Свого часу письменниця Олександра Михайлівна Білозерська обрала собі у псевдонім назву цієї квітки – Ганна Барвінок.

Л. В. Савченко з-поміж рослин, що найчастіше наділені символічними функціями в українській культурі, називає й *барвінок*, проте відзначає менш продуктивне вживання ФО з цим компонентом у сучасному мовленні через переосмислення морально-етичних цінностей та втрату актуальності позначуваних одиницею норм, важливих у минулому [7: 474]. Питання актуальності обрядів, закодованих у фразеологізмах, висвітлила В. К. Борисенко у монографії «Сімейна обрядовість українців» (2016), наголосивши, що сімейна обрядовість українців протягом ХХ ст. зазнала багато змін, «проте сила народних традицій полягає в їхній гнучкості, умінні адаптуватися й відроджуватися за сприятливих умов» [1: 251]. Дослідниця

зазначає, що найстійкішими виявилися атрибути, пов'язані з рослинними землеробськими культами (квіти, гільце, коровай, зерно) та зосереджує увагу на тенденції до відновлення у містах забутих народних традицій, зацікавлення обрядами та прагненні використовувати народну символіку й атрибутику [1: 136]. Актуалізація традицій, що важливо для збереження української ідентичності, неодмінно знайде відбиття в мовній картині світу українців і матиме відображення у лексикографічних працях.

Ширший фразеологічний ряд утворюють одиниці з компонентом *полин*. Прототипний компонент – *полин* – трав'яниста або напівкущова рослина родини складноцвітих з міцним запахом і гірка на смак (СУМ VII: 68). У свідомості українців вона виступає як символ суму, печалі, душевних мук, гіркої долі; за повір'ям відганяє нечисту силу та є оберегом від мавок і русалок на Русалчин великдень (Ж: 465). В. Т. Скуратівський у праці «Місяцелік: Український народний календар» (1992) подає народне повір'я, згідно з яким аби вберегтися від русалок на Русалчин великдень (перший четвер після Трійці), потрібно тримати при собі пучечок полину, якого вони найбільше бояться. На Трійцю полином убезпечували оселі, щоб русалка не могла потрапити в дім – клали його на підвіконня та біля дверей як оберіг. Автор описує можливий сценарій дії: «Зустрівши людину в полі, як переповідають численні легенди, русалки обов'язково запитують: – Що тобі лучче [краще] – полин чи м'ята? Якщо відповіси – «полин», то вони відкажуть: – Іди в долинь! [долину] А коли – «м'ята», то накинуться гуртом і почнуть лоскотати, приказуючи, доки людина не вмере: – Тут тобі й хата!» [9: 68]. У збірці для дітей О. П. Бердника «Серце Матіоли: казки та легенди» (1991) подана авторська легенда «Полин – боже дерево», у якій простежується паралель з гіркотою життя: «Гірка доля моя в цьому споганеному світі, але хто полюбить полин – боже дерево, кого дійме гіркота життя, той знайде шлях до мого нового чистого світу...». Відомий також вислів *зірка Полин*, який асоціюють з чорнобильською катастрофою 26 квітня 1986 р. Лексема *полин* фігурує у назвах творів художньої літератури, надаючи їм поетичного відтінку. Наприклад, роман Г. Колісника «Полин чорний, мак гіркий» (1988), збірка М. Кравчука «Гіркий цвіт полину» (1986), збірка Любові Проць «Дух євшану» (2002). Показова й назва однієї з книжок публіцистики Оксани Забужко останнього часу – «Планета Полин» (2020).

Розгляданий компонент представлений у таких фразеологізмах, зафіксованих у ФСУМ: *розкуштувати полин* 'відчути, зрозуміти іронію, образу і т. ін. у ставленні до себе' (ФСУМ II: 752), *душа заросла полином* 'хто-небудь збайдужів, став не чутливим, не сприйнятливим до чого-небудь' (ФСУМ I: 278), *гірш (гірше) гіркої редьки (за гірку редьку, гіркої гірчиці, печеної редьки, перцю, полину і т. ін.)* '1. У великій мірі, дуже сильно, надзвичайно. 2. Нестерпний' (ФСУМ I: 172). «Словник стійких народних по-

рівнянь» (1993) О. С. Юрченка і А. О. Івченка фіксує одиниці *гірке як полин* 'дуже гірке' (ССНП: 119), *добрий як полин* 'дуже гіркий' (ССНП: 119). Гіркота рослини має образне втілення у ФО, зафіксованих у СУМ: *гіркий, як полин (полин)* (СУМ VII: 68) та «Російсько-українському словнику»: *гіркий, як полин* (РУС). У праці Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1993) зафіксовано порівняння: *гірке, як полин* (Номис: 541), *не заростеть душа полином, аби гроші* (Номис: 102). Зазначимо, що СУМ фіксує прикметники *полинний, полиновий* (рідко *полиневий*) як відносні до *полин, полин*, а «Практичний словник синонімів української мови» С. Караванського (2014, перевидання) до прикметника *гіркий* подає з-поміж інших *полинний* (ПССУМ: 72). СУМ фіксує також образне вживання *гіркий полин* та порівняння *гіркі, як полин; як полин* (СУМ VII: 68). Оригінальне образне вживання – *полиновий одур*, – що ілюструє одурманений погляд, знаходимо в оповіданні Григора Тютюнника «Три плачі над Степаном»: *...третій [музикант] – дебелий парубок, виголений до просинцю, а на шиї щетина й не торкана (поледацював виголоти й шию), нишпорить очима по молодичях, а в очах – полиновий одур* [10: 357].

Полин поетично називають *євшан-зілля*, що відображено в СМТОУ: **євшан-зілля**, нар.-поет. Степовий запашний полин, який є символом рідного краю, туги за ним, спогаду про нього і водночас символом зцілення від безпам'ятства тих, хто забуває свою Батьківщину. *Моторошно читати про долю Миколи Вороного. Пригадую, яке сильне враження ще в дитинстві справила на мене його поема «Євшан-зілля». Я уявляв себе тим половецьким юнаком, що, вдихнувши пахоці рідного степу, зважується на втечу з полону* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1994), т. 3, 546) (СМТОУ: 209); **євшан-зілля духу українського**, уроч. Висока українська духовність, почуття глибокого патріотизму; символ піднесення національної гідності. *В східних регіонах мільйони знедуховлених, позбавлених чуття національної гідності. І вони не винуваті, їх від колиски вчили відступництву від мови, від нації, вчили науки безликості. Відродити їх! Вдихнути в них євшан-зілля духу українського, дати відчуті біоструми гідності, честі – і вони, я певен, прокинуться, стануть людьми. Адже в них не згасла мужність* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 283 – 284) (СМТОУ: 209); **духовне євшан-зілля**, уроч. Почуття глибокого патріотизму, любові до рідної землі; символ піднесення національної гідності. *Розбудити східні регіони! Дати мільйонам отих окрадених, оболванених в епоху тоталітаризму людей ковток свободи, урок національної гідності, дати відчуті пахоці духовного євшан-зілля, і вони прозріють, вони стануть людьми!* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1990), т. 3, 301) (СМТОУ: 209). Подані вислови ілюструє половецька легенда про *євшан-зілля*, або *полин*, вміщена в Галицько-Волинському літописі під 1201 роком: понюхавши цього зілля, половець-

кий хан Отрок повернувся в рідну землю, сказавши: «Краще на своїй землі кістями лягти, аніж у чужій славному бути» (СМТОУ: 209).

Фразеологізмами з флористичним компонентом, пропущеними через призму свідомості української спільноти, вільно послуговуються як мовець так і реципієнт. Можливість такого функціонування забезпечує єдиний національно-культурний простір. Проте, як зауважує Т. В. Цимбалюк-Скопненко, фраземіка формувалася впродовж тривалого часу й залежала від умов життя етносу й навіть у «близькоспоріднених мовах фраземний фонд не може бути ідентичним, усупереч схожим умовам існування національних культур» [12: 69]. Наведемо деякі відповідники розглянутих українських фразеологізмів з одиницями чеської мови: *як маку – jako taku* (ЧУС: 302), *макове зерня – zrňko taku* (ЧУС: 302), *гіркий як полин – hořký jako pelyněk* 'гіркий як полин' (ЧУС: 21). Щодо лексеми *барвінок*, то її українська мова запозичила через польську з німецької мови (нім. *Bärwinkel*, букв. *ведмежий куток*); походить з латинської *vinca, pervinca* 'барвінок', утвореного від основи зі значенням 'обв'язувати' 'обвивати' (ЕСУМ I: 141). У чеській мові знаходимо також порівняння *зелений як барвінок – zelený jako brčál* 'зелений як барвінок' (ЧУС: 60).

Отже, проаналізовані фразеологізми з флористичним компонентом мають різне кількісне представлення в лексикографічних джерелах. Наприклад, фразеологізм *купаний у любистку* не зафіксований в академічних фразеологічних словниках, натомість одиниці з компонентом *мак* виявляють широкий значенневий спектр. Прототипні компоненти-назви рослин фігурують в поетичних порівняннях чи образних висловах, виявляючи таким чином культурну специфіку. ФО з флористичним компонентом як етнокультурні маркери української ідентичності розкривають особливості матеріального й духовного життя народу, відображають важливі компоненти культурної та історичної пам'яті українців. Всебічний аналіз таких одиниць дає змогу визначити особливості їх фіксації у лексикографічних працях та активність уживання в сучасній мовній практиці, що важливо для дальшої кодифікації в словнику активного типу.

Джерела

ВСУФ – Віднайдений скарб української фразеології [Текст] / упоряд. Ю. Завгородній. Київ: Задруга, 2007. 96 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. У 7 т. Т I. Київ: Наукова думка, 1982.

Ж – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра. 2006. 703 с.

Мацюк – Мацюк З. Що сільце, то нове слівце [Текст]: слов. фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 476 с.

Кобів – Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. Київ: Наукова думка, 2004. Російсько-українські словники / упор. А. Рисін, В. Старко, Ю. Марченко, О. Телемко та ін. 2007–2024. URL: <https://r2u.org.ua>

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

ПССУМ – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Львів: БаК, 2014. 544 с.

РУС – Російсько-український словник: Т. I–III. Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. Київ, 1924–1933. Російсько-українські словники / упор. А. Рисін, В. Старко, Ю. Марченко, О. Телемко та ін. 2007–2024. URL: <https://r2u.org.ua>

РУССВ – Вирган І. О., Пилинська М. М. Російсько-український словник сталих виразів. 1959. Опрацювання тексту Анатолія Євпака. Сайт «Російсько-українського словника сталих виразів»: stalivuzazy.org.ua

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. 787 с. [Електронне видання]. URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-uf/view

ССНП – Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. Харків: Основа, 1993. 176 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 1993.

ФСУМ Уж – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с.

ЧУС – Чесько-український словник. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1988.

Література

1. Борисенко В. К. Сімейна обрядовість українців ХХ – ХХІ століття. Київ, НАН України; ІМФЕ; 2016. 256 с.

2. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології. Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2008. 463 с.

3. Даниленко Л. І. Етимологічні метаморфози фразеологізму *вискочити як Пилип з конопель*: антропонім vs. апелятив // *Slavia Orientalis*. Warszawa. Т. LXXI. 2022. № 2. С. 343–357.

4. Дідун Л. І. Національно-культурний компонент у семантиці українських компаративних фразеологізмів. Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська; тех. ред. Ю. О. Цигвинцева. Київ: Інститут української мови, 2023. [Електронне видання]. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsoD9y0F/view> С. 135–146.
5. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Символіка лексеми *мак* у фразеологічній картині світу. *Słowiańska frazeologia gwarowa II / pod redakcją Macieja Raka i Valerija M. Mokienki*. Kraków: Księgarnia Akademicka, Biblioteka “LingVariów”. 2020. Т. 28. С. 275–284.
6. Мізін К. І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології. Кременчук: Щербатих О. В., 2011. 448 с.
7. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.
8. Скрипник Л. Г. Про вислови “топтати ряст”, “від дошки до дошки”. *Мовознавство*. 1967. № 4. С. 85–86.
9. Скуратівський В. Т. Місяцелік: Український народний календар. Київ: Мистецтво, 1992. 208 с.
10. Тютюнник Г. М. Холодна м’ята: Оповідання, повісті, твори для дітей / Упоряд. і передм. П. П. Засенка. [Вид. друге]. Київ: Укр. письменник, 2014. 844 с.
11. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 494 с.
12. Цимбалюк-Скопнеко Т. В. Фраземіка як маркер української культури (фрагмент аналізу на матеріалі оригінальних і перекладних творів художньої літератури). *Лексикографічний бюлетень / відп. ред. Є. А. Карпіловська*. Київ, 2023. [Електронне видання]. С. 68–84. URL: https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/Lb_32.pdf
13. Шевченко Т. Кобзар. Київ: Рад. школа, 1986. 608 с.

Legend

ВСУФ – The Found Treasure of Ukrainian Phraseology [Text] / edited by Yu. Zavorodnii. Kyiv: Zadruga, 2007. 96 p. (in Ukr.).

ЕСУМ – Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. In 7 vols. Part I. Kyiv: Naukova Dumka, 1982. (in Ukr.).

Ж – Zhaivoronok, V. V. (2006). Signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-reference book. Kyiv. 703 p. (in Ukr.).

Мацюк – Matusiuk, Z. (2013). Every village is a new word [Text]:

Dictionary of phraseological units of Western Polissya. Lutsk: Vezha Druk. 476 p. (in Ukr.).

Кобів – Kobiv, Yu. (2004). Dictionary of Ukrainian scientific and folk names of vascular plants. Kyiv: Naukova Dumka. Russian-Ukrainian Dictionaries. Comp. by A.Rysin, V. Starko, Yu. Marchenko, O. Telemko et al. 2007–2024. Available at: <https://r2u.org.ua> (in Ukr.).

Номис – Ukrainian proverbs, sayings and such. Compiled by M. Nomys. Kyiv: Lybid, 1993. 768 p. (in Ukr.).

ПССУМ – Karavanskyi, S. (2014). Practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language. Lviv: BaK. 544 p. (in Ukr.).

РУС – Russian-Ukrainian Dictionary: Vol. I–III. Editor-in-chief: acad. A. Krymskyi, acad. S. Yefremov. Kyiv, 1924–1933. Russian-Ukrainian Dictionaries. Comp. by A.Rysin, V. Starko, Yu. Marchenko, O. Telemko et al. 2007–2024. Available at: <https://r2u.org.ua> (in Russ.-Ukr.).

РУССБ – Vyrhan, I. O., Pylinska, M. M. (1959) Russian-Ukrainian Dictionary of Fixed Expressions. Text by Anatoliia Yevpaka. Website of the "Russian-Ukrainian Dictionary of Fixed Expressions": stalivyrazy.org.ua (in Russ.-Ukr.).

СМТОУ – Dictionary of the language of creative personalities of Ukraine of the second half of the 20th – beginning of the 21st century. Kyiv: Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine, 2022. 787 pp. [Electronic edition]. URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-uf/view (in Ukr.).

СШП – Yurchenko, O. S., Ivchenko, A. O. (1993). Dictionary of sustainable folk comparisons. Kharkiv. 176 p. (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv, 1970 – 1980 (in Ukr.).

СФУМ – Dictionary of Phraseologisms of the Ukrainian Language. (2003). Kyiv: Naukova Dumka. 1104 p. (in Ukr.).

ФСУМ – Phraseological dictionary of Ukrainian (1993). Kyiv (in Ukr.).

ФСУМ Уж – Uzhchenko, V. D., Uzhchenko, D. V. (1998). Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language. Kyiv: Osvita. 224 p. (in Ukr.).

ЧУС – Czech-Ukrainian Dictionary. Vol. 1. (1988). Kyiv: Naukova Dumka. (in Czech-Ukr.).

Reference

1. Borysenko, V. K. (2016). Family rituals of Ukrainians of the 20th – 21st centuries. Kyiv, NAS of Ukraine; IMFE. 256 p. (in Ukr.).

2. Venzhynovych, N. F. (2008). Phraseology of the Ukrainian literary language in the context of cognitology and linguoculturology. Uzhgorod: FOP Sabov A. M. 463 p. (in Ukr.).
3. Danylenko, L. I. (2022). Etymological metamorphoses of the phraseologism to jump out like *Philip from hemp*: anthroponym vs. appellative // *Slavia Orientalis*. Warszawa. T. LXXI. No. 2. P. 343–357. (in Ukr.).
4. Didun, L. I. (2023). The national-cultural component in the semantics of Ukrainian comparative phraseological units. Lexicographic paradigm of the XXI century: theory and methodology. To the 100th anniversary of the birth of Leonida Sydorovycha Palamarchuka: monograph. Kyiv: Institute of the Ukrainian Language. [Electronic edition]. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsoD9y0F/view> P. 135–146. (in Ukr.).
5. Kovalenko, N. D., Kovalenko, B. O. (2020). Symbolism of the lexeme *mak* in the phraseological picture of the world. *Słowiańska frazeologia gwarowa II* Kraków: Księgarnia Akademicka, Biblioteka “LingVariów”. T. 28. P. 275–284. (in Ukr.).
6. Mizin, K. I. (2011). *Man in the mirror of comparative phraseology*. Kremenchuk: Shcherbatykh O. V. 448 p. (in Ukr.).
7. Savchenko, L. V. (2013). The phenomenon of ethnocodes of spiritual culture in the phraseology of the Ukrainian language: etymological and ethnolinguistic aspects. Simferopol: Dolya. 600 p. (in Ukr.).
8. Skrypnyk, L. H. (1967). About the sayings "to trample the rast", "from board to board". *Linguistics*. No. 4. P. 85–86. (in Ukr.).
9. Skurativskyi, V. T. (1992). *The Moon: Ukrainian Folk Calendar*. Kyiv: Mystetstvo. 208 p. (in Ukr.).
10. Tiutiunnyk, H. M. (2014). *Cold mint: Stories, stories, works for children*. Kyiv: Ukrainian writer. 842 p. (in Ukr.). (in Ukr.).
11. Uzhchenko, V. D., Uzhchenko, D. V. (2007). *Phraseology of the modern Ukrainian language: a teaching aid*. Kyiv: Znannya. 494 p. (in Ukr.).
12. Tsymbaliuk-Skopneko, T. V. (2023). Phraseology as a marker of Ukrainian culture (fragment of analysis on the material of original and translated works of fiction). *Lexicographic Bulletin*. Kyiv. P. 68–84. [Electronic edition]. URL: https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/Lb_32.pdf (in Ukr.).
13. Shevchenko, T. (1986). *Kobzar*. Kyiv: Rad. Shkola. 608 p. (in Ukr.).

Liliia Didun

Phraseologisms with a floristic component as ethnocultural markers of Ukrainian identity

The article is devoted to the consideration of phraseological units with a floristic component as ethnocultural markers of Ukrainian identity. The inter-

pretation of such units as a verbal means of national and cultural identification of society determines the relevance of the study. The material is selected from phraseological and explanatory dictionaries. In more detail, attention is focused on the functioning of several FOs, the prototype components of which denote realities endowed with sacred meaning for the Ukrainian ethnos. We will talk about phraseological units with мак, любисток, барвінок and полин components. They reflect important components of the cultural and historical memory of Ukrainians and have different quantitative representation in dictionaries. Consideration of these FOs will allow us to determine the features of their fixation in lexicographic sources and the activity of use, which is important for codification in an active-type dictionary.

Keywords: *phraseology, prototypical component, floristic component, Ukrainian identity*

Юлія Цигвінцева

УДК 811.161.2'37

Неосемантизми-наслідки детермінування в художньому й публіцистичному стилях сучасної української мови

У статті розглянуто явище детермінування як чинник інтелектуалізації українського мовного простору та один з механізмів неосемантизації лексики. Описано основні шляхи та причини втрати словом спеціального значення. Особливу увагу приділено метафоризації та генералізації значення наявного в мові слова, що надає лексемі можливості позначати ширше коло фізичних та уявних об'єктів. Проаналізовано семантику й функціонування деяких таких неосемантизмів у художньому та публіцистичному стилях сучасної української мови. Показано, що детермінування демонструють як питомі, так і запозичені лексеми, лексеми з різною формальною будовою – непохідні й похідні з різними категорійними словотвірними значеннями, а найрізноманітнішу за своїм складом групу неосемантизмів становлять абстрактні іменники та дієслова, вживані саме в публіцистичному й художньому стилях мови. Установлено, що терміносистеми української мови є динамічними структурами, а українському лексикону властиве постійне оновлення з метою підвищення номінативної й комунікативної потужності в нових умовах суспільного буття.

Ключові слова: інтелектуалізація мови, неосемантизація лексики, неосемантизм, детермінування, транстермінування, метафоризація, генералізація значення, приховане повторне запозичування

Мовознавці переконані в тому, що серед важливих тенденцій розвитку світових мов важливу роль відіграє інтелектуалізація. Цю тенденцію дослідники спостерегли та виокремили ще в «Тезах Празького лінгвістичного гуртка» до I Міжнародного з'їзду славістів у Празі (1929 р.), протиставивши її демократизації. А в сучасній лінгвістичній літературі кінця XX – початку XXI століття також виокремлюють інші провідні тенденції мовного розвитку: глобалізацію (інтернаціоналізацію) – етнізацію (націоналізацію, автохтонізацію), економію мовних засобів – деталізацію номінації, прагматико-стильову диференціацію – усунення стильових обмежень, дотримання мовних норм – відхилення від норм [Ohnheiser 2003; Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008]. На думку лінгвістів, ці способи розвитку мови перебувають у діалектичному зв'язку й забезпечують стабільність мовної системи, з одного боку, а також сприяють мовній динаміці, з іншого боку. Н.Ф. Клименко зауважувала, що під час глобалізації тенденція до ін-

телектуалізації стає ще активнішою та виявляється в «прирості кількості абстрактної лексики (назв абстрактних дій, процесів, станів, якостей, відношень), пришвидшенні темпів термінування і детермінування лексики, засвоєнні іншомовних слів з активним розширенням їхнього словотвірного потенціалу, збільшенні продуктивності словотворчих формантів, що виражають абстрактні поняття що виражають абстрактні поняття (типу **-уванн(я), -анн(я), -енн(я), -изаці(я), ад(а), -іан(а), -ість, -щин(а), -ств(о)**), та основ, зростанні питомої ваги складних слів, утворених осново- і слово-складанням, появі нових основ, аброоснов, неологізмів» [Клименко 2008: 151].

У цій розвідці зупинимося докладніше на процесах детермінування, виражених «плинністю меж» [Клименко 2009: 103] між спеціальною і загальноживаною лексикою в художньому й публіцистичному стилях сучасної української мови.

Детермінологізацію в статті енциклопедії «Українська мова» потрактовано як процес «перетворення терміна на загальноживане слово», що «відбувається тоді, коли виникає потреба використати термін для номінації тих чи інших об'єктів або відношень, заповнити лакуну в певному семантичному полі» [Тодор 2007: 144]. Сучасні науковці надають перевагу терміну *детермінування* [Куньч 2023], твірна основа якого відображає зв'язок із терміном, а не термінологією, усуває двозначність терміноодиниці.

Українські мовознавці досліджували детермінування насамперед у процесах інтелектуалізації сучасної української мови [Клименко 2008; Клименко 2009; Романюк 2013; Наконечна 2018; Куньч 2024] та інших мов [Клименко 2019]; зосереджували увагу на вивченні причин і наслідків взаємодії процесів термінування й детермінування в українському загальному й професійному лексиконі, в окремих оновлюваних терміносистемах [Клименко 2017; Клименко 2017а; Клименко 2017б; Ментинська, Турко 2024]; аналізували потенціал детермінування в процесах неосемантизації української лексики [Карпіловська 2017; Кислюк 2023] тощо.

Детермінування розуміють як утрату лексемою частини своїх термінологічних значень, розширення її семантичного обсягу й меж функціонування, пов'язують з «міграцією лексики з одного функціонального стилю в інший, переходом термінів з однієї галузевої терміносистеми до інших» [Клименко 2017: 192]. Під час цього процесу термін, який спочатку існував лише в науковому стилі, стає активним у різних текстах і жанрах публіцистичного стилю, у художній літературі та повсякденному спілкуванні внаслідок змін у мовній свідомості українців, переорієнтації наукової парадигми, суспільних процесів тощо. Це дає підстави вважати детермінування одним з механізмів неосемантизації лексики загалом та семантичної дери-вації у ній зокрема, що відбувається через метафоризацію первісного спеціального значення та веде до узагальнення значення наявного в мові сло-

ва, надаючи лексемі можливості позначати ширше коло об'єктів – причому не лише конкретних, фізичних, а й абстрактних, уявних.

Дослідження сучасних українських текстів художнього й публіцистичного стилів дає підстави стверджувати, що найрізноманітнішу за своїм складом групу семантично й функціонально оновлених слів становлять іменники. Це цілком закономірно, адже іменники відіграють провідну роль у процесі номінації об'єктів дійсності та абстрактних понять, слугують базовими мовними одиницями для називання інноваційних явищ, предметів чи властивостей, є важливим інструментом для осмислення та категоризації змін у навколишньому світі. Аналізовані одиниці розподіляємо за кількома тематичними групами на основі їхніх нових значень, зафіксованих у новітніх словниках або сформульованих самостійно на основі контекстів уживання:

а) назви суспільних явищ, характеристик діяльності його членів або його станів:

амнезія «утрата суспільством (народом, нацією, окремими особами) пам'яті про своє минуле внаслідок негативних історичних умов існування» (напр.: *Вину за епідемічне поширення національної амнезії покладено і на колонізаторів, і на «овечу натуру» колонізованих* (Агеєва: 50));

анемія «байдужість до перебігу суспільних подій, недостатність, бідність ідей» (напр.: *Якраз у двадцяті роки українська проза стрімко долає за давню фабульну анемію, зокрема і в історичній белетристиці* (Агеєва 2023: 151));

дисплазія «суспільні вади, відхилення від суспільної норми» (напр.: *Дедалі виразнішу дисплазію найбільш близької до влади традиційної релігії Росії засвідчує виникнення низки нетрадиційних рухів* (Якубова: 111));

девальвація «знецінення, утрата духовних цінностей, ваги яких-небудь понять, явищ» (напр.: *Це порівняно нове явище «відносності істини», девальвації правди і знецінювання інформації поширюватиметься в XXI ст.* (Щербак: 55));

ерозія «руйнування загальноприйнятих суспільних норм, усталеного порядку» (напр.: *Паралельно «три сорти українців» посилювали ерозію суспільства* (Кулеба: 313));

б) назви частин ментального простору:

контекст «ділянка абстрактного простору, якій властиві певні ознаки, явища або умови, у яких відбуваються певні процеси» (напр.: *А ще важливішим був архітектурний контекст* (Агеєва 2023: 360));

сегмент і сектор «частина суспільства; сукупність певних однорідних об'єктів» (напр.: *Озброївшись моделлю сегментації VALS (Values and Lifestyle – цінності та стилі життя) банк розділив усіх клієнтів (по суті,*

свою спільноту) на дев'ять **сегментів** і персоналізував комунікацію (Кулеба: 247), Підприємці відзначили ефект від реалізації цієї ініціативи та запропонували розширити її на **сектор** безпеки й оборони (Країна, 28.12.2024);

в) назви способів організації систем, керування системами та взаємодіяння з ними, напрямів розвитку чогось:

алгоритм «сукупність і послідовність кроків, систематизована дія, узагальнена схема якої-небудь діяльності» (напр.: *Окремої книжки про письмо Агата Крісті не написала Проте її «Автобіографія» 1965 року, поруч із неймовірно цікавими епізодами її приватного життя, містить достатньо спостережень, що стосуються загального бачення і конкретних **алгоритмів** її творчості* (Семків 2016: 26));

код «сукупність ознак, які є неповторним образом чогось, ідентифікують його або виокремлюють з-поміж інших об'єктів чи їхніх сукупностей» (напр.: *Історія і ЗМІ: хто творить комунікативний код культури?* (День, 27.07.2017));

вектор «головний напрям розвитку якого-небудь явища» (напр.: *Суспільні настрої мали вирішальне значення для подальшого **вектора** розвитку України* (Кулеба: 36));

г) назви інструментів сприйняття, аналізу та інтерпретації дійсності:

діагноз «висновок про стан розвитку суспільних явищ» (напр.: *Екобогослов'я – система знань та практик, побудована і розвинута на основі Святого Письма та Передавання Христової Церкви з урахуванням сучасних наукових досліджень, які дозволяють вивчити екологічну проблему, поставити їй відповідний **діагноз** та знайти її вирішення* (Церква і суспільство: 83));

координата «світогляд, точка зору, спосіб бачення, трактування чого-небудь, підхід» (напр.: *Після недавнього героїчного ренесансу – скорботний плач подоланих і підкорених. Однак же у наступному рядку з'являється впевнене заперечне “але”, а відтак і пропозиція іншої точки зору, відмінних **координат** бачення й оцінювання* (Агеєва 2023: 305));

лекало «шаблон для оцінювання когось або чогось, мірило, погляд на кого-, що-небудь» (напр.: *Ми, українці, своєю кров'ю і спрагою до перемоги формуємо нові **лекала** нової війни* (Країна, 22.07.2024));

г) назви осіб, групи осіб чи юридичних суб'єктів:

архітектор «ініціатор якого-небудь задуму, починання, розробник плану, проєкту здійснення чогось» (напр.: *Обіцяв прозорі бюджети, можливість контролювати владу. Зразу почав щось робити, а зараз домовля-*

ється з *архітекторами старої системи влади – олігархами, їхніми депутатами* (Країна, 01.01.2022));

донор «юридична або фізична особа, яка надає допомогу» (напр.: *Media можуть анонімно збирати внески у криптовалюті в донорів, які не ділитимуться своїми персональними даними* (Кулеба: 86)) та ін.

На прикладі іменників спостерігаємо різний спосіб розвитку семантики в похідних та непохідних лексемах, адже такі одиниці як, наприклад, *архітектура* «будова чогось, спосіб організації його складників», *діагност* «той, хто аналізує та оцінює, суспільні явища, ставить їм діагноз», *інженерія* «сукупність технологій здійснення чогось, управління певними процесами» функціонують із новим відображеним значенням, запозиченим від твірних слів-неосемантизмів чи мотивованим ними. Аналогічне явище унааявнює й нова семантика похідних дієслів, зафіксованих у «Словнику української мови» в 11 томах (далі – СУМ) з термінологічними ремарками або спеціалізованими значеннями, напр.: *діагностувати* «аналізувати, оцінювати, виявляти що-небудь», *калібрувати* «відбирати, відсіювати будь-що», *сегментувати* «здійснювати поділ, членування чого-небудь складного на окремі частини», *кодувати* «використовувати певні механізми та засоби для впливу на когось з конкретною метою», *резонувати* «знаходити свій вияв, відображення, відгомін у чому-небудь, відлунювати» та ін. Успадковану від твірних іменників неосемантизацію демонструють і похідні відносні прикметники *донорський* «який здійснює пожертву, благодійницький», *епідемічний* «стихійно поширюваний, який охоплює велику аудиторію», *реанімаційний* «спрямований на відновлення», *терапевтичний* «спрямований на покращення, удосконалення чого-небудь» і, відповідно, похідні від них прислівники.

Детермінування внаслідок метафоризації на основі функціональної подібності та дальша генералізація значення, коли слово стало охоплювати більшу кількість номінованих явищ, відбулися в семантичній структурі лексеми *синдром*. Окрім медичного значення «комплекс характерних для певного захворювання симптомів» (СУМ IX: 181), цей іменник уживають з новим, зафіксованим у додатковому томі до «Словника української мови в 11 томах» (далі – СУМД), – «сукупність ознак якого-н., перев. негативно-го, суспільного явища; комплекс реакцій суспільства на таке явище» (СУМД II: 392). Аналізовані тексти підтверджують таке нове значення іменника, пор.: *До речі, як ваша стаття? Не лініть, дорогий друже, будьте уважним, життя не поскупилося на приклади: маги, ворожки, пророки, чудотворці, цілителі... Суспільство охоче все це ковтає, тобто переживає **архаїчний синдром*** (Голота: 456); *Тоді за час служби старий Рудинський таки надивився на війну – точніше, на той «**синдром**», який вона викликала. І через який можна було шкурою, нутрощами відчувати, що то за*

справа (Стеблівський: 57); На попередніх виборах, у 2016 році, коли **«кримський синдром»** ще тривав і ліберальну опозицію таврували як зрадників країни, тільки Дмитрій Гудков вступив в боротьбу з кандидатами від влади (ДТ, 02.06.21); Як на мене – це яскравий **синдром того літературного снобізму**, що його подеколи демонструють діаспорні літературознавці середньої генерації, які все намагаються достосувати популярні західні теорії до літературної практики в Україні, котру намагаються «підрівняти» під західні тренди (Слабошпицький: 122). Лінгвістичний портал «Mova.info» фіксує багату сполучуваність лексеми в українських текстах художнього та публіцистичного стилів: *держпланівський синдром, концтабірний синдром, номенклатурний синдром, поствиборчий синдром, поствоєнний синдром, постімперський / пострадянський синдром, постсвятковий синдром, прадикунський синдром, цивілізаційний синдром, синдром Майдану, синдром переможця, синдром стерильності, синдром хронічної втоми, синдром утікача, синдром уцілілого*. Ці приклади унааявнюють зв'язок детермінування з міграцією лексики з одного функціонального стилю в інший, з однієї галузевої терміносистеми до інших, що виявляється у творенні спеціалізованих стійких сполук – розчленованих номінацій в політиці (*Балканський синдром, пострадянський синдром*), соціології (*донбаський синдром, синдром високого маку*), психології (*синдром відмінника, синдром навченої безпорадності, синдром Попелюшки, синдром уцілілого, стокгольмський синдром*), медійній сфері (*синдром щезлої білої жінки*), космонавтиці (*синдром Кесслера*) тощо. Окрім того, у сучасних текстах спостерігаємо використання іменника *синдром* із новим значенням як експресивно-емоційного засобу художнього та публіцистичного мовлення, про що свідчать такі образні вживання як *синдром переваги набитого кендюха, синдром стратегічного нездужання, синдром «хата скраю», синдром Януковича, синдром Єрмака, миколаївський / полтавський синдром* тощо.

Детермінування значення спричинює генералізацію семантики, розширення семантичної парадигми і сфери вживання іменника *демонтаж*, який нині часто вживаний у публіцистичному дискурсі, рідше – у художній прозі. Наприклад: *В регіональному розрізі помітним темпом відбувалася руйнація і **демонтаж** культосвітньої та спортивної **інфраструктури*** (Якубова: 134); *Другим завданням ФНО є ліквідація гайдукизму як політичного явища, **демонтаж системи тиранічної влади**, яку буде замінено владою народних представників. Для цього буде створено партію «Прогрес і Справедливість» (ПІС) (Щербак: 222). Спостерігаємо, що первісне значення іменника «розбирання на окремі частини машин, апаратів, споруд і т. ін., а також зняття їх з фундаменту» (СУМ II: 240) втрачає в інших стильових контекстах конкретність і вузькість, хоча характер дії залишається той самий. Слово стає загальнішим за змістом, унаслідок чого виникає но-*

ва сполучуваність (*демонтаж* культосвітньої та спортивної інфраструктури, *демонтаж* дискурсу, *демонтаж* добросусідства). Нове значення іменника фіксує СУМД, позначаючи його належність до публіцистичного стилю: публ. Ліквідація або перетворення суспільних або державних структур (СУМД I: 271). Сучасний мовний матеріал засвідчує ще вищий рівень узагальнення значення цього іменника – «будь-які руйнування чи перетворення»: *Фатальність самоусунення України від критик та демонтажу дискурсу виявилася повною мірою в подіях весни 2014 року* (Якубова: 185); *Для того, щоб їх [реформи – Ю.Ц.] проводити, потрібно стільки ж сили, як й для того, щоб зупинити їх демонтаж, їх знищення* (ДТ, 08.06.21); *Якраз упродовж цієї пореволюційної декади вдалося розбудувати певні сегменти освітньої, культурної інфраструктури, поставити запобіжники, які все ж унеможливили тотальну нівеляцію й демонтаж усіх здобутків національної держави* (Агеєва: 161); *Хоча Олег Дунда неодноразово брав участь у конференціях з питань деколонізації та демонтажу Росії, проте з білоруської тематики публічно висловився вперше* (Країна, 27.10.2024). Відображену неосемантизацію спостерігаємо й у семантиці похідного дієслова *демонтувати*. У СУМ воно зареєстроване з технічним значенням «робити демонтаж» (СУМ II: 240), однак у сучасній мовній практиці означає «здійснювати будь-які перетворення, руйнувати що-небудь», наприклад: *Щоб знайти ефективні способи демонтувати шкідливі переконання, варто запам'ятати висновок відомих дослідників Стівена Сломана й Філіпа Фернбаха* (Кулеба: 148); *«Потрібно демонтувати путінський режим»*, – заявив спікер (Країна, 21.03.2024).

Про метафоричне перенесення можемо говорити щодо нових уживань медичного терміна *дисплазія*. Цю лексему фіксують медичні словники та СУМД з єдиним значенням як «неправильний розвиток тканин, органів або частин тіла» (СУМД I: 284). Однак новітні тексти з гуманітарних і суспільних наук переосмислюють розглядуваний іменник і на основі його внутрішньої форми (від лат. *dysplasia* з гр. *δυσ* – відхилення, *πλασία* – формування) у цих галузях наукового знання формується нове метафоричне значення «суспільні вади, відхилення від чинної норми», яке доводять сполуки на зразок *дисплазія масової свідомості, дисплазія релігії* тощо: *Дедалі виразнішу дисплазію найбільш близької до влади традиційної релігії Росії засвідчує виникнення низки нетрадиційних рухів* (Якубова: 111); *Навпаки, як засвідчують профільні дослідження, вулична війна призвела до масштабної дисплазії масової свідомості і унаочнила вагому підтримку ідей серед пересічних обивателів* (Там само: 119). На нашу думку, поки що такі вживання не позбавлені образності, про що свідчить й мала кількість прикладів в аналізованих стилях сучасної української мови. Очевидно, що метафоризація – це перший крок до виходу лексеми за межі термінологічного поля, а вже потім відбувається перехід від метафори до стійкого перенос-

ного значення, генералізація значення, оформлення слова як багатозначної одиниці в системі мови та фіксування такої його семантичної структури в словниках. Результатом таких процесів може стати й ретермінологізація лексеми в межах терміносполуки, як буває з багатьма термінами, які постали на основі метафори.

Дієслово поряд з іменником належить до ядра мовної системи, а тому теж засвідчує значний неосемантичний потенціал. Аналізовані тексти дали підстави виокремити такі групи дієслів-неосемантизмів зі спільним компонентом значення:

а) дії, спрямовані на створення, зміну чи перетворення чого-небудь:
генерувати «висувати ідеї, ставати причиною інтелектуальних та суспільних змін» (напр.: *Щодня і щохвилини людство генерує в інтернеті невимовно велику кількість даних* (Кулеба: 68));

конвертувати «перетворювати що-небудь з одного стану в інший» (напр.: *Лідер конвертує нашу увагу до нього у свій заробіток* (Кулеба: 273));

протезувати «компенсувати брак чогось, виступати замість чогось втраченого» (напр.: *Як слушно зауважив Б. Дубін, «телебачення «протезує» невтлені форми громадської участі, соціальної солідарності..., створюючи цілі сфери суто віртуального життя* (Якубова: 152));

реанімувати «відновлювати, повертати що-небудь до нормального стану» (напр.: *Ми реанімували це питання* (День, 01.02.2024));

б) дії, пов'язані з передачею знань, інформації, досвіду, ідей, впливом на когось:

апелювати «звертатися до усталених норм, традицій, прецедентів» (напр.: *Цей травматичний досвід і змушує Арсена Витвицького знову апелювати до консервативних вартостей, до незнищенності народу на своїй землі як останнього символу віри* (Агеєва: 213));

артикулювати «чітко визначати, формулювати, окреслювати що-небудь, висловлювати свою позицію щодо чогось» (напр.: *Якщо реформа проводиться для бізнесу, вона має бути йому зрозуміла, і бізнес повинен цю довіру якось артикулювати* (ДТ, 10.02.2012));

транслювати і ретранслювати «передавати, поширювати, популяризувати певну інформацію, світогляд тощо» (напр.: *Власне, мета – посягти і зневіру, і недовіру, а особливо в середовищі тих, хто може ретранслювати ці настрої* (Укрінформ, 19.09.2017));

тиражувати «масово поширювати, множити які-небудь погляди, ідеї, концепції» (напр.: *Наративи в певний момент поширили в українському інформаційному просторі, багато тиражувала російська пропаганда* (Країна, 29.11.2024));

в) дії, спрямовані на аналіз, оцінку дійсності:

зчитувати «розуміти, сприймати інформацію між рядків, розпізнавати та інтерпретувати її» (напр.: *19 листопада з богословом і філософом отцем Григорієм Коваленком поспілкуємося про псалми, які лягли в основу концертів Рачинського та Березовського. Чому вони важливі, як можемо їх читати та що зчитувати в цих текстах?* (Країна, 31.10.2024));

сканувати «уважно роздивлятися, пильно вдивлятися, вивчати, оцінювати кого- чи що-небудь» (напр.: *І, як на мене, важливіше навчити дитину правильно реагувати на недоречні зауваження, ніж щомиті сканувати думку інших про себе* (ДТ, 31.03.2017)).

Дієслово як одна з центральних частин мови виявляє і значну словотворчу активність. У сучасній українській мовній практиці вона виражена результатами відображеної неосемантизації похідних віддієслівних іменників, дієприкметників, дієприслівників та пасивних дієслівних форм на **-но**, **-то**, напр.: *апелювати* – *апелювання*; *артикулювати* – *артикульований*, *артикульовано*, *артикульовання*; *генерувати* – *генерований*, *генеровано*, *генерування*; *інфікувати* – *інфікований*, *інфікування*; *обнуляти* – *обнулятися*, *обнулений*, *обнулено*, *обнулення* і *обнуління*; *приватизувати* – *приватизований*, *приватизування*; *тиражувати* – *тиражуватися*, *тиражований*, *тиражування* та ін.

Наслідком детермінування є неосемантизм *обнулити*, зафіксований у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за ред. В.Т. Бусела (далі – ВТССУМ) зі спеціальним розмовним значенням «встановити кількісний показник приладу, пристрою (напр. лічильника, спідометра тощо) в нульовому, початковому положенні» (ВТССУМ: 813). Аналізовані тексти суспільно-політичної тематики засвідчують широкі контексти вживання цієї лексеми в новому значенні у формі дієслова доконаного виду, пор.: *Москва могла б обнулити результат Євромайдану, якби не анексія Криму* (УНІАН, 17.08.17); *Ми з вами не дозволимо окремим політиканам обнулити результат, досягнутий такою дорогою ціною* (Укрінформ, 20.11.16); *І новий виток нищення, коли, посилаючись на карантин, намагалися заледве не обнулити держпідтримку національного кіно* (День, 15.06.20); *Тому що Париж якось обнулює все, ти вмиш скидаєш з себе роки і досвіди* (Селфі в Парижі: 36). Рідше нове значення передають формою недоконаного виду дієслова, напр.: *Тролінг – це мистецтво управління емоціями.. Платформи стали простором, де злі та добрі дотепники перетворили його на масове явище. Він може руйнувати, виснажувати й сіяти зраду. А може надихати, знімати втому – і обнуляти ту саму зраду* (Кулеба: 192). У семантичній структурі дієслова спостерігаємо два процеси – узагальнення спеціального значення та постання нового «повертати

що-небудь до початкового стану», а також виникнення ще одного значення «знищувати, позбавляти змісту, знецінювати» унаслідок лексикалізації фразеологізму *помножити на нуль*. Інноваційні семи в структурі дієслова мотивують і нові значення похідної від нього пасивної форми: *Далі грянули 90-ті, наше Середньовіччя, і потреба в знанні майже **обнулилася*** (Семків: 23), дієслівної форми на **-но**: *Надзвичайно важлива демонстрація, цілому світу взагалі і господарям ляльки-клоуна зокрема, що нічого не **«обнулено»** – ні Майдан, ні війна за незалежність* (ФБ, 18.06.20); *Ці тарифи буде **обнулено** остаточно* (ДТ, 08.09.18); *До цього часу для українських товарів діє режим автономних торговельних преференцій – знижено або **обнулено** мита в межах певних квот на їхній експорт до Євросоюзу* (День, 13.03.2024). Також нове значення дієслова приводить до нового розуміння іменника *обнуління / обнулення* – «повернення чого-небудь до початкового стану», «знищення, позбавлення змісту, знецінення», напр.: *На чому сьогодні тримається влада Путіна. **Обнулення перемоги*** (День, 11.06.20); *А на своїй сторінці у Facebook Зеленський написав, що домовився з польським колегою Анджеєм Дудою «відновити робочу групу зі, скажімо так, **«обнуління» взаємних претензій»*** (ДТ, 06.09.19). Підкорпуси публіцистичних та художніх текстів на порталі Mova.info фіксують багату сполучуваність дієслова недоконаного виду: *обнуляти все і всіх, обнуляти зарплати, обнуляти компанію женихів, обнуляти кредити, обнуляти самих себе, обнуляти списки*; доконаного виду: *обнулити свої бали в найрідніших очах, обнулити біографію, обнулити владу, обнулити дані, обнулити депозити, обнулити державний міф, обнулити досягнення, обнулити валютні засіки, обнулити думки, обнулити знання, обнулити зобов'язання, обнулити ідею, обнулити ймовірність, обнулити кожного з нас, обнулити лібералізацію, обнулити минуле, обнулити наміри, обнулити призначення, обнулити проблеми, обнулити процес, обнулити результат, обнулити роботу, обнулити статуси, обнулити списки, обнулити стаж, обнулити терміни, обнулити угоди, обнулити фюрера, обнулити шанси, обнулити як політика*; пасивного стану: *не хотіти обнулятися, обнулитися на посаді*. Аналізовані джерела рясніють і різноманітними сполуками з іменниками *обнулення* та *обнуління* з новим, успадкованим від дієслова, значенням: «*обнулення*» *претензій, обнулення економіки, обнулення партійних списків, обнулення потреб, обнулення термінів, обнулення ядерного потенціалу, практика обнулення, відмовитися від обнулення; апокаліптичне обнуління всього, ефект обнуління, обнуління авторитету, обнуління акцизів, обнуління валютних резервів, обнуління вартості, обнуління виручки, «обнуління» дипломатичних і консульських установ, обнуління життя, обнуління зобов'язань, обнуління кадрового складу, обнуління оптової пропозиції, обнуління поставок, обнуління рахунків, обнуління резервів, обнуління системи, обнуління тарифів, обнуління ставок, обнуління термінів, точка обнуління та ін.*

Цікаво, що деякі іменники давно зафіксовані в словниках із переносним значенням, а от семантична структура дієслова та прикметника зазнала змін відносно недавно. Наприклад, у СУМі *резонанс* – це «1. *спец.* Явище різкого зростання амплітуди коливань у коливальній системі, що настає при певній частоті зовнішнього впливу на цю систему. 2. Здатність деяких приміщень, предметів, простору збільшувати силу і довжину звуку. 3. *перен.* Відгомін, відгук, дія як відповідь на що-небудь» (СУМ VIII, 488), тоді як *резонувати* – «1. *неперех.* Створювати резонанс (у 1 знач.). 2. *перех.* Робити сильнішим, підсилювати звук» (СУМ VIII, 489) та *резонансний* – тільки «*спец.* Стос. до резонансу (у 1, 2 знач.)» (СУМ VIII, 488). У сучасних текстах дієслово *резонувати* функціонує зі значенням ‘знаходити свій вияв, відображення, відгомін у чому-небудь, відгукуватися, відлунювати’, а прикметник *резонансний* уживають як синонім до *гучний* 3 – «який став широко відомим, набув великого розголосу» (СУМ II: 200). ГРАК фіксує прикметник з детермінованим значенням у текстах, починаючи з 1995 року. Дієслово *резонувати* з новим значенням у текстах корпусу до 1995 року трапляється лише тричі. Отже, можемо стверджувати, що розширення значення дієслова та прикметника відбувалося в мовній практиці, починаючи з 90-х років ХХ століття, на відміну від іменника, який з таким значенням уже зафіксований у 8-му томі СУМа за 1977 рік.

Досліджувані тексти підтверджують, що детермінування зазнають і прикметники. Наприклад, метафоричне перенесення за функцією лежить в основі нових значень спеціальних прикметників *тектонічний* – «глибинний, який має серйозні наслідки», напр.: *У 1914 році Екстер малює свою знамениту картину «Фундуклеївська вулиця у Києві», передаючи не пейзаж, а радше ритм часопростору, рух площин і поверхонь, що символізували тектонічні зміни переломної епохи* (Агеєва 2023: 172); *«Це насправді тектонічний поступ в умовах війни», – написав голова НБУ Андрій Пишний у колонці для «Економічної правди»* (Країна, 25.10.2024); *тахікардійний* – «прискорений, неспокійний, динамічний», напр.: *Тут сміються діти, лунає обмін грайливими репліками, дружнє висміювання, і твоє тахікардійне життя набуває спокійнішого ритму бодай на якийсь час* (Селфі в Парижі: 133); *Тахікардійна амплітуда заяв презЕдента переконливо засвідчує брак у нього власної позиції з ключових питань* (Є. Магда, ФБ, 12.12.2019); *Дослухатись ритму, розміститись в паузах. Обійняти осінь, розчинитись в шелесті крон. Буває зносить. Заплющив очі – темно. Та безумовно краще за тахікардійний сон* (Є. Піцикевич, ФБ, 25.09.2022) тощо.

За нашими спостереженнями, детермінування найчастіше відбувається в медичній, економічній, фінансовій, технічній, фізичній, математичній сферах. Джерелом детермінування лексем може бути як українська мова, так й інша, адже багато неосемантизмів, зокрема й деякі зазначені ви-

ще, – це результат повторного прихованого запозичення, нові неспеціальні значення яких сформувалися в мові-донорі. Наприклад, це відбулося з прикметником *вірусний* (англ. *viral*), що в англійській мові, окрім іншого, функціонує з новим значенням «який дуже швидко поширюється, стає популярним.., особливо в інтернеті» (CD). Семантична структура українського прикметника зазнала англомовного впливу та збагатилася новим значенням – «який швидко стає популярним, поширюваним, масовим», напр.: *Відео миттєво стало вірусним в Україні* (Кулеба: 206); *У якій склянці більше соку: мережею шириться вірусна головоломка* (Країна, 02.10.2024). Це слово у новому значенні термінологізувалося в медійній сфері, як і твірний іменник *вірус*. Термін *медіавірус* (англ. *media virus*), запропонований американським фахівцем у сфері засобів масової комунікації Дугласом Рашкоффом, та синонімічну терміносполуку *вірусна інформація* вживають на позначення інформації, яка не має корисного змісту, але зацікавлює людей, через що набуває миттєвої популярності.

Аналізований матеріал доводить, що природу змін у семантичній структурі слова часом важко потрактувати однозначно: нерідко відбувається паралельний розвиток термінного й нетермінного значень як у питомих, так і в запозичених лексемах. У межах детермінування дослідники часто розглядають транстермінування (уживання термінологічної лексики в іншій терміносфері) та ретермінування (вторинного термінування), визнаючи взаємопов'язаність цих процесів. Яскравим прикладом їх поєднання є неосемантизм *ротація*. Латинізм *ротація* існував в українській мові як спеціальний термін у значеннях «1. Те саме, що **Ротаційна машина**. 2. Період часу, протягом якого відбувається повна зміна сільськогосподарських культур на певній земельній ділянці згідно з сівозміною» (СУМ VIII: 888). Нині до семної структури іменника додалися нові уточнювальні компоненти, що розширили його семантику й, відповідно, сферу його вживання: «3. Чергова заміна (перев. кадрів). 4. *військ*. Заміна особового складу в збройних силах країни» (СУМД II: 355), пор.: *Шторми всередині коаліції прогнозувалися ще місяць тому, коли у Партії Зелених відбулася ротація лідерів і керівників через низькі результати на місцевих виборах* (Країна, 05.11.2024); *У Яворові відбулася ротація канадської військової тренувальної місії UNIFIER* (Zbruc, 06.10.2020). У нових уживаннях реалізується первинне значення лексеми – «обертання», однак уже запозичене з англійської мови, де сталою є сполука *personnel rotation* – ротація кадрів (НУАС). Аналогічний процес спостерігаємо в музичній сфері, де іменник *ротація* використовують у значенні «розміщення музичної композиції в радіоефірі», напр.: *Реліз композиції «Як плакала вона» відбувся навесні. Трек одразу потрапив у ротацію до всіх головних радіостанцій країни, займав лідерські позиції в iTunes, а лірик-відео на Youtube-каналі набрало понад 3 млн переглядів* (Країна, 20.12.2019); *Радіостанції «Мелодія»,*

«Люкс ФМ», KISS FM і «Хіт FM» внесли зміни до програмної концепції, що передбачають збереження для них квоти українською мовою на рівні 25% за умови **ротації** 60% **пісень** мовами ЄС (Укрінформ, 12.12.2017); у медицині – «здійснення обертальних рухів у тому чи іншому суглобі», напр.: *Як бути тим, у кого будова тіла відрізняється від «середньостатистичного» – якщо у людини вузький таз, короткі руки або маленька ротація в суглобі тощо?* (Йога, 10.07.2023); у логістиці – «заміщення одного однотипного товару на інший, який відрізняється виробничою партією, датою та часом виробництва», напр.: *При цьому всі правила ротації товару зводяться до вимоги обов'язкового заповнювання полиць в торговій точці* (Бізнес, 17.11.2020). У сучасній публіцистиці натрапляємо й на нетермінологічні уживання лексеми, пор.: *В іронічній перспективі Еко виходить, що цей талановитий рекламист придумує та запускає в ротації мало не всі важливі сюжети Середньовіччя* (Семків 2016: 214). Це ілюструє паралелізм семантичних процесів у мовній практиці українців та засвідчує високий словотвірний потенціал цього й подібного неосемантизмів.

У результаті детермінування семантична структура лексеми змінюється. Очевидно, це впливає на процес лексикографування таких інновацій. Л.П. Кислюк зазначає, що «багатозначну лексему словники подають і з прямими термінологізованими значеннями, і з переносними ... з відповідними ілюстраціями з текстів публіцистичного, художнього стилів. Спеціальне значення може зберегтися або й ні, якщо його функціонування не підтверджене сучасними текстами наукового стилю [Кислюк 2023: 66–67]. Підтвердженням цьому слугують сучасні словники, які реєструють деякі з таких детермінованих лексем, напр.: **ОБНУЛІТИ*** (у лапках і без лапок), -лію, -ліш, док. 1. Зробити нульовим, довести до нуля. 2. перен. Розпочати спочатку, з нуля (СУМД II 2017: 156).

Отже, детермінування сучасної української лексики ґрунтується насамперед на процесах семантичної деривації (механізмах метафори та генералізації значень) та повторного прихованого запозичування, у результаті яких постають неосемантизми. Унаслідок детермінування мова поповнюється багатозначними лексемами, які дослідники називають двоплановими, адже вони функціонують і як терміни, і як звичайні слова. Детермінування демонструють питомі й запозичені слова з різною формальною будовою та категорійним словотвірним значенням. Найвищу словотворчу активність виявляють одиниці, що належать до основних класів повнозначних слів – іменник, дієслово, прикметник. Найрізноманітнішу за своїм складом групу неосемантизмів становлять абстрактні іменники, які з узагальненим значенням функціонують саме в публіцистичному й художньому стилях мови.

Спостереження над уживанням детермінованих лексем у мові українських медіа, публіцистичних і художніх текстах, над їхньою фіксацією в

словниках підтверджує функціональний потенціал таких неосемантизмів, що виявляється в їхніх зв'язках з іншими одиницями в системі мови й у тексті на рівні парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних відношень. Це свідчить про те, що терміносистеми української мови є динамічними структурами, яким, як і українському лексикону загалом, властиве постійне оновлення з метою підвищення номінативної й комунікативної потужності, удосконалення життєздатності в нових умовах суспільного функціонування.

Джерела

Агєєва 2023 – Агєєва В. Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку ХХ століття. Київ: Віхола, 2023. 408 с.

Агєєва – Агєєва В. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. 2-ге вид., випр. Київ: Віхола, 2023. 360 с.

Бізнес – Бізнес. Бізнес новини України та світу: сайт журналу. URL: <https://biz.nv.ua/ukr>

ВТССУМ – Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

Голота – Голота Л. Там, де ніколи: роман, оповідання, новели. Київ: Ярославів Вал, 2015. 496 с.

ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови. М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2021. URL: uacorporus.org.

День – День: сайт газети. URL: <https://day.kyiv.ua/uk>

ДТ – Дзеркало тижня: сайт газети. URL: <https://zn.ua/ukr/>

Йога – Йога Хаб Клуб: блог. URL: <https://yoga-hub.club/uk/>

Країна – Країна: сайт журналу. <https://gazeta.ua/>

Кулеба – Кулеба Д. Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот. Київ: Книголав, 2019. 384 с.

НУАС – Гороть Є. І., Гончарук С. В., Малімон Л. К., Рогач О. О. Новий українсько-англійський словник. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 700 с. URL: <https://e2u.org.ua/>.

Селфі в Парижі – Селфі в Парижі [Текст]: збірка оповідань. Упоряд. Ольга Ренн. Львів: Видавництво Старого Лева. 2021. 136 с.

Семків – Семків Р. Як читати класиків [текст]. 3-тє вид. Київ: Пабулум, 2022. 288 с.

Семків 2016 – Семків Р. Як писали класики: поради, перевірені часом [Текст]. Київ: Пабулум, 2016. 240 с.

Слабошпицький – Слабошпицький М.Ф. Протирання дзеркала. Те, чого ви не прочитаете в історії літератури: спогади. Київ: Ярославів Вал, 2017. 688 с.

Стеблівський – Стеблівський Є. Кіборги. Сага про воїнів: роман. Київ: Ярославів Вал, 2016. 264 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМД – Словник української мови в 11 т. Додатковий том: у 2-х кн. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2017.

Укрінформ – УКРІНФОРМ. Мультимедійна платформа іномовлення України. URL: <https://www.ukrinform.ua/block-lastnews>

УНІАН – УНІАН: сайт новинної платформи. URL: <https://www.unian.ua/>

Цензор – Цензор. Новини та ЗМІ: сайт. URL: <https://censor.net/ua>

Церква і суспільство – Церква і суспільство. 2023. №1.

Щербак – Щербак Ю. Час тирана. Прозріння 2084 року: роман. Київ: Ярославів Вал, 2014. 432 с.

Якубова – Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2018. 384 с.

CD – Cambridge Dictionary: словник англійської мови. URL: <https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/>

Mova – Дарчук Н.П. (керівник проєкту), Сорокін В.М. (програміст), Сірук О.Б., Ходаківська Я.В., Чейлитко Н.Г., Лангенбах М.О. Mova.info. Лінгвістичний портал. URL: <http://www.mova.info/>

Zbruc – Zbruc: інтернет-ресурс. URL: <https://zbruc.eu/>

Література

1. Карпіловська Є.А. Роль неосемантизації слова в розвитку структури сучасного українського лексикону. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія* / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 17–121.

2. Кислюк Л.П. Відображення змін у функціонуванні та семантиці термінів у тлумачному словнику активного типу. *Термінологічний вісник*. 2023. Вип. 7. С. 63–72. URL: <https://termvisnyk.iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/sites/11/2023/06/8.pdf>

3. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 336 с.

4. Клименко Н.Ф. Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові. Процеси розвитку терміносистеми інформатики. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія* / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська,

Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 122–183.

5. Клименко Н.Ф. Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові. Когнітивний простір сучасної української суспільно-політичної лексики. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія* / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 184–230.

6. Клименко Н.Ф. Інтелектуалізація української літературної мови і зростання її емоційно-оцінної лексики. *Динамічні процеси в лексиконі сучасної української мови* / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. С. 151–173.

7. Клименко Н.Ф. Термінування і детермінування в процесах інтелектуалізації сучасної української мови. *Studia-linguistica*. 2009. Вип. 3. С. 100–107. URL: <https://studia-linguistica.knu.ua/2009-3-100-107-klimenko-n-f-terminuvannja-i-determinuvannja-v-procesah-intelektualizacii-suchasnoi-ukrainskoi-movi/>

8. Клименко Н.Ф. Термінування і детермінування лексики в сучасних українській, російській та новогрецькій мовах. *Українська мова в контексті сучасної славістики: Монографія* / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ, 2019а. URL: [https://r2u.org.ua/data/other/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky\(2019\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky(2019).pdf)

9. Клименко Н.Ф. *Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017б.

10. Куньч З. Детермінування як чинник інтелектуалізації українського мовного простору. *Ukrainian sense*. 2024. № 1. С. 86–94. <https://doi.org/10.15421/462409>

11. Куньч З.Й. Варіантність термінів: детермінологізація чи детермінування. *Термінологічний вісник*. 2023. Вип. 7. С. 53–62. URL: <https://termvisnyk.iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/sites/11/2023/06/7.pdf>

12. Ментинська І.Б., Турко А.В. Особливості детермінування термінів ІТ-сфери (на матеріалі «Словника української мови у 20 томах»). *Закарпатські філологічні студії* / редкол.: І.М. Зимомря (голов. ред.), М.М. Палінчак, Ю.М. Бідзіля та ін. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2024. Т. 2. Вип. 33. С. 20–24. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.33.2.3>

13. Наконечна Г.В. Термінологізація і детермінологізація: ступінь опрацювання й вектори розвитку. *Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм: монографія* / Куньч З.Й., Наконечна Г.В., Мики-

тюк О.Р., Булик-Верхола С.З., Теглівець Ю.В. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2018. С. 11–37.

14. Романюк Ю.В. Детермінологізація дієслів у сучасній українській мові. *Термінологічний вісник*. 2013. Вип 2(2). С. 143–149. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/uk/article/UJRN-0000014529>

15. Тодор О.Г. Детермінологізація. *Українська мова: Енциклопедія*. 3-тє вид. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. С. 144–145.

16. Ohnheiser I. (Red. nauk). *Słowotwórstwo/Nominacja*. Innsbruck: Univ. Innsbruck, Opole: Uniw. Opolski, 2003.

Legend

Агєєва 2023 – Aheieva, V. (2023). Martians on Khreshchatyk. Literary Kyiv of the early twentieth century. Kyiv: Vihola.

Агєєва – Aheieva, V. (2023). Behind the scenes of the empire. Essays on Ukrainian-Russian cultural relations. 2nd ed. Kyiv: Vihola.

Бізнес – Business. Business news of Ukraine and the world: the website of the magazine. URL: <https://biz.nv.ua/ukr>.

ВТССУМ – Busel, V.T. (2005). Big Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language (with additions and supplements). Kyiv; Irpin: Perun.

Голота – Holota, L. (2015). There, where never: a novel, short stories, novellas. Kyiv: Yaroslaviv Val.

ГРАК – Shvedova, M., Waldenfels, R. von, Yaryhin, S., Rysin, A., Starko, V., Vozniak, M., Kruk, M., et al. (2017–2024). General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian. Kyiv, Lviv, Jena. URL: uacorporus.org.

День – Day: website of the newspaper. URL: <https://day.kyiv.ua/uk>.

ДТ – Dzerkalo Tyzhnia: website of the newspaper. URL: <https://zn.ua/ukr/>

Йога – Yoga Hub Club: blog. URL: <https://yoga-hub.club/uk/>.

Країна – Kraina: website of the magazine. <https://gazeta.ua/>

Кулеба – Kuleba, D. (2019). The War for Reality: How to Win in the World of Fakes, Truths and Communities. Kyiv: Knyholav.

НУАС – Horot, Ye.I., Honcharuk, S.V., Malimon, L.K., Rohach, O.O. (2016). New Ukrainian-English Dictionary. Lutsk: Vezha-Druk. URL: <https://e2u.org.ua/>.

Селфі в Парижі – Selfie in Paris [Text]: a collection of short stories. (2021). Compiled by Olha Renn. Lviv: Saryi Lev Publishing House.

Семків – Semkiv R. (2022). How to read the classics [text]. 3rd edition. Kyiv: Pabulum.

Семків 2016 – Semkiv, R. (2016). How the classics wrote: time-tested advice [Text]. Kyiv: Pabulum.

Слабошпицький – Slaboshpytskyi, M.F. (2017). Wiping the mirror. What you will not read in the history of literature: memoirs. Kyiv: Yaroslaviv Val.

Стеблівський – Steblivskyi, Ye. (2016). Cyborgs. The Saga of the Warriors: a novel. Kyiv: Yaroslaviv Val.

СУМ – Dictionary of the Ukrainian Language: In 11 volumes. (1970-1980). Kyiv: Naukova Dumka.

СУМД – Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. Additional volume: in 2 books. (2017). Kyiv: Dmytro Burago Publishing House.

Укрінформ – UKRINFORM. Multimedia platform of foreign broadcasting in Ukraine. URL: <https://www.ukrinform.ua/block-lastnews>.

УНІАН – UNIAN: website of the news platform. URL: <https://www.unian.ua/>

Цензор – Censor. News and media: website. URL: <https://censor.net/ua>

Церква і суспільство – Church and society. 2023. №1.

Щербак – Shcherbak, Yu. (2014). Time of the tyrant. The Epiphany of 2084: a novel. Kyiv: Yaroslaviv Val.

Якубова – Yakubova, L. (2018). “Russian World” in Ukraine: on the edge of the abyss. Kyiv: KLYO Publishing House.

CD – Cambridge Dictionary: a dictionary of the English language. URL: <https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/>

Мова – Darchuk, N.P. (project manager), Sorokin, V.M. (programmer), Siruk, O.B., Khodakivska, Ya.V., Cheilytko, N.H., Lanhenbach, M.O. Mova.info. Linguistic portal. URL: <http://www.mova.info/>.

Zbruc – Zbruc: an online resource. URL: <https://zbruc.eu/>

References

1. Karpilovska, Ye.A. (2017). The role of neosemantisation of a word in the development of the structure of the modern Ukrainian lexicon. *Influence of social changes on the development of the Ukrainian language /* Ye.A. Karpilovska, L.P. Kysliuk, N.F. Klymenko, V.I. Krytska, T.K. Puzdyrieva, Yu. Romaniuk. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. Pp. 17–121. (in Ukr.).

2. Kysliuk, L.P. (2023). Display of changes in the functioning and semantics of the terms in the interpretative dictionary of the active type. *Terminological Bulletin*, 7. Pp. 63–72. URL: <https://termvisnyk.iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/sites/11/2023/06/8.pdf> (in Ukr.).

3. Klymenko, N.F., Karpilovska, Ye.A., Kysliuk, L.P. (2008). Dynamic processes in the modern Ukrainian lexicon. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. (in Ukr.).

4. Klymenko, N.F. (2017). Determination and Termination of Vocabulary in the Modern Ukrainian Language. Processes of development of the terminology system of informatics. *Influence of social changes on the development of the Ukrainian language* / Ye.A. Karpilovska, L.P. Kysliuk, N.F. Klymenko, V.I. Krytska, T.K. Puzdyrieva, Yu.V. Romaniuk. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. Pp. 122–183. (in Ukr.).
5. Klymenko, N.F. (2017a). Determination and Termination of Vocabulary in the Modern Ukrainian Language. Cognitive Space of Modern Ukrainian Socio-Political Vocabulary. *Influence of social changes on the development of the Ukrainian language* / Ye.A. Karpilovska, L.P. Kysliuk, N.F. Klymenko, V.I. Krytska, T.K. Puzdyrieva, Yu.V. Romaniuk. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. Pp. 184–230. (in Ukr.).
6. Klymenko, N.F. (2008). Intellectualisation of the Ukrainian literary language and the growth of its emotional and evaluative vocabulary. *Dynamic processes in the lexicon of the modern Ukrainian language* / N.F. Klymenko, Ye.A. Karpilovska, L.P. Kysliuk. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. Pp. 151–173. (in Ukr.).
7. Klymenko, N.F. (2009). Termination and determination in the processes of intellectualisation of the modern Ukrainian language. *Studia-linguistica*, 3. Pp. 100–107. URL: <https://studia-linguistica.knu.ua/2009-3-100-107-klimenko-n-f-terminuvannja-i-determinuvannja-v-procesah-intelektualizacii-suchasnoi-ukrainskoi-movi/>. (in Ukr.).
8. Klymenko, N.F. (2019a). Termination and Determination of Vocabulary in Modern Ukrainian, Russian and New Greek. *Ukrainian language in the context of modern Slavic studies* / N.F. Klymenko, Ye.A. Karpilovska, L.P. Kysliuk, Yu.V. Romaniuk; Edited by Ye.A. Karpilovska. Kyiv. URL: [https://r2u.org.ua/data/other/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky\(2019\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky(2019).pdf). (in Ukr.).
9. Klymenko, N.F. (2017b). Ukrainian biological terminology of the late XX and early XXI centuries. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. (in Ukr.).
10. Kunch Z. (2024). Determination as a factor of intellectualisation of the Ukrainian language space. *Ukrainian sense*, 1. Pp. 86–94. <https://doi.org/10.15421/462409> (in Ukr.).
11. Kunch, Z.Y. (2023). Variation of terms: determinologization or determinization. *Terminological Bulletin*, 7. Pp. 53–62. URL: <https://termvisnyk.iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/sites/11/2023/06/7.pdf>. (in Ukr.).
12. Mentynska, I.B., Turko, A.V. (2024). Terminology features of it terms (based on the material of the “Dictionary of the Ukrainian Language in 20 volumes”). *Transcarpathian Philological Studies* / editors: I.M. Zymomria (editor-in-chief), M.M. Palinchak, Y.M. Bidzilia, et al. Uzhhorod: Helvetica Pub-

lishing House, Vol. 2, Issue 33. Pp. 20–24. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.33.2.3> (in Ukr.).

13. Nakonechna, H.V. (2018). Terminologization and determinologization: the degree of elaboration and vectors of development. *Term theory: specification of lexical and semantic paradigms* / Kunch Z.Y., Nakonechna G.V., Mykytiuk O.R., Bulyk-Verkhola S.Z., Tehlivets Yu.V. Lviv: Galician Publishing Union. Pp. 11–37. (in Ukr.).

14. Romaniuk, Yu.V. (2013). Determinologization of verbs in modern Ukrainian language. *Terminological Bulletin*, 2(2). Pp. 143–149. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/uk/article/UJRN-0000014529>. (in Ukr.).

15. Todor, O.H. (2007). Determinologization. *Ukrainian language: Encyclopaedia*. 3rd ed. Kyiv: Bazhan Ukrainian Encyclopaedia Publishing House. Pp. 144–145. (in Ukr.).

16. Ohnheiser, I. (Ed.). (2003). *Word-formation/Nomination*. Innsbruck: Univ. Innsbruck, Opole: Uniw. Opolski.

Yuliia Tsyhvintseva

Neosemantisms-consequences of the determination in artistic and journalistic styles of the modern Ukrainian language

The article deals with the phenomenon of determination as a factor of intellectualisation of the Ukrainian language space and one of the mechanisms of neosemantisation. The main ways and reasons for the loss of a word's special meaning are described. Particular attention is paid to metaphorisation and generalization of meaning of the word in the language, which gives the lexeme the ability to designate a wider range of physical and imaginary objects. The semantics and function of some of these neosemantisms in the literary and journalistic styles of the modern Ukrainian language are analysed. It is shown that neosemantisms are determined by both native and borrowed lexemes, lexemes with different formal structures - non-derivatives and derivatives with different categorical meanings of word formation, and the most diverse group of neosemantisms consists of abstract nouns determined in journalistic and artistic styles of language and denoting the names of social phenomena, properties, actions, processes, etc. It is concluded that the terminological systems of the Ukrainian language are dynamic structures, and the Ukrainian lexicon is characterised by constant updating in order to increase its nominative and communicative power in the new conditions of social life.

Keywords: *intellectualization of language, neosemantisation of vocabulary, neosemantism, determination, transtermination, metaphorisation, generalization of meaning, hidden borrowing*

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

*Ілона Мирошніченко
Ірина Стогній*

Тематична група «Торгівля» «Українсько-польсько-англійського тематичного словника» (словникові матеріали)¹⁷

Представлені словникові матеріали є частиною «Українсько-польсько-англійського тематичного словника», над яким працюють автори. Подані назви позначають продовольчі та непродовольчі товари, типи магазинів, одиниці виміру товару та види тари.

Реєстрові слова в межах тематичних підгруп, а словосполучення – в межах словникових статей подаємо в алфавітному порядку. У межах однієї словникової статті подаємо активно вживані синоніми як літературного, так і розмовного характеру.

Українські слова й словосполучення подаємо з акцентологічною характеристикою. Наголос в однокладових словах не ставимо. Оскільки наголос у польській мові сталий і падає на передостанній склад, акцентологічну характеристику польських слів не подаємо. Після англійських слів та словосполучень у квадратних дужках подаємо їхню транскрипцію, де зазначаємо як головний, так і додатковий наголос. Знак головного наголосу ставимо вгорі, а додаткового – внизу перед наголошеним складом.

З метою економії місця при повторенні реєстрового слова всередині словникової статті в початковій формі замінюємо його тильдою (~). Якщо реєстрове слово виступає в інших граматичних формах, тильда замінює не все слово, а лише його незмінювану частину, яку відокремлюємо двома скісними лініями (//). Якщо слово має кілька відповідників, тильда замінює лише перший з них.

Для граматичної та стилістичної характеристики слів і словосполучень використовуємо умовні скорочення, які подаємо мовою оригіналу. Умовні скорочення при польських та англійських еквівалентах виступають лише у випадках їх розбіжності з українськими словами.

При більшості українських та польських іменників подаємо лише форму родового відмінка однини, а при іменниках *pluralia tantum* – форму родового відмінка множини. У випадках, коли форми деяких непрямих

¹⁷ Продовження (див. Лексикографічний бюлетень, вип. 31–32).

відмінків відрізняються від форм родового відмінка однини основою, місцем наголосу або мають певні правописні особливості, усі ці відмінкові форми відображаємо в словнику. Для назв осіб подаємо форми кличного відмінка однини.

Іменники, які вживають переважно у множині, подаємо у формі множини, при цьому в круглих дужках наводимо форму однини. Варіантні форми родового відмінка наводимо через скісну лінію (/). При українських та польських дієсловах подаємо форми першої та другої особи однини теперішнього або простого майбутнього часу. Форми Past Indefinite та Past Participle неправильних англійських дієслів наводимо в дужках у тій самій словниковій статті.

ТОРГІВЛЯ	HUNDEL	TRADE
Магазіни	Sklepy	The Shops
автосалон, ~у ч	salon samochodow//y, ~u ~ego	car showroom [kɑ:(r)] [ˈʃəʊrʊm]
апте́//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	apte//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	pharmacy [ˈfɑ:məsi]
соціа́льна ~	~ społeczna	social ~ [ˈsəʊʃl
цілодобова́ ~	~ całodobowa	'fɑ:məsi] round-the-clock ~ [ˈraʊndðəklɒk 'fɑ:məsi]
базáр, ~у ч; рíн//ок, ~ку ч; ярмар//ок, ~ку ч	baza//r, ~ru, ms. ~rze; jarmark, ~u; targ, ~u; targowisk//o, ~a n pchli targ	market ['mɑ:kɪt]; fair [feə]
блоши́ний рíнок; танді́т//а, ~и ж; тов- кúч//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	spontaniczny targ	flea ~ ['fli: mɑ: kɪt]
стихі́йний рíнок	czarny rynek	spontaneous ~ [spɒn'teɪniəs 'mɑ:kɪt] black ~ [blæk 'mɑ: rɪt]
чо́рний рíнок	butik, ~u pot.	boutique [bu: 'ti:k]
бути́к, ~у ч	delikates//y, ~ów lm;	deli ['deli]
гастроно́м, ~у ч	sklep spożywczy//y, ~u ~ego	
гіперма́ркет, ~у ч	hipermarke//t, ~tu, ms. ~cie	hypermarket [ˈhaɪpə mɑ:kɪt]
зоомагазі́н, ~у ч	sklep zoologiczny, ~u ~ego	pet shop [pet ʃɒp]

кіоск, ~у ч	kiosk, ~у; bud//ka, ~ki, c. <i>i ms. ~ce pot.</i>	kiosk ['ki:ɒsk]
книгáрн//я, ~і ж	księgarn//ia, ~i	book shop [bʊk ʃɒp]
кондїтерськ//а, ~і ж; ж;	~oї cukiern//ia, ~i	confectionery [kən'fekʃənri]
цукéрн//я, ~і ж		
крамниц//я, ~ої ж	sklep, ~у	store [stɔ:(r)]; shop [ʃɒp]
магазин, ~у ч; магазин канцтовáрів	~ papierniczy	stationery store ['steɪʃnəri stɔ:]
óпти//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	optyk, ~а m; optyczn//y, ~у ~ego m; sklep optyczn//y, ~у ~ego m	optician's shop [ɒp'tɪʃnz ʃɒp]
пекáрн//я, ~і ж	piekarn//ia, ~i	bakery ['beɪkəri]
супермáркет, ~у ч	supermarke//t, ~tu, ms. ~cie	supermarket ['su:pəmə:kɪt]
універмáг, ~у ч	dom towarow//y, ~у ~ego	store [stɔ:(r)]
я́т//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	stragan, ~у	trading place ['treɪdɪŋ pleɪs]

Тáра та одини́ці вї́міру товáру

бáн//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж;
євробáн//ка (*nid zakруткy*), ~ки, д. і м. ~ці ж
грам, ~а ч скор. г
дюйм, ~а ч

Opakowanie i jednostki miary towaru

pusz//ka (*blaszana*), ~ki, c. і ms. ~ce; słoik (*mały szklany*), ~а m, słoј (*duży szklany*), słoja m
gram, ~а skr. g
cal, ~а

Packaging and Units of Measurement of Goods

jar (*glass*) [dʒɑ:r]; can (*metal*) [kæn]
gram [græm] *short form* g
inch [ɪntʃ] *short form* in

кілогрáм, ~а ч скор. кг;
кілó невідм. розм.
корóб//ка, ~ки, д. і м. ~ці, р. мн. ~ок ж

kilogram, ~а skr. kg; kilo
pudeł//ko, ~а, d. lm ~ek m

kilogram ['kɪləgræm]
short form kg
box [bɒks]

літр, ~а ч скор. л
метр, ~а ч скор. м

litr, ~а skr. l
metr, ~а skr. m

litre ['li:tə] *short form* l
metre ['mi:tə(r)] *short form* m

~ кубічний скор. м³

~ sześcienny skr. m³

cubic ~ ['kju:bɪk
'mi:tə(r)] *short form* m³

~ подовжїнний скор. мп

~ bierzący skr. mb

running ~ ['rʌnɪŋ
'mi:tə(r)] *short form* rmt

мілілі́тр, ~а ч скор. мл	mililitr, ~a skr. ml	millilitre ['mɪlɪ,li:tə(r)] short form ml
міліме́тр, ~а ч скор. мм	milimetr, ~a skr. mm	millimetre ['mɪlɪ,mi:tər] short form mm
міш//о́к, ~ка́ ч	wor//ek, ~ka; wór (<i>duży</i>), wora, <i>ms.</i> worze	bag [bæg]
пакéт, ~а ч	torb//a, ~y ź; toreb//ka (<i>mała</i>), ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce ź; worecz//ek, ~ka	package ['pækɪdʒ]
па́ч//ка, ~ки, <i>д. i м.</i> ~ці, <i>р. мн.</i> ~ок <i>ж</i>	pacz//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce, <i>d. lm</i> ~ek	pack [pæk]
пля́ш//ка, ~ки, <i>д. i м.</i> ~ці, <i>р. мн.</i> ~ок <i>ж</i>	butel//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce, <i>d. lm</i> ~ek	bottle ['bɒtəl]
сантими́тр, ~а ч скор. см	centymetr, ~a skr. cm	centimeter ['sentɪ,mi:tə] short form cm
~ квадра́тний скор. см ²	~ kwadratowy skr. cm ²	square ~ [skweə 'sentɪ,mi:tə] short form cm ²
я́щик, ~а ч	skrzyn//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce ź	box [bɒks]

У магазiні

W sklepie

In the Shop

ва́ж//ити, ~у, ~иш не- док.; зва́жу//вати, ~ю, ~єш недок. (зва́ж//ити, ~у, ~иш док.)	odważa//ć, ~m, ~sz (odważ//yć, ~ę, ~ysz); waż//yć, ~ę, ~ysz (zważ//yć, ~ę, ~ysz)	to weight [weɪt]
ві́дділ, ~у ч	dzia//ł, ~u, <i>ms.</i> ~le; stoisk//o, ~a <i>n</i>	department [dɪ'pɑ:tmənt]
моло́чний ~	stoisko nabiałowe	dairy ~ ['deəri dɪ'pɑ:tmənt]
відріза́//ти, ~ю, ~єш недок. (відрі́//зати, ~жу, ~жеш док.)	odkrawa//ć, ~m, ~sz (odkraj//ać, ~ę, ~esz; odkro//ić, ~ję, ~isz)	to cut (cut, cut) [tə kʌt (kʌt, kʌt)]
віз//о́к, ~ка́ ч	wóz//ek, ~ka	cart [kɑ:t]
вітри́н//а, ~и <i>ж</i> ~ХОЛОДИ́ЛЬНИК	wystaw//a, ~y łada chłodnicza	showcase ['ʃəʊkeɪs] ~ refrigerator ['ʃəʊkeɪs rɪ'frɪdʒəreɪtə(r)]
зда́ч//а, ~і <i>ж</i> ; ре́шт//а, ~и <i>ж</i>	reszt//a, ~y, <i>c. i ms.</i> ~cie	change [tʃeɪndʒ]; rest [rest]
зни́ж//ка, ~ки, <i>д. i м.</i>	raba//t, ~tu, <i>ms.</i> ~cie <i>m</i>	discount ['dɪskaʊnt]

~ці <i>ж</i>			
сезонні ~и	sezonowe ~y	seasonal ~	['si:zənəl 'dɪskɑʊnt]
кас//а, ~и <i>ж</i>	kas//a, ~y	cash desk [kæʃ dɛsk]; cash register [kæʃ 'redʒɪstə(r)]	
~ самообслуговування	~ samoobsługowa	self-service ~ ~	[,self'sɜ:vɪs kæʃ dɛsk]
касир, ~а, <i>кл.</i> ~е ч	kasjer//r, ~ra, <i>ms. i w.</i> ~rze	cashier [kæʃ 'ɪər]	
касир//ка, ~ки, <i>д. i м.</i>	kasjer//ka, ~ki, <i>с. i ms.</i>	cashier [kæʃ 'ɪər]	
~ці, <i>кл.</i> ~ко <i>ж</i>	~ce, <i>w.</i> ~ko		
кешбек, ~у ч	cashback [kɛʃbɛk]	cashback [kæʃbæk]	
клієнт, ~а, <i>кл.</i> ~е ч;	klien//t, ~ta, <i>ms. i w.</i> ~cie;	client ['klaɪənt]; customer	
покуп/ець, ~ця, <i>кл.</i>	kupując//y, ~ego, <i>w.</i> ~y;	['kʌstəmə(r)]; buyer	
~цю ч	nabywc//a, ~y, <i>w.</i> ~o	['baɪə(r)]	
клієнт//ка, ~ки, <i>д. i м.</i>	klient//ka, ~ki, <i>с. i ms.</i>	client ['klaɪənt]; customer	
~ці, <i>кл.</i> ~ко <i>ж</i> ; покуп-	~ce, <i>w.</i> ~ko; kupując//a,	['kʌstəmə(r)]; buyer	
чин//я, ~і, <i>кл.</i> ~е <i>ж</i>	~ej, <i>w.</i> ~a; nabywczyn//i,	['baɪə(r)]	
постійна ~	~i, <i>w.</i> ~i		
	stała ~	regular ~	['rɛɡjələ 'klaɪənt]
кóшик, ~а ч	koszyk, ~a	basket ['bɑ:skɪt]	
куп//увати, ~ую, ~уєш	kup//ować, ~uję, ~ujesz	to buy (bought, bought)	
недок. (купіти, куп-	(kupi//ć, ~ę, ~sz)	[baɪ (bɔ:t, bɔ:t)]	
лію, кúпиш док.)			
~ на вiплат	~ na raty	~ in installments [tə baɪ m m'stɔ:l mɛnts]	
переблiк, ~у ч	remanen//t, ~tu, <i>ms.</i> ~cie	re-accounting	
		[,ri:ə'kaʊntɪŋ]; inventory	
перерв//а, ~и <i>ж</i>	przerw//a, ~y	break [breɪk]	
обiдня ~	~ obiadowa	dinner ~ ['dɪnə(r) breɪk]	
технiчна ~	~ techniczna	technical ~ ['teknɪkəl breɪk]	
полiц//я, ~і <i>ж</i>	pół//ka, ~ki, <i>с. i ms.</i> ~ce	shelf [ʃelf]	
платiти, плачу́,	płać//ić, ~ę, ~isz	to pay (paid, paid) [peɪ (peɪd, peɪd)]	
платиш <i>недок.</i> (за-	(zapłać//ić, ~ę, ~isz)		
пл//атiти, ~ачу́,			
~атиш <i>док.</i>)			
~ готiвкою	~ gotówką	~ in cash [peɪ m kæʃ]	
~ карткою	~ kartą	~ by card [peɪ baɪ kɑ:d]	
прилав//ок, ~ка ч	la//da, ~dy, <i>с. i ms.</i> ~dzie	counter ['kaʊntər]; stall	
	ż	[stɔ:l]	

приміряльн//я, ~і ж	przymierzaln//ia, ~i	fitting room ['fitɪŋ ru:m]
прода//вати, ~ю́, ~єш недок. (продá//ти, ~м, ~сі́ док.)	sprzeda//wać, ~ję, ~jesz (sprzeda//ć, ~m, ~sz)	to sell (sold, sold) [sel (səʊld, səʊld)]
продав//ець, ~ця́, кл. ~ю́ ч	sprzedawc//a, ~y, w. ~o	seller ['selə]; shop assis- tant [ʃɒp [ə'sistənt]
продавчін//я, ~і, кл. ~е ж	sprzedawczyn//i, ~i, w. ~i	seller ['selə]; shop assis- tant [ʃɒp [ə'sistənt]
раху́н//ок, ~ка ч; фак- ту́р//а, ~и ж	rachun//ek, ~ku; faktu//ra, ~y, c. i ms. ~rze	account [ə'kaʊnt]
розпрóдаж, ~у ч	wyprzedaż, ~y ż	sale [seɪl]
тérмін придáтності, ~у ~	termin ważności, ~u ~	expiration date [ek- spaiə'reɪʃn deɪt]; shelf life [ʃelf laɪf]
закінчівся ~ ~	~ ~ minął	~ ~ has passed [ˌɛkspi'reɪʃn deɪt hæz pɑ:st]
товáр, ~у ч	towa//r, ~ru, ms. ~rze; artyku//ł, ~łu, ~le	goods [gʊdz]
цін//á, ~й́ ж акці́йна ~	cen//a, ~y ~ promocyjna	price [praɪs] promotional ~ [prə'məʊʃənəl praɪs]
оптóва ~	~ hurtowa	wholesale ~ ['həʊlseɪl praɪs]
чек, ~а ч ка́совий ~	paragon, ~u ~ fiskalny	check [tʃek] fiscal ~ ['fɪskəl tʃek]
чérп//га, ~ги, д. i м. ~зі ж	kolej//ka, ~ki, c. i ms. ~ce	queue [kju:]
сто́яти в ~зі	stać w ~ce	to wait in the ~ [weɪt ɪn ðə kju:]

**ПРОДОВО́ЛЬЧИ
ТОВА́РИ**

**ARTYKUŁY
SPOŻYWCZE**

FOOD PRODUCTS

**М'ясо й м'ясні
віроби**

Mięso a wędliny

Meat and Meat Products

барáнин//а, ~и ж	baranin//a, ~y	mutton ['mʌtən]; lamb [læm]
бекóн, ~у ч	bekon, ~u	bacon ['beɪkən]
вірі́з//ка, ~ки, д. i м. ~ці́ ж	polędwic//a, ~y	tenderloin ['tendəlɔɪn]

свинна́ ~ ГОМІЛ//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i> кúряча ~	~ wieprzowa podudzi//e, ~a <i>n</i> ~ z kurczaka	pork ~ [pɔ:k 'tendəlɔn] drumstick ['drʌmstɪk] chicken ~ ['ʃɪkɪn 'drʌmstɪk]
гуся́тин//а, ~и <i>ж</i>	gęsin//а, ~у; mięs//o gęsi//e, ~a ~ego <i>n</i>	goose [gu:s]
гру́д//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i> кúряча ~	pień//ś, ~si ~ z kurczaka	breast [brɛst] chicken ~ ['ʃɪkɪn brɛst]
індича́тин//а, ~и <i>ж</i>	indyk, ~а <i>m</i> ; mięs//o indycz//e, ~a ~ego <i>n</i>	turkey ['tɜ:ki]
кача́тин//а, ~и <i>ж</i>	kacz//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce; mięs//o kaczki, ~a ~n	duck [dʌk]
ковбас//а́, ~й <i>ж</i> варéна ~ сирокопчéна ~	kiełbas//а, ~у ~ parzona ~ surowa wędzona	sausage ['sɔsɪdʒ] ~ cooked ['sɔsɪdʒ kʊkt] raw smoked ~ [rɔ: sməʊkt 'sɔsɪdʒ] loin [lɔɪn]
корéй//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	schab, ~u <i>m</i>	loin [lɔɪn]
кров'я́н//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	kaszan//ка, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	blood sausage [blʌd' sɔsɪdʒ]
кроля́тин//а, ~и <i>ж</i>	mięs//o królicz//e, ~a ~ego <i>n</i>	rabbit ['ræbɪt]
куря́тин//а, ~и <i>ж</i>	kurczak, ~a <i>m</i>	chicken ['ʃɪkɪn]
лопа́т//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	łopat//ка, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	shoulder ['ʃəʊldə]
м'яс//о, ~а <i>с</i> мéлене ~; фарш, ~у <i>ч</i>	mięs//o, ~a ~ mielone	meat [mi:t] minced ~ [mɪnst mi:t]; stuffing ['stʌfɪŋ]
оши́й//ок, ~ка <i>ч</i>	karków//ка, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce <i>ż</i> ; karcz//ek, ~ka/ku	neck [nek]
паштéт, ~у <i>ч</i>	paszte//t, ~tu, <i>ms.</i> ~cie	paste [peɪst]
пти́ц//я, ~і <i>ж</i>	drób, drobiu <i>m</i>	poultry ['pəʊltri]
печі́н//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	wątrob//а, ~у	liver ['lɪvər]
почерéвин//а, ~и <i>ж</i>	bocz//ek, ~ku <i>m</i>	streaky bacon ['stri:ki 'beɪkən]
ребéр//ця, ~ець <i>мн</i> (ребéрц//е, ~я <i>с</i>)	żeber//ка, ~ek (żeberk//o, ~a)	ribs [rɪbz] (rib [rɪb])
ру́ль//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	golon//ка, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	knuckle ['nʌkəl]

свинна́ ~		pork ~ [pɔ:k 'nɪkʰ]
	~ wieprzowa	
сáл//о, ~а с	śłonin//а, ~у ż	tallow ['tæləʊ]
саля́мі невідм. ж	salami <i>n</i>	salami [sə'la:mi]
сальтисо́н, ~у ч	salceson, ~у	stuffed stomach [stɪft 'stɪmæk]
сардэ́ль//ки, ~ок <i>мн</i>	serdelk//i,	~ów sausages ['sɔsɪdʒəz]
(сардэ́ль//ка, ~ки, д. <i>i</i>	(serdel//ek, ~ка <i>m</i>)	(sausage ['sɔsɪdʒ])
<i>м.</i> ~ці <i>ж</i>)		
свини́н//а, ~и <i>ж</i>	wieprzowin//а,	~у; pork [pɔ:k]
	świnin//а, ~у <i>pot.</i>	
сосис//ки, ~ок <i>мн</i> (со-	parów//ki,	~ek sausages ['sɔsɪdʒəz]
сіс//ка, ~ки, д. <i>i</i> <i>м.</i> ~ці	(parówk//а, ~ki, <i>с. i</i> <i>ms.</i>	(sausage ['sɔsɪdʒ]);
<i>ж</i>)	~ce)	frankfurters
		['fræŋkfɜ:tərs];
		(frankfurter ['fræŋkfɜ:tər])
стегн//о́, ~а́, <i>р.</i> <i>мн</i>	ud//о, ~а	thigh ['θaɪ]
~ен/он <i>с</i>		
ку́ряче ~	~ z kurczaka	chicken ~ ['tʃɪkɪn θaɪ]
субпроду́кт//и, ~ів <i>мн</i>	podrob//y, ~ów	offal ['ɒfəl]
(субпроду́кт, ~у ч)		
теля́тин//а, ~и <i>ж</i>	cielęcín//а, ~у	veal [vi:l]
філе́ невідм. <i>с</i>	file//t, ~u/a, <i>ms.</i> ~cie <i>m</i>	fillet ['fɪlɪt]
ши́н//ка, ~ки, д. <i>i</i> <i>м.</i>	szyn//ка, ~ki, <i>с. i</i> <i>ms.</i> ~ce	ham [hæm]
~ці <i>ж</i>		
яз//і́к, ~ика́, <i>м.</i>	język, ~а	tongue [tʌŋ]
~иці́/ику́ <i>ч</i>		
ялови́чин//а, ~и <i>ж</i>	wołowin//а, ~у	beef [bi:f]

Молочні продуктивершк//і́, ~ів *мн.*

збі́ті ~

йо́гурт, ~у ч

питни́й ~

кефі́р, ~у ч

ма́сл//о, ~а с

вершкóве ~

моло́//ко́, ~ка́, *м.* ~ці́ *с*

згу́щене ~

Nabiałśmietan//ка, ~ki, *с. i* *ms.*~ce *ż*

bita śmietana

jogur//t, ~tu, *ms.* ~cie

~ pitny

kefir, ~u

masł//о, ~а

~ śmietankowe

mlek//о, ~а

~ skondensowane

Dairy Products

cream [kri:m]

whipped ~ [wɪpt kri:m]

yogurt ['jɔgət]

drinking ~ ['drɪŋkɪŋ

'jɔgət]

kefir [kɛ'fir]

butter ['bʌtə(r)]

butter ['bʌtə(r)]

milk [mɪlk]

condensed

[kən'dɛnst mɪlk]

сухі́ ~	~ w proszku	~ powder [milk 'paʊdə]
простоква́ш//а, ~и <i>ж</i>	zsiadł//e mlek//o, ~ego ~a <i>n</i> ; kwaśn//e mlek//o, ~ego ~a <i>n</i>	plain yoghurt [pleɪn 'jɒgət]
ряжа́н//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	pieczon//e mlek//o, ~ego ~a <i>n</i>	fermented milk [fə(:)'mentɪd milk]
сир, ~у <i>ч</i>	se//r, ~ra, <i>ms.</i> ~rze	cheese [tʃi:z]
кисломоло́чний ~	biały ~, ~ twarogowy; twar//óg, ~ogu	cottage ~ ['kɒtɪdʒ ʃi:z]
тверди́й ~	żółty ~	cheese [tʃi:z]
сметáн//а, ~и <i>ж</i>	śmietan//a, ~y	sour cream ['saʊə kri:m]

Бакалія**Artykuły spożywcze**(z wyjątkiem mięsa, ryb,
nabiału i pieczywa)**Grocery**

базилі́к, ~а <i>ч</i>	bazyli//a, ~i <i>ż</i>	basil ['bæzəl]
су́шений ~	suszona ~	dried ~ [draɪd 'bæzəl]
бо́рошн//о, ~а <i>с</i> ; му//ка́, ~кі́, <i>д. і м.</i> ~ці́ <i>ж розм.</i>	mą//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce <i>ż</i>	flour ['flaʊə(r)]
пше́нїчне ~	~ pszenna	wheat ~ [wi:t 'flaʊə(r)]
ванілі́н, ~у <i>ч</i>	wanilin//a, ~y <i>ż</i>	vanillin [və'nɪlɪn]
верміше́//ль, ~лі́ <i>ж</i>	wermiszel, ~u <i>m</i>	vermicelli [vɜ:mɪ'tʃeli]
гірчи́ц//я, ~і́ <i>ж</i>	musztarda, ~y	mustard ['mʌstəd]
дрі́ждж//і, ~ів <i>мн</i>	drożdż//e, ~y	yeast [ji:st]
сухі́ ~	~ suszone	dry ~ [draɪ ji:st]
імбі́р, ~у <i>ч</i>	imbi//r, ~ru, <i>ms.</i> ~rze	ginger ['dʒɪndʒər]
ме́лений ~	mielony ~	powdered ~ ['paʊdəd 'dʒɪndʒə]
желаті́н, ~у <i>ч</i>	żelatyn//a, ~y <i>ż</i>	gelatin ['dʒeləti:n]
ка́в//а, ~и́ <i>ж</i>	kaw//a, ~y	coffee ['kɒfi]
~ в зе́рнах	~ ziarnista	~ beans ['kɒfi bi:ns]
ме́лена ~	~ mielona	ground ~ [graʊnd 'kɒfi]
розчи́нна ~	~ rozpuszczalna	instant ~ ['ɪnstənt 'kɒfi]
кака́о <i>невід. с</i>	kakao	cocoa ['kəʊkəʊ]
ке́тчуп, ~у <i>ч</i>	keczup, ~u	ketchup ['ketʃʌp]
кми́н, ~у <i>ч</i> ; тми́н, ~у <i>ч</i>	kmin//ek, ~ku	cumin ['kju:mɪn]
кори́ц//я, ~і́ <i>ж</i>	cynamon, ~u <i>m</i>	cinnamon ['sɪnəməʊn]
кориáндр, ~у <i>ч</i>	kolend//ra, ~ry, <i>с. і ms.</i> ~rze <i>ż</i> ; kolend//er, ~ra, <i>ms.</i> ~rze	coriander [kə'ri'ændər]

круп//á, ~й ж	kasz//a, ~у	groats [grəʊts]
гречáна ~,	~ gryczana	buckwheat ~ ['bʌkwɪ:t
грéч//ка, ~ки, д. і м.		grəʊts]
~ці ж розм.	~ manna	semolina [ˌseməl'i:nə]
мáнна ~, мán//ка,		
~ки, д. і м. ~ці ж		
розм.		
куркум//á, ~й ж	kurkum//a, ~у	turmeric ['tɜ:məɪk]
лаврów//ий лист, ~ого	liś//ć laurow//y, ~cia ~ego	bay leaf [beɪ li:f]
~á ч		
лимóнн//а кислот//á,	kwas cytrynow//y, ~у	citric acid ['sɪtrəs'æsɪd]
~ої ~й ж	~ego т	
лóкшин//а, ~и ж	makaron domow//y, ~у	noodles ['nu:dʒlz]
	~ego ч; krajan//ка, ~ки, с.	
	і ms. ~ce	
~ швидкóго приго-	makaron błyskawiczny	instant ~ ['ɪnstənt
тувáння		'nu:dʒlz]
майонéз, ~у ч	majonez, ~у	mayonnaise [ˌmeɪə'neɪz]
майорáн, ~у ч	majeran//ek, ~ku	marjoram ['mɑ:dʒərəm]
макарóн//и, ~ів мн	makaron, ~у т lp	pasta ['pæstə]; macaroni
		[ˌmækərə'əʊni]
мед, ~у ч	miód, miodu, ms. miodzie	honey ['hʌni]
мјóслі невідм. мн	musli n	muesli ['mjuzli]
олі//я, ~ї ж	olej, ~у т	oil [ɔɪl]
рафіно́вана ~	~ rafinowany	purified ~ ['pjʊərɪfaɪt
сóняшнікова ~	~ słonecznikowy	ɔɪl]
		sunflower ['sʌnˌflaʊər
		ɔɪl]
óц//ет, ~ту ч	oc//et, ~tu, ms. ~cie	vinegar ['vɪnɪgər]
ві́нний ~, вино-	~ winny, ~	wine ~ [wain 'vɪnɪgər]
гרא́дний ~	winogranowy	
я́блучний ~	~ jabłkowy	apple cider ~ apple
		['æpəl 'saɪdə 'vɪnɪgər]
пластівц//і, ~ів мн	płatk//i, ~ów	flakes [fleɪks]
вівсáні ~	~ owsiane	oatmeal ['aʊtmɪ:l]
кукуру́дзяні ~	cornflakes [kɔrnfleɪks]	corn~ ['kɔ:nfleɪks]
пéр//ець, ~цю ч	pieprz, ~у	pepper ['pepə(r)]
мéлений ~	~ mielony	ground ~ [graʊnd
~ горóшком	~ ziarnisty	'pepə(r)]
		~ peas ['pepə(r) pi:z]
рис, ~у ч	ryż, ~у	rice [raɪs]
пропа́рений ~	~ paraboliczny	parboiled ~ ['pɑ:bɔɪld

розпушувач тіста, ~а ~ ч	prosz//ek do pieczenia, ~u do ~	rais] baking powder ['beɪkɪŋ 'paʊdə]
сі́ль, со́лі, <i>ор.</i> сі́ллю <i>ж</i> морська ~	sól, soli ~ morska	salt [sɔ:lɪ] sea ~ [si: sɔ:lɪ]
со́ус, ~у ч	sos, ~u	sauce [sɔ:s]
спагеті <i>невідм. мн</i>	spaghetti [spageti] <i>n</i>	spaghetti [spə'geti]
тома́тн//а па́ст//а, ~ої ~и <i>ж</i>	przecie//r pomidorow//y, ~ru ~ego, <i>ms.</i> ~rze ~ym <i>m</i>	tomato paste [tə'mɑ:təʊ peɪst]
фрукто́з//а, ~и <i>ж</i>	fruktoz//a, ~y; cuk//ier owocow//y, ~ru ~ego, ~rze ~ym <i>m</i>	fructose ['frʊktəʊs]
цук//ор, ~ру ч ~пісо́к ~рафіна́д	cuk//ier, ~ru, <i>ms.</i> ~rze miałki ~ ~ w kostkach	sugar ['ʃʊgə(r)] refined ~ [rɪ'faɪnd 'ʃʊgə(r)] granulated ~ ['grænjʊleɪtɪd 'ʃʊgə(r)]
цукро́в//а пудр//а, ~ої ~и <i>ж</i>	cuk//ier pud//er, ~ru ~ru, <i>ms.</i> ~rze ~rze <i>m</i>	powdered sugar ['paʊdəd 'ʃʊgə(r)]
ча//й, ~ю ч	herba//ta, ~ty, <i>c. i ms.</i> ~cie <i>ż</i> ~ zielona owocowa ~ ~ w torebkach czarna ~	tea [ti:] green ~ [gri:n ti:] fruit ~ [fru:t ti:] ~ bags [ti: bægz] black tea [blæk ti:]

Солодощі

батончик, ~а ч

бісквіт, ~а ч

ва́фл//я, ~і *ж*

жува́льн//а гумк//а,

~ої ~и *ж*; жу́й//ка,~ки, *д. i м.* ~ці *ж pot.*

зефі́р, ~у ч

кекс, ~у ч

кре́кер, ~у ч

льодя́ник, ~а ч

мармелáд, ~у ч

морозив//о, ~а с

Slodycze

baton, ~u

biszkop//t, ~tu/ta, *ms.*

~cie

waf//el, ~la *m*

gum//a do żucia, ~y do ~;

gum//a, ~y

pian//ka, ~ki, *c. i ms.* ~ce

ż

keks, ~u/a

krakers, ~а

lizak, ~а *m*marmola//da, ~dy, *c. i ms.*~dzie *ż*lod//y, ~ów *lm***Sweets**

bar [ba:(r)]

sponge cake [spʌndʒ keɪk]

waffle ['wɒfl]

chewing gum ['tʃu:ɪŋ

ɡʌm]

marshmallow

[,mɑ:ʃmələʊ]

cake [keɪk]

cracker ['krækər]

candy ['kændi]

marmalade ['mɑ:məleɪd]

ice cream [aɪs kri:m]

~ на паличці	~ na patyku	~ on a stick [aɪs kri:m ɒn ə stɪk]
печив//о, ~а с	herbatnik, ~а <i>m</i> ; kruch//e ciszeczk//o, ~iego ~а	cookies ['kʊkɪz]
халв//а́, ~й ж	chałwa, ~у	halva (<i>sunflower cakes</i>) [həl'vɑ]
цукер//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці ж	cukier//ek, ~ка <i>m</i>	candy ['kændi]
шоколадна ~	~ czekoladowy, czekolad//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce ż	chocolate bonbon ['tʃɒklət 'bɒnbɒn]
шоколад, ~у ч	czekola//da, ~dy, <i>с. і ms.</i> ~dzie ż	chocolate ['tʃɒklət]
білий ~	biała ~	white ~ [waɪt 'tʃɒklət]
гіркий ~	gorzka ~	bitter ~ ['bɪtə 'tʃɒklət]
молочний ~	mleczna ~	milk ~ [mɪlk 'tʃɒklət]
плітка ~у	tabliczka ~у	bar of ~ [bɑ:(r) əv 'tʃɒklət]
чорний ~	czarna ~	black ~ [blæk 'tʃɒklət]

Хлібобулочні вироби**Pieczywo****Bakery**

багет, ~а ч	bagiet//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	baguette [bæɡ'et]
батон, ~а ч	buł//ka parysk//a, ~ki ~iej, <i>с. і ms.</i> ~ce ~iej ż	loaf [ləʊf]
бублик, ~а ч	obwarzan//ek, ~ka	bagel ['beɪɡəl]
бул//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці ж	buł//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	bun [bʌn]
булоч//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці ж <i>змениш.</i> ; пи- ріж//ок, ~ка ч	bułecz//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce <i>pot.</i> ; drożdżów//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce <i>pot.</i> ; pasztecik, ~а	patty ['pæti]
палич//ки, ~ок <i>мн</i> (палич//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці ж)	paluszk//i, ~ów (palusz//ek, ~ka <i>m</i>)	sticks [stɪks] (stick [stɪk])
кукурудзяні ~	kukuzydziane chrupki	corn ~ [kɔ:n stɪks]
хлібні ~	chlebowe ~	bread ~ [brɛd stɪks]
сірні ~	~ serowe	cheese ~ [tʃi:z stɪks]
пончик, ~а ч	pańcz//ek, ~ka	donut ['dəʊnʌt]
пряник, ~а ч	piernik, ~а	gingerbread ['dʒɪndʒəbrɛd]
рогалик, ~а ч	rogalik, ~а	bagel ['beɪɡəl]

хліб, ~а ч	chleb, ~a	bread [bred]
бездріжджовий ~	~ bezdrożdżowy	~ unleavened [ʌn'levənd bred]
білий ~	~ biały	white ~ [wait bred]
гречаний ~	~ gryczany	buckwheat ~ ['bʌkwɪ:t bred]
житній ~	~ żytni	rye ~ [raɪ bred]
разовий ~, ~ грубого помолу; цілнозерно- вий ~	~ razowy	wholemeal ~ ['həʊlmi:l bred]
чорний ~	czarny ~	brown ~ [braʊn bred]
солóm//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	paluszk//i, ~ów <i>lm</i> (palusz//ek, ~ka <i>m</i>)	bread stick [bred stɪk]
солóна ~	słone ~	salty ['sɔ:ltɪ bred stɪk]
хлібц//і, ~ів мн	chlebne chrupk//i, ~a ~iego <i>m</i>	bread [bredz]

Овочі**Warzywa****Vegetables**

авокадо невідм. с	awokado, avocado	avocado [ˌævə'kɑ:dəʊ]
баклажán, ~а ч	bakłażan, ~a/u	eggplant ['egplɑ:nt]
броколі невідм. ж і ч	broku//ł, ~ł, <i>ms.</i> ~le <i>m</i>	broccoli ['brɒkəli]
бур//як, ~яка ч	burak, ~a	beetroot ['bi:tru:t]
гарбўз, ~а ч	dyn//ia, ~i ż	pumpkin ['pʌmpkɪn]
горóх, ~у ч; го- рóш//ок, ~ку ч	groch, ~u; grosz//ek, ~ku	peas [pi:z] <i>pl</i> (pea [pi:])
дін//я, ~і ж	melon, ~a <i>m</i>	melon ['melən]
капúст//а, ~и ж	kapu//sta, ~sty, <i>c. i ms.</i> ~ście	cabbage ['kæbɪdʒ]
пекінська ~	~ pekińska	beijing ~ [bei'ziŋ 'kæbɪdʒ]
цвітна ~	kalafior, ~a <i>m</i>	cauliflower ['kɒli'flaʊə]
кабач//ок, ~ка ч	kabacz//ek, ~ka	zucchini [zu'ki:ni]
картóпл//я, ~і ж	ziemniak//i, ~ów <i>lm</i> (ziemniak, ~a <i>m</i>); kartofl//e, ~i <i>lm</i> (kartof//el, ~la <i>m</i>)	potatoes [pə'teɪtəʊz] <i>pl</i> (potato [pə'teɪtəʊ])
квасóл//я, ~і ж	fasol//a, ~i	beans [bi:ns] <i>pl</i> (bean [bi:n])
кольрабі невідм. ж	kalarep//a, ~y	kohlrabi ['kəʊl'ra:bi]
кукуру́дз//а, ~и ж	kukurudz//a, ~y	corn [kɔ:n]

кача́н ~и мо́ркв//а, ~и <i>ж</i>	kaczan ~y; kolba ~y march//ew, ~wi; marchew//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce	~ cob [kə:n kɒb] carrots ['kærəts] <i>pl</i> (carrot ['kærət])
огі́р//о́к, ~ка́ <i>ч</i> патисо́н, ~а <i>ч</i>	ogór//ek, ~ka patison, ~a	cucumber ['kju:kʌmbər] pattypan squash ['pætɪpæn skwɔ:ʃ]
пе́р//ець, ~цю <i>ч</i>	papry//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce <i>ż</i>	paprika ['pæprɪkə]; peper ['pəpə]
го́стрий ~ солóдкий ~	ostra ~ słodka ~	hot ~ [hot 'pæprɪkə] sweet ~ [swi:t 'pæprɪkə]
помідо́р, ~а <i>ч</i>	pomidor, ~a	tomato [tə'mɑ:təʊ]
порé//й, ~ю <i>ч</i>	por, ~a <i>m</i>	leeks [li:ks]
реді́с//ка, ~ки, <i>д. i м.</i> ~ці <i>ж</i> ; реді́с, ~у <i>ч</i>	rzodkiew//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce	radish ['rædɪʃ]
салáт, ~у <i>ч</i>	sałat//a, ~y <i>ż</i>	lettuce ['letɪs]
спáрж//а, ~і <i>ж</i>	szparag, ~a <i>m</i>	asparagus [ə'spærəgəs]
цибу́л//я, ~і <i>ж</i>	cebula//a, ~i	onion ['ʌnjən]
зелéна ~	szczypior//ek, ~ka <i>m</i>	green ~ [gri:n 'ʌnjən]
часні́к, ~у́ <i>ч</i>	czosn//ek, ~ku	garlic ['gɑ:lɪk]
шпінáт, ~у <i>ч</i>	szpinak, ~u	spinach ['spɪnɪʃ]
щав//éль, ~лю́ <i>ч</i>	szczaw, ~iu	sorrel ['sɒrəl]

Ягоди та фру́кти

абрикóс, ~а *ч*; абри-
кóс//а, ~и *ж*
áгрус, ~у *ч*
ананáс, ~а *ч*
апелсьíн, ~а *ч*
банáн, ~а *ч*
виногра́д, ~у *ч*

вíшн//я, ~і *ж*
гранáт, ~а *ч*

грéйпфру́т, ~а *ч*

гру́ш//а, ~і *ж*;
гру́ш//ка, ~ки, *д. i м.*
~ці *ж*
каву́н, ~а́ *ч*

Jagody i owoce bakalie

morel//a, ~i *ż*

agre//st, ~stu, *ms.* ~ście
ananas, ~a
pomarańcz//a, ~y *ż*
banan, ~a
winogr//ona, ~on *lm*
(winogron//o, ~a *n*)
wiśn//ia, ~i
grana//t, ~tu, *ms.* ~cie

grejpfru//t, ~ta, *ms.* ~cie;
grapefruit//t [grejpfrut],
~ta, *ms.* ~cie
grusz//a, ~y; grusz//ka,
~ki, *c. i ms.* ~ce

arbuz, ~a

Berries and Fruits

apricot ['eɪprɪkɒt]

gooseberry ['gʊzbəri]
pineapple ['paɪn,æpl]
orange ['ɒrɪndʒ]
banana [bə'nɑ:nə]
grapes [greɪps] *pl* (grape
[greɪp])
cherry ['tʃeri]
pomegranate
['pɒmɪ,græɪnɪt]
grapefruit ['greɪpfru:t]

pear [peər]

watermelon

ківі невідм. с	kiwi	['wɔ:tə, melən] kiwi ['ki:wi:]
ко́кос, ~а ч	kokos, ~a/u	coconut ['kəʊkənʌt]
лайм, ~а ч	limon//ka, ~ki, с. і ms. ~ce ż	lime [laim]
лимо́н, ~а ч	cytryn//a, ~y ż	lemon ['lemən]
лохі́н//а, ~и ж	borów//ka (bagienna), ~ki, с. і ms. ~ce	blueberry ['blu: bæri]
мали́н//а, ~и ж	malin//a, ~y	raspberry ['rɑ:zbəri]
ма́нго невідм. с	mango	mango ['mæŋgəʊ]
манда́рін, ~а ч	mandaryn//ka, ~ki, с. і ms. ~ce ż	tangerine [,tændʒə'ri:n]
ожі́н//а, ~и ж	jerzyn//a, ~y	blackberry ['blækbəri]
пе́рсик, ~а ч	brzoskwin//ia, ~i ż	peach [pi:tʃ]
полу́ниц//я, ~і ж	truskaw//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	strawberry ['strɔ:bəri]
порі́ч//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	porzecz//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	['klɹənt]
сли́в//а, ~и ж; слив//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	śliw//a, ~y; śliw//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	plum [plʌm]
сморо́дин//а, ~и ж	porzecz//ka czarn//a, ~ki ~ej, с. і ms. ~ce ~ej	black currant [blæk 'klɹənt]
суні́ц//я, ~і ж	poziom//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	wild strawberry [waɪld 'strɔ:bəri]
чере́шн//я, ~і ж	czereśn//ia, ~i	cherry ['tʃeri]
чорні́ц//я, ~і ж	czernic//a, ~y; borów//ka, ~ki, с. і ms. ~ce; czarn//a	blueberry ['blu:bəri]
я́блук//о, ~а с	jagod//a, ~ej ~y jabłk//о, ~а	apple ['æpəl]

**ПРОМИСЛІВІ
ТОВА́РИ**

О́дяг

безрука́в//ка, ~ки, д. і м.
~ці ч; жиле́т, ~а ч;
жиле́т//ка, ~ки, д. і м.
~ці ж; ками́зель//ка,
~ки, д. і м. ~ці ж

білі́зн//а, ~и ж
жіно́ча ~

блۇ́з//ка, ~ки, д. і м.

**ARTYKUŁY
NIEŻYWNOŚCIOWE**

Odzież

kamizel//ka, ~ki, с. і ms.
~ce; bezrę́kawnik, ~а m
pot.

bielizn//a, ~y
~ damska

bluz//ka, ~ki, с. і ms. ~ce

**NON-FOOD
PRODUCTS**

Clothing

waistcoat ['weɪs(t)kəʊt];
vest [vest]

underwear ['ʌndəweə]
lingerie ['læŋzəri]

blouse ['blauz]

~ці ж	ż	
брюки, брюк <i>мн</i> ; штан//й, ~ів <i>мн</i> спортивні штани бюстгальтер, ~а <i>ч</i> ; ліфчик, ~а <i>ч</i> вітрів//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці ж	spodn//ie, ~i ~ dresowe, ~ sportowe biustonosz, ~a; stanik, ~a wiatrów//ka, ~ki, <i>с. і м.</i> ~ce	trousers ['traʊzəz] sport pants [spɔ:t pænts] bra [brɑ:] windbreaker ['wind,breɪkə]
гётр//и, ~ів <i>мн</i> (гётр//а, ~и ж) гольф, ~а <i>ч</i>	getr//y, ~ów golf, ~a	gaiters ['geɪtəz] (gaiter ['geɪtə]) skinny jacket ['skɪni 'dʒækɪt]
джінс//и, ~ів <i>мн</i> дублян//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці ж	dżins//y, ~ów kożuch, ~a <i>т</i>	jeans [dʒi:nz] sheepskincoat [ʃi:pskɪn'keʊt]
жакёт, ~а <i>ч</i> закочу//вати, ~ю, ~еш <i>недок.</i> (зак//отіти, ~очу, ~отиш <i>док.</i>); за- сучу//вати, ~ю, ~еш <i>недок.</i> (засука//ти, ~ю, ~еш <i>док.</i>) ~ рукав	żakie//t, ~tu, <i>ms.</i> ~cie zakas//ywać, ~uję, ~ujesz (zaka//sać, ~szę, ~szesz) ~ rękaw	jacket ['dʒækɪt] to roll up [rəʊl ʌp] ~ the sleeve [rəʊl ʌp ðə sli:v]
застіба//ти, ~ю, ~еш <i>недок.</i> (застібн//ути, ~у, ~еш <i>док.</i>) ~ блискавку	zapina//ć, ~m, ~sz (zap//iąć, ~nę, ~niesz) ~ suwak	to button ['bʌt(ə)n]; to fasten ['fɑ:sən] to zip [zɪp]
зніма//ти, ~ю, ~еш <i>недок.</i> (зняти, зніму, знімеш <i>док.</i>)	zdejm//ować, ~uję, ~ujesz (zdjąć, zdejmę, zdejmiesz)	to undress [ʌn'dres]
колг//оті, ~от <i>мн</i> комбінаці//я, ~ї ж	rajstop//y, ~ów hal//ka, ~ki, <i>с. і м.</i> ~ce	tights [taɪts] women's underwear ['wɪmɪnz 'ʌndəweə]
комбінезон, ~а <i>ч</i> корсет, ~а <i>ч</i> костюм, ~а <i>ч</i>	kombinezon, ~u gorse//t, ~tu, <i>ms.</i> ~cie kostium (<i>damski</i>), ~u; garnitur (<i>męski</i>), ~u	overalls ['əʊvəɹɔ:lz] <i>pl</i> corset ['kɔ:sɪt] suit [su:t]

брю́чний ~ купа́льник, ~а ч	spodnium, ~a kostium kąpielowy, ~u ~ego; kostium plażowy, ~u ~ego; kostium do opalania, ~u do ~; strój kąpielowy, stroju ~ego; opalacz, ~a pot.	trouser ~ ['traʊz su:t] swimsuit [swim su:t]
суці́льний ~	jednoczęściowy ~	one piece ~ [wʌn pi:s 'swimsu:t]
ку́рт//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	kurt//ka, ~ki, с. і ms. ~ce ż	jacket ['dʒækit]
ле́гінс//и, ~ів мн; лос//і́ни, ~і́н мн ма́й//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	leggings//y [leginsy], ~ów; getr//y, ~ów koszul//ka, ~ki, с. і ms. ~ce; podkoszul//ek, ~ka m	leggings ['lɛɡɪnz] sleeveless vest ['sli:vləs vest]
накида́//ти, ~ю, ~єш недо́к. (накі́н//ути, ~у, ~єш до́к.)	narzuca//ć, ~m, ~sz (narzuc//ić, ~ę, ~isz)	to throw (threw, thrown) on ['θrəʊ (θru:, θrɒn) ɒn]; to put (put, put) on [pʊt (pʊt, pʊt) ɒn]
носі́ти, но́шу, но́сиш недо́к. о́дяг, ~а ч ве́рхній ~	nosić, noszę, nosisz ubranie, ~a n; odzież, ~y ż okrycie, ~a n	to wear (wore, worn) [weə (wɔ:, wɔ:n)] clothing ['kləʊðɪŋ] outwear ~ [aʊt'weə 'kləʊðɪŋ]
одяга́//ти, ~ю, ~єш не- до́к. (од//ягну́ти, ~ягну́, ~ягне́ш до́к.)	wkłada//ć, ~m, ~sz (włóż//yć, ~ę, ~ysz); zakłada//ć, ~m, ~sz (założ//yć, ~ę, ~ysz)	to put (put, put) on [pʊt (pʊt, pʊt) ɒn]; to dress [dres]
пальт//о́, ~а с демісезо́нне ~	płaszcz, ~a m; jesion//ka, ~ki, с. і ms. ~ce ż	coat ['kəʊt] demi-season ~ ['demi 'si:zn 'kəʊt]
панч//о́хи, ~і́х мн (панчо́//ха, ~хи, д. і м. ~сі́ ж)	pończochy, ~ch (pończochy, ~chy, с. і ms. ~sze)	stockings ['stɒkɪŋz] (stocking ['stɒkɪŋ])
піджа́к, ~а́ка, м. ~а́ку/а́ці ч	marynar//ka, ~ki, с. і ms. ~ce ż	jacket ['dʒækit]
піжа́м//а, ~и ж пла́в//ки, ~ок мн	piżama//a, ~y kąpielów//ki, ~wek	pajamas [pə'dʒɑ:məz] pl swimming trunks ['swɪmɪŋ trʌŋks]

плащ, ~а ч	plaszcz, ~a	raincoat [ˈreɪŋkəʊt]; slicker [ˈslɪkər]
пóло невідм. с	polo; polów//ka, ~ki, с. i ms. ~ce ż pot.	polo [ˈpəʊləʊ]
пулóвер, ~а ч	pulowe//r, ~ru/ra, ms. ~rze	pullover [ˈpʊl.əʊvər]
розстіба́//ти, ~ю, ~єш недок. (розстібн//у́ти, ~у́, ~єш док.)	rozpina//ć, ~m, ~sz (rozpiąć, rozepnę, rozepniesz)	to unbutton [ʌnˈbʌt(ə)n]; to unfasten [ʌnˈfɑːsən]
светр, ~а ч	swet//er, ~ra, ms. ~rze	pullover [ˈpʊl.əʊvər]; sweater [ˈswetə(r)]
в'язаний ~ ручної робóти	~ ręcznie robiony na drutach	handmade knitted ~ [ˈhændˈmeɪd ˈnɪtɪd ˈswetə]
смóкін//г, ~га, м. ~гу/зі ч	smoking, ~u/a	tuxedo [tʌkˈsiːdəʊ]
сорóч//ка, ~ки, д. i м. ~ці ж	koszul//a, ~i ż	shirt (for men) [ʃɜːt]; chemise (for women) [ʃəˈmiːz]
вішита жіно́ча ~, жіно́ча вишива́нка	haftowana ~ damska	embroidered chemise [ɪmˈbrɔɪdərɪd ʃəˈmiːz]
спідни́ц//я, ~і ж	spódnic//a, ~y	skirt [skɜːt]
пла́т//я, ~я с; сýк//ня, ~ні, д. мн. ~онь ж	sukien//ka, ~ki, с. i ms. ~ce ż; sukni//ia, ~i	dress [dres]
трус//и́, ~ів мн	majt//ki, ~ek	trunks [trʌŋks]
фарту́//х, ~ха́, м. ~ху́/сі ч	fartuch, ~a	apron [ˈeɪpr(ə)n]
футбóл//ка, ~ки, д. i м. ~ці ж	koszul//ka, ~ki с. i ms. ~ce; T-shir//t [ti szert], ~tu, ms. ~cie m pot.	T-shirt [ˈtiːʃɜːt]
халáт, ~а ч	szlafrok, ~a	gown [gaʊn]
шка́рпéт//ки, ~ок мн (шка́рпéт//ка, ~ки, д. i м. ~ці ж)	skarpet//ki, ~ek (skarpet//ka, ~ki, с. i ms. ~ce)	socks [sɒks] (sock [sɒk])
шóрт//и, ~ів мн	szort//y, ~ów	shorts [ʃɔːts]
шуб́//а, ~и штýчна ~	futr//o, ~a n sztuczne ~	fur coat [fɜː(r) kəʊt] faux ~ [fəʊ fɜː kəʊt]

Головні убо́ри та ак- сесуа́ри

Nakrycia głowy i dodatki

Hats and Accessories

бейсбóл//ка, ~ки, д. i м. ~ці ж; блáйзер, ~ а	bejsbolów//ka, ~ki, с. i ms. ~ce; czap//ka z	baseball cap [ˈbeɪsbɔːl kæp]; blazer [ˈbleɪzər];
--	---	---

ч; кѣп//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	daszkiem, ~ki z ~, с. і ms. ~ce z ~	cap [kæp]
берѣт, ~а ч	beret, ~u	beret ['beret]
в'ял//о, ~а с	wachlarz, ~а m	fan [fæn]
гáлстук, ~а ч; кра- вáт//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	krawat, ~а / u	tie [taɪ]
гаман//ѣць, ~ця ч; портмонé невідм. с	portfel, ~а/u; portmonet//ka (na bilon), ~ki, с. і ms. ~ce ż	wallet ['wɒlɪt]
~ для монѣт	partmonetka na monety	coin purse [kɔɪn pɜ:s]
капелю́//х, ~ха, м. ~сі ч	kapelusz, ~а	hat [hæt]
метѣлик, ~а ч	musz//ka, ~ki, с. і ms. ~ce ż	bow tie [bəʊ taɪ]
навúшник//и, ~ів мн (навúшник, ~а ч) хутрянí ~	nausznik//i, ~ów (nausznik, ~а) futrzone ~	earpieces ['ɪrpi:səz] (earpiece ['ɪrpi:s]) fur ~ [fɜ:(r) 'ɪrpi:səz]
окуля́р//и, ~ів мн ~ для читáння сонцезахисні ~	okular//y, ~ów ~ do czytania ~ przeciwsłoneczne	glasses ['glɑ:sɪz] pl spectacles ['spektək(ə)lɪz] sunglasses ['sʌŋglɑ:sɪz]
парасóль//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж; парасóл//я, ~і ж; зонт, ~á ч розм.; зóнтик, ~а ч розм.	parasol, ~а m; parasol//ka (damska lub dziecięca), ~ki, с. і ms. ~ce ż	umbrella [ʌm'brelə]
пас, ~а ч; пас//ок, ~ка, м. ~ку/ові ч; пóяс, ~а ч; пояс//óк, ~ká ч; ре- мін//ѣць (вузький шкі- ряний), ~ця ч; рѣм//інь (шкіряний), ~еня ч	pas, ~а; pas//ek (mały, wąski), ~ka	belt [belt]
підтя́ж//ки, ~ок мн (підтя́ж//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж)	szel//ki, ~ek (szel//ka, ~ki, с. і ms. ~ce)	suspenders [sə'spɛndəz] pl
рукаві́//ці, ~ць мн (рукаві́ц//я, ~і ж)	rękawi//ce, (rękawic//a, ~y)	mittens ['mɪtənz] (mitten ['mɪtən])
рукаві́ч//ки, ~ок мн (рукаві́ч//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж)	rękawicz//ki, (rękawicz//ka, ~ki, с. і ms. ~ce)	gloves [glɒvz] (glove [glɒv])
сúм//ка, ~ки, д. і м.	torb//a, ~y	bag [bæg];

~ці ж			
~ для покупок,			
шопер, ~а ч	~ na zakupy		shopping ~ ['ʃɒpɪŋ bæɡ]
сумоч//ка, ~ки, д. і м.	toreb//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	handbag	['hændbæg];
~ці ж		reticule	['retɪkjʊ:l]
вечі́рня ~	~ wyzytowa; ~	evening ~	['i:vniŋ
	wieczorowa	'hændbæg]	
ша́п//ка, ~ки, д. і м.	czap//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	hat	[hæt]
~ці ж			
ша́рф, ~а ч; ша́лик, ~а	szalik, ~а	scarf	[skɑ:f]
ч			
ху́ст//ка, ~ки, д. і м.	chust//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	shawl	[ʃɔ:l]; kerchief
~ці ж			['kɜ:tʃɪf]
носова́ ~; носові́к, ~а	~ do nosa	hand kerchief	[hænd
ч		'kɜ:tʃɪf]	

Ювелі́рні ві́роби та біжу́те́рія

Bizuteria

Jewelry and Costume Jewelry

брасле́т, ~а ч	bransolet//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	bracelet	['breɪslət]
	~ce ż		
бро́ш//ка, ~ки, д. і м.	brosz//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	brooch	[brəʊtʃ]
~ці ж			
була́в//ка, ~ки, д. і м.	agraf//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	pin	[pɪn]
~ці ж			
діаде́м//а, ~и ж	diadem, ~u m	diadem	['daɪədəm];
		coronet	['kɒrənət]
зако́л//ка, ~ки, д. і м.	spin//ka do włosów, ~ki	hairpin	['heəpɪn]
~ці ж	do ~, ms. ~ce do ~		
запо́н//ка, ~ки, д. і м.	spin//ka do koszuli, ~ki	cuff link	[kʌf lɪŋk]
~ці ж	do ~, ms. ~ce do ~		
клі́пс//и, ~ів мн	klips//y, ~ów (klips, ~a	clips	[klɪps] (clip [klɪp])
(клі́пс//а, ~и ж)	m)		
ко́лье неві́дм. с	koli//a, ~i ż	necklace	['neɪkləs]
куло́н, ~а ч	wisior//ek, ~ka	pendant	['pendənt]
каблúч//ка, ~ки, д. і м.	pierścion//ek, ~ka	ring	[rɪŋ]
~ці ж			
ланцю́ж//о́к, ~ка́ ч	łańcusz//ek, ~ka	neck chain	[nek tʃeɪn]
медальйо́н, ~а ч	medalion, ~u	medallion	[mə'dæljən]
намі́сто, ~а с	naszyjnik, ~a m	necklace	['neɪkləs]
обру́ч//ка, ~ки, д. і м.	obrącz//ka, ~ki, с. і ms. ~ce	wedding ring	['wedɪŋ rɪŋ]
~ці ж			

пéрс//те́нь, ~ня ч	pierście//ń, ~nia	ring [rɪŋ]
серéж//ки, ~ок <i>мн</i> (се- рéж//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>жс</i>)	kolczyk//i, ~ów (kolczyk, ~a <i>т</i>)	earrings [ɪə(r) rɪŋs] (earring [ɪə(r) rɪŋ])
шпíль//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>жс</i>	szpil//ka, ~ki, <i>с. і тс.</i> ~се	pin [pɪn]

Взуття та аксесуари**Obuwie i dodatki****Footwear and Accessor-
ies**

босоні́ж//ки, ~ок <i>мн</i> (босоні́ж//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> <i>м.</i> ~ці <i>жс</i>)	sandał//y, ~ów (sandał, ~a <i>т</i>)	sandals ['sændəlz] (sandal ['sændəl])
взува́//ти, ~ю, ~єш <i>не- док.</i> (взу́//ти, ~ю, ~єш <i>док.</i>)	wkłada//ć obuwie, ~м ~, ~sz ~ (włóż//yć obuwie, ~ę ~, ~ysz ~); zakłada//ć obuwie, ~м ~, ~sz ~ (założ//yć obuwie, ~ę ~, ~ysz ~)	to put (put, put) on shoes ['pʊt (pʊt, pʊt) ɒn ʃu:z]
зав'язу//вати, ~ю, ~єш <i>недок.</i> (зав'язати, ~яжу́, ~яжеш <i>док.</i>)	zawiąz//ywać, ~uję, ujesz (zawią//zać, ~że, ~żesz)	to tie [taɪ]
~ шнурі́вки; зашну- ро́ву//вати, ~ю, ~єш	~ sznurowadła; zasznurow//ywać, ~uję, ~ujesz	~ lacings [taɪ leɪsɪŋs]
ка́пц//і, ~ів <i>мн</i> (ка́п//ець, ~ця ч); пан- то́ф//лі, ~ель/лів <i>мн</i> (панто́фл//я, ~і <i>жс</i> ; панто́ф//ель, ~ля ч); та́поч//ки, ~ок <i>мн</i> (та́поч//ка, ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>жс</i>)	kapc//i, ~i (kap//eć, ~cia); pantofl//e domow//e, ~i ~ych (pantof//el domow//y, ~la ~ego <i>т</i>); papuc//ie, ~i (papu//ć, ~cia <i>т</i>) <i>пот.</i>	slippers ['slɪpəz] (slipper ['slɪpə])
ке́д//и, ~ів <i>мн</i> (ке́д, ~а ч)	tenisów//ki, ~wek (tenisów//ka, ~ki, <i>с. і тс.</i> ~ce <i>ż</i>); pepeg//i, ~ów (pepeg, ~a) <i>пот.</i>	sneakers ['sni:kəz]
кросі́в//ки, ~ок <i>мн</i> (кросі́в//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці ч)	adidas//y, ~ów (adidas, ~a) <i>пот.</i>	jogging shoes ['dʒɒŋɪŋ ʃu:z] (jogging shoe ['dʒɒŋɪŋ ʃu:]
ло́ж//ка для взуття́,	łyżk//a do butów, ~ki do	shoe spoon [ʃu: spu:n]

~ки для ~, <i>д. і м.</i> ~ці ~, <i>с. і ms.</i> ~се до ~ для ~ <i>ж</i>			
мокаси́н//и, ~ів <i>мн</i> (мокаси́н, ~а <i>ч</i>)	<i>мн</i> mokasyn//y, (mokasyn, ~a/u)	~ów	moccasins ['mɒkəsɪns] (<i>pl</i>)
ту́ф//лі, ~ель <i>мн</i> (ту́фл//я, ~і <i>ж</i>)	<i>мн</i> pantofl//e, ~i (pantof//el, ~la <i>m</i>); półbut//y, ~ów (półbu//t, ~ta, <i>ms.</i> ~cie <i>m</i>)		shoes [ʃu:z] (shoe [ʃu:]) ~ with a firm back [ʃu:z wɪð ə fɜ:m bæk]
~ з тверді́м за́дником	~ z twardą piętą		
у́стіл//ки, ~ок <i>мн</i> (у́стіл//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>)	<i>мн</i> wkład//ki, ~ek (wkładk//a, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce)		insoles ['ɪnsəʊlz] (insole ['ɪnsəʊl])
ортопеді́чні ~	~ ortopedyczne		orthopaedic ~ [,ɔ:θəʊ'pi:dɪk 'ɪnsəʊlz]
череві́к//и, ~ів <i>мн</i> (череві́к, ~а <i>ч</i>)	<i>мн</i> trzewik//i, ~ów (trzewik, ~a)		boots [bu:ts] (boot [bu:t])
че́ш//ки, ~ок <i>мн</i> (че́ш//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ч</i>)	<i>мн</i> balet//ki, ~ek (balet//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce <i>ż</i>)		pointe shoes [pwænt ʃu:z] (pointe shoe [pwænt ʃu:])
чо́боти, чо́біт <i>мн</i> (чо́б//іт, ~ота <i>ч</i>)	<i>мн</i> but//y (z <i>wysokimi</i> <i>cholewkami</i>) ~ów (but, ~a); botk//i (z <i>niskimi</i> <i>cholewkami</i>), ~ów (bot//ek, ~ka); kozak//i, ~ów (kozak, ~a)		high boot [haɪ bu:t]
шльо́панц//і, ~ів <i>мн</i> (шльо́пан//ець, ~ця <i>ч</i>)	<i>мн</i> klapk//i, ~ów (klap//ek, ~pka) <i>pot.</i> ; laczk//i, ~ów (laczk//ek, ~ka) <i>pot.</i> ; motylk//i (ze <i>dwoma</i> <i>skrzyżowanymi paskami</i> <i>na palcach</i>), ~ów (motyl//ek, ~ka)		slippers ['slɪpərs] (slipper ['slɪpər])

Канцтовари

альбо́м для малю-
ва́ння, ~у для ~ *ч*
блокно́т, ~а *ч*; запис-
ні́к, ~а *ч*; нотáтник,
~а, *д. і м.* ~ові/у *ч*
гу́м//ка, ~ки, *д. і м.*
~ці *ж*

Artykuły papiernicze

blok rysunkow//y, ~u
~ego
notes, ~u; notatnik, ~a

gum//ka, ~ki, *с. і ms.* ~ce

Stationery

album for drawing
['ælbəm fə(r) 'drɔ:ɪŋ]
notebook ['nəʊtbʊk]

eraser [ɪ'reɪzər]

діркопробивач, ~а ч	dziurkacz, ~a	hole puncher ['həʊl ,pʌntʃər]
зОШИТ, ~а ч НОТНИЙ ~	zeszy//t, ~tu, <i>ms.</i> ~cie ~ nutowy	copybook ['kɒpibʊk] sheet music [ʃi:t 'mju:zɪk]
зШИВА́ч, ~а ч кле́//й, ~ю ч	zszywacz, ~a klej, ~u	stapler ['steɪplər] glue [glu:]
кНО́П//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	pinos//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce; pluskiew//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	pin [pɪn]
косин//е́ць, ~ця ч; трику́тник, ~а ч	ekier//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce ż; trójką//t, ~ta, <i>ms.</i> ~cie	angle ['æŋɡl]
корéктор, ~а ч крéйд//а, ~и <i>ж</i>	korekto//r, ~ra, <i>ms.</i> ~rze kre//da, ~dy, <i>с. і ms.</i> ~dzie	corrector [kə'rektə] chalk [tʃɔ:k]
ліні́й//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	linijk//a, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	ruler ['ru:lə(r)]
ма́ркер, ~а ч	marke//r, ~ra, <i>ms.</i> ~rze; zakreślacz, ~a	marker ['mɑ:kər]
оли́в//е́ць, ~ця ч кольоро́вий ~	ołów//ek, ~ka kolorowy ~; kred//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce ż	pencil ['pensl] coloured ~ ['klɒd 'pensl]
точі́лка для ~ці́в	temperów//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce ż	~ sharpener ['pensl ʃɑ:pənər]
органáйзер, ~а ч	organize//r, ~a, <i>ms.</i> ~rze; termanarz, ~a	organizer ['ɔrgənəɪzə(r)]
пап//і́р, ~эру ч кольоро́вий ~ офсе́тний ~	papie//r, ~ru, <i>ms.</i> ~rze kolorowy ~ ~ offsetowy	paper ['peɪpə(r)] colored ~ ['klɒd 'peɪpə(r)] offset ~ [ɒf'set' peɪpə(r)]
па́п//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i> ; те́//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	tecz//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	folder ['fəʊldər]
пена́л, ~а ч пéнзлик, ~а ч пласти́лін, ~у ч	piórnik, ~a pędzel//ek, ~ka plastelin//a, ~y ż	pencil case ['pensl keɪs] brush [brʌʃ] plasticine ['plæstəsi:n]
ру́ч//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i> кулькова́ ~	długopis, ~u <i>m</i> ; pió//ro, ~ra, <i>ms.</i> ~rze <i>n</i> pióro kulkowe; ~	pen [pen] ballpoint ~ ['bɔ:l ,pɔɪnt pen]

скоб//á, ~й ж	zszyw//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce	staple ['steɪpl]
скотч, ~у ч	taśm//a klejąc//a, ~у ~ej ż	scotch tape [skɒtʃ teɪp]
скрі́п//ка, ~ки, <i>д. i м.</i> ~ці ж	spinacz, ~a <i>m</i>	clip [klɪp]
стéплер, ~а ч	zszywacz, ~a	stapler ['steɪplə(r)]
транспортёр, ~а ч	kątomierz, ~a	protractor [prə'træktər]
файл, ~а ч	koszul//ka na dokumenty, ~ki na ~, <i>c. i ms.</i> ~ce na ~ ż	sheet protector [ʃi:t prə'tektər]
фáрби, фарб <i>мн</i> (фáрб//а, ~и ж)	farby, farb (farb//a, ~у)	paints [peɪnts] <i>pl</i>
фломáстер, ~а ч	flamast//er, ~ra, <i>ms.</i> ~rze; mazak, ~a	felt-tip pen [ˌfelt'tɪp pen]; marker ['mɑ:kə]
цірку//ль, ~ля ч	cyrk//iel, ~la	compass ['kʌmpəs]
швидкозшивáч, ~á ч	skoroszy//t, ~tu, <i>ms.</i> ~cie	binder ['baɪndər]
щодéнник, ~а ч	dziennik, ~a	diary ['daɪəri]
шкільній ~	dziennicz//ek, ~ka	school ~ [sku:l 'daɪəri]

Космéтика та засоби особі́стої гігієни

бальзám, ~у ч
~ для волóсся
~ пі́сля гоління

Kosmetyki i środki higieny osobistej

balsam, ~u
~ do włosów
~ po goleniu

Cosmetics and Personal Hygiene Products

balm [bɑ:m]
hair ~ [heə bɑ:m]
aftershave ~ ['ɑ:ftəʃeɪv
bɑ:m]

блі́ск для губ, ~у для
~ ч

błyszczuk, ~a

lip gloss [lɪp glɒs]

брíтв//а, ~и ж

brzytw//a, ~у

shaver ['ʃeɪvə]

ге//ль, ~лю ч

żel, ~u

gel [dʒel]

~ для дýшу

~ pod prysznic

shower ~ [[ʃaʊə dʒel]

проклáд//ки, ~ок *мн*
(проклáд//ка, ~ки, *д. i*
м. ~ці ж)

podpas//ki (*w czasie*
menstruacji), ~ek
(podpas//ka, ~ki, *c. i ms.*
~ce); wkład//ki (*do*
codziennego stosowania),
~ek (wkład//ka, ~ki, *c. i*
ms. ~ce)

pads [pæds] (pad [pæd])

гребін//éць, ~ця ч

grzebie//ń, ~nia

comb [kəʊm]

гýб//ка, ~ки, *д. i м.* ~ці
ж

gąb//ka, ~ki, *c. i ms.* ~ce

sponge [spʌndʒ]

губн//á пома́д//а, ~о́ї
~и ж

szmin//ka, ~ki, *c. i ms.*
~ce; pomad//ka, ~ki, *c. i*

lipstick ['lɪpstɪk]

	<i>ms.</i> ~ce; kred//ka, ~ki, <i>c. i</i>	
	<i>ms.</i> ~ce <i>pot.</i>	
гігієнічна ~ ~	~ ochronna	lip salve [lɪp sælv]
дезодорант, ~у ч	dezodoran//t, ~tu, <i>ms.</i>	deodorant [di:'əʊdərənt]
кульковий ~	~cie	roll-on ~ [rəʊl-ɒn
	~ w kulce	di:'əʊdərənt]
дух//й, ~ів <i>мн</i> ; пар-	perf//umy, ~um	perfume ['pɜ:fju:m]
фум//и, ~ів <i>мн</i>		
електробритва, ~и <i>ж</i>	golar//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce	electric shaver [ɪ'lektrɪk
		'ʃeɪvə]
зубн//а паст//а, ~ої	past//a do zębów, ~y do ~	toothpaste ['tu:θpeɪst]
~и <i>ж</i>		
кондиціонер для во-	odzyw//ka do włosów,	hair conditioner [heə
лосся, ~у для ~ ч	~ki do ~, <i>c. i ms.</i> ~ce do ~	kən'dɪʃənə]
	ż	
крем, ~у ч	krem, ~u	cream [kri:m]
зволожувальний ~	~ nawilżający	moisturizing ~
		['mɔɪstʃəraɪzɪŋ kri:m]
омолоджувальний ~	~ odmładzający	rejuvenating ~
		[rɪ'dʒu:vɪneɪtɪŋ kri:m]
тональний ~	podkła//d, ~du, <i>ms.</i>	tonal ~ ['təʊnəl kri:m]
	~dzie	
лак, ~у ч	lakie//r, ~ku, <i>ms.</i> ~rze	polish ['pɒlɪʃ]
~ для волосся	~ do włosów	hairspray ['heə, spreɪ]
~ для нігтів	~ do paznokci	nail polish [neɪl' pɒlɪʃ]
лез//о, ~а с	żylet//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce	razor ['reɪzə]
	ż	
лосьйон, ~у ч	lotion, ~u	lotion ['ləʊʃən]
мас//ка, ~ки, <i>д. i м.</i>	mas//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i> ~ce;	mask [mɑ:sk]
~ці <i>ж</i>	masecz//ka, ~ki, <i>c. i ms.</i>	
	~ce	
~ для волосся	~ do włosów	hair ~ [heə mɑ:sk]
~ для обличчя	~ do twarzy	face ~ [feɪs mɑ:sk]
мил//о, ~а с	myd//ło, ~ła, <i>ms.</i> ~le	soap səʊp
рідке ~	~ w płynie	liquid ~ ['lɪkwɪd səʊp]
міцелярн//а вод//а, ~ої	płyn micylarn//y, ~u ~ego	micellar water [,mɪselə
~й <i>ж</i>	<i>m</i>	'wɔ:tə(r)]
молочк//о, ~а с	mleczk//o, ~a	milk [mɪlk]
~ для зняття ма-	~ do demakijażu	make-up remover ~
кіяжу		['meɪkʌp rɪ'mu:və mɪlk]

мочáл//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	myj//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	washcloth ['wɒʃklɒθ]
одеколóн, ~у <i>ч</i>	wod//a kolońsk//a, ~у ~iej ż	eau de cologne [ˌəʊ də kə'ləʊn]; cologne [kə'ləʊn]
олів//éць, ~ця <i>ч</i>	olów//ek, ~ka; kred//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce ż	pencil ['pensl]
кóнтурний ~ для губ	konturów//ka do ust, ~i do ~, <i>с. і ms.</i> ~ce do ~ ż	lip ~ [lɪp 'pensl]
парфумóван//а вод//á, ~ої ~ій <i>ж</i>	wod//a perfumowan//a, ~у ~e	perfumed water ['pɜ:fju:md 'wɔ:tə(r)]
пéмз//а, ~и <i>ж</i>	pumeks, ~u <i>m</i>	pumice ['plmɪs]
підгúзк//и, ~ів <i>мн</i> (пі- дгúз//ок, ~ка <i>ч</i>);	rampersy, ~ów (pampers, ~a)	nappy ['næpi]
пáмперс//и, ~ів <i>мн</i> (пáмперс, ~а <i>ч</i>) <i>розм.</i>		
пíн//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>	pian//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce	foam [fəʊm]
пúдр//а, ~и <i>ж</i>	puď//er, ~ru, <i>ms.</i> ~rze <i>m</i>	powder ['paʊdər]
рідин//á для зняття ла́ку, ~ій для ~ ~ <i>ж</i>	zmywacz do paznokci, ~a do ~ <i>m</i>	nail polish remover [neɪl 'pɒlɪʃ ri'mu:vər]
рум'я́на, ~я́н <i>мн</i>	róż, ~u <i>m lp</i>	blush [blʌʃ] <i>sg</i>
скра́б, ~у <i>ч</i> ; пілінг, ~у <i>ч</i>	peeling [pɪlɪŋ], ~u	scrub [skrʌb]
сервéт//ки, ~ок <i>мн</i> (сервéт//ка, ~ки, <i>д. і м.</i> ~ці <i>ж</i>)	chustecz//ki, ~ek (chustecz//ka, ~ki, <i>с. і ms.</i> ~ce)	napkins ['næpkɪnz] (napkin ['næpkɪn])
волóгі ~	~ nawilżane	wet wipes [wɛt waɪps]
стан//óк для гоління, ~ка́ для ~ <i>ч</i>	maszyn//ka do golenia, ~ki dla ~, <i>с. і ms.</i> ~ce do ~ ż	shaver ['ʃeɪvə]
одноразóвий ~ для ~	~ jednorazowa ~ do ~	disposable ~ [dɪ'spəʊzəbəl 'ʃeɪvə]
тампóн//и, ~ів <i>мн</i> (та- мпóн, ~а <i>ч</i>)	tampon//y, ~ów (tampon, ~u)	tampons ['tæmpənz] (tampon ['tæmpən])
тíн//і для пові́к, ~ей для ~ <i>мн</i>	cien//ie do powiek, ~i do ~	eye shadows [aɪ 'ʃædəʊs] (eye shadow [aɪ 'ʃædəʊ])
тóнік, ~у <i>ч</i>	tonik, ~u	tonic ['tɒnɪk]
туалéтн//а вод//á, ~ої ~ій <i>ж</i>	wo//da toaletow//a, ~dy ~ej, <i>с. і ms.</i> ~dzie ~ej	toilet water ['tɔɪlət ,wɔ:tə(r)]; eau de toilette [ɔ: di: twɑ:'let]
туалéтн//ий пап//і́р, ~ого ~éру <i>ч</i>	papier//r toaletow//y, ~ru ~ego, <i>ms.</i> ~rze ~ym	toilet paper ['tɔɪlət ,peɪpə(r)]

вологі́й ~ ~	nawilżany ~ ~	wet ~ ~ [wɛt 'tɔɪlət 'peɪpə]
туш, ~і ж	tusz, ~u m	cosmetic mascara [kɒz'metɪk məs'kɑ:rə]
~ для брів	~ do brwi	eyebrow mascara ['aɪbrəʊ məs'kɑ:rə]
шампú//нь, ~ню ч	szampon, ~u	shampoo [ʃæm'pu:]
сухий ~	suchy ~	dry ~ [draɪ ʃæm'pu:]
щіт//ка, ~ки, д. і м. ~ці ж	szczot//ka, ~ki, с. і ms. ~ce; szczotecz//ka (mała), ~ki, с. і ms. ~ce	brush [brʌʃ]
зубна́ ~	szczoteczka do zębów	tooth ~ ['tu:θbrʌʃ]
~ для волóсся	~ do włosów	hair~ ['heəbrʌʃ]

Джерела

1. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org>
2. Macmillan Dictionary. URL: <https://www.macmillandictionary.com>
3. Oxford Learner's Dictionaries. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>
4. Uniwersalny słownik języka polskiego / Red. S. Dubisz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. Т. 1–4.
5. Wielki słownik języka polskiego. URL: <https://wsjp.pl/>
6. Словник української мови: у 11-ти т. Київ, 1970–1980.
7. Словник української мови в 20 томах online. Т. 1–13 (а–покірно). URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=58913&page=1878>

Legend

1. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org>
2. Macmillan Dictionary. URL: <https://www.macmillandictionary.com>
3. Oxford Learner's Dictionaries. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>
4. Universal dictionary of the Polish language / Red. S. Dubisz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. Т. 1–4. (In Polish)
5. A great dictionary of the Polish language. URL: <https://wsjp.pl/> (In Polish)

6. Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv (in Ukr.)
7. Dictionary of the Ukrainian language online. Vol. 1–13 (a–pokirno). URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=58913&page=1878> (in Ukr.)

Ilona Myroshnichenko

Iryna Stohnii

Thematic group «Trade» of the «Ukrainian-Polish-English thematic dictionary» (dictionary materials)

*Любомир Сегін
Маргарита Головаш*

**Матеріали до словника прізвищ Донецчини
(прізвиська жителів сел. Билбасівка
Краматорського р-ну Донецької обл.). 1 (А–Б)**

Вивчення антропонімів в українському мовознавстві має давні традиції. Однією зі складових одиниць антропонімної системи є прізвиська. Протягом останніх десятиліть дослідження прізвищ в українському мовознавстві досягло чималих успіхів. Наразі проаналізовано неофіційні йменування лише окремих регіонів (Г. Л. Аркушин, О. В. Вербовета, В. А. Павлюк, Н. М. Федотова, Н. М. Шульська та ін.). Були об'єктом спеціальних досліджень і прізвиська Донецчини (О. В. Антонюк, В. Кравченко, В. Д. Познанська). Проте поза увагою дослідниць залишилися прізвиська жителів села Билбасівка Краматорського району Донецької області. Немає й словника прізвищ Донецчини. Усе це стимулює збирати неофіційні антропоніми для реалізації вказаних завдань.

Матеріалом послуговували прізвиська, зафіксовані впродовж 2012 року в селищі Билбасівка Краматорського району Донецької області. У результаті обстеження виявлено 1103 антропонімні одиниці, у пропонованій розвідці до словника представлено матеріали на літери А і Б (142 оніми).

Зважаючи на висловлені мовознавцями міркування щодо структури словникової статті українських прізвищ, яка має містити реєстрове слово з позначкою наголосу, граматичну інформацію (родовий відмінок однини, рід), мотив іменування, транскрипцію, тип прізвища за структурою, спосіб і засоби творення, семантику мотиваційної основи тощо, називаємо представлене як матеріали до словника. Під час підготовки розвідки керувалися підходами, які апробовано в інших українських ономастичних публікаціях такого типу [2; 3; 4; 6 та ін.]. Реєстрові одиниці розташовані за алфавітом. Словникова стаття містить прізвишко, граматичну ознаку роду носія прізвища та мотив творення.

220, ч. – кучеряве волосся.

32 НОРМА, ч. – здорові зуби.

LG, ч. – від імені та по батькові Леонід Григорович.

АБІЗЯН, ч. – за зовнішністю.

АБРАМОВІЧ, ж. – від прізвища Абрамова.

АБУ, ч. – боїться відповідальності, ховається за спинами інших (Абу – ляклива мавпочка з м/ф «Аладдін»).

АВАТАР, ч. – за схожістю з персонажем х/ф «Аватар».

АВОСЬКА, *ч.* – постійно ходить купувати продукти в мережу продуктових магазинів «Авоська».

АВТОРИТЄТ, *ч.* – слухає шансон.

АГА, *жс.* – часто вживає в мовленні.

АГАФОН, *ч.* – від прізвища Агафонов.

АГУЛ, *ч.* – від прізвища Агулов.

АКАДЕМІК, *ч.* – носить окуляри.

АЛАЯ, *жс.* – носить одягу багряного кольору.

АЛІСА, *жс.* – за схожістю з персонажем х/ф «Гостя з майбутнього».

АЛЛА ПУГАЧОВА, *жс.* – за зовнішністю, носить леопардові лосини.

АЛЬБІНОС, *жс. / ч.* – 1) від імені Альбіна; 2) від прізвища Альбіносов.

АЛЬОНУШКА, *жс.* – у школі підписала свій зошит «... Альонушки».

АМЕРИКА, *ч.* – постійно повторює «Як добре в Америці».

АМПЕЛ, *ч.* – від прізвища Ампелогов.

АНАНАС, *ч.* – висока зачіска.

АНАСТЕЙША, *жс.* – від імені Анастасія.

АНГЕЛОК, *жс.* – добра людина.

АНДРЕ ТАН, *ч.* – від прізвища Андруцький.

АНДРОГЕН, *ч.* – від імені та по батькові Андрій Геннадійович.

АНДРОН, *ч.* – від імені Андрій.

АНДРЮХА ПІВТОРА ВУХА, *ч.* – немає частини вуха.

АНДРУЩЕНЧИХА, *жс.* – від прізвища Андрущенко.

АНЗОР, *ч.* – мотивація невідома.

АНТОШКА-КАПІТОШКА, *ч.* – від імені Антон, м/ф «Капітошка».

АНЧОУС, *ч.* – низька людина.

АПЕЛЬСІНЧИК, *ч.* – руде волосся.

АПОЗЯ, *ч.* – від прізвища Апозьянц.

АРА, *ч.* – від прізвища Айрат.

АРІЕЛЬ, *жс.* – за схожістю з персонажем м/ф «Русалонька».

АРІЄЦЬ, *ч.* – мотивація невідома.

АРКАША, *жс.* – від прізвища Аркадієва.

АРМЕНКА, *жс.* – мотивація невідома.

АРМЯНКА, *жс.* – за національністю (приїхала з Вірменії).

АРТЕМОН, *ч.* – мотивація невідома.

АРТЄСРІЯ, *ч.* – замість звичного «артерія» каже саме «артєєрія».

АРЧІ, *ч.* – гарно грає у футбол, як американський футболіст Арчі Старк.

АСВАС, *жс.* – від імені та прізвища Ася Васильєва.

АТАКА, *жс.* – бойова дівчина.

- АФОНЯ**, *ч.* – від прізвища Афанасько.
БАБА ЖАБА, *жс.* – носить окуляри.
БАБА ЯГА, *жс.* – зла жінка.
БАБАЙКА, *ч.* – за зовнішністю.
БАБІЧК, *ч.* – від прізвища Бабій.
БАБОЧКА, *жс.* – добра людина.
БАБОЧКІН, *ч.* – від прізвища Мотильков.
БАБТІСТ, *ч.* – нав'язує свою думку іншим (не пов'язано з релігією).
БАДИК, *ч.* – мотивація невідома
БАЗИК, *ч.* – від прізвища Базилевич.
БАЙКЕР, *ч.* – ремонтує мотоцикли.
БАКАЙ, *ч.* – від прізвища Бакайченко.
БАКЛАЖАН, *жс.* – фіолетовий колір волосся.
БАКЛАН, *ч.* – довго думає, перед тим як зрозуміє.
БАКС (БАКС БАНІ), *ч.* – великі зуби, за схожістю з кроликом однойменного мультфільму.
БАЛДА, *ч.* – від прізвища Балдаєвський.
БАНАН, *ч.* – висока людина.
БАНДА, *ч.* – від прізвища Бондаренко.
БАРБАРИСИЧ, *ч.* – любить барбариски.
БАРДАК, *ч.* – від прізвища Булдаков.
БАРИГА, *ч.* – продавець.
БАРМАЛЄЙ, *ч.* – зла людина.
БАРМЕН, *ч.* – питуща людина.
БАРСИК, *ч.* – від прізвища Овчаренко.
БАТВА, *жс.* – вирішує конфлікти бійкою.
БАТОН, *ч.* – пишне м'яке волосся, що на вигляд нагадує батон (з хвилями).
БАШКА, *ч.* – від прізвища Головін.
БАЯН БАЯНИЧ, *ч.* – хлопець навчався в музичній школі.
БЕБ, *ч.* – від прізвища Бебін.
БЕБУХ, *ч.* – від прізвища Бобух.
БЄГ, *ч.* – від прізвища Бегінін.
БЄЗБАШЕННА, *жс.* – від прізвища Безверха.
БЄЗКА, *жс.* – від прізвища Безкаравайна.
БЄЗРОДНИЙ, *ч.* – від прізвища Сирота.
БЄКІЧ, *ч.* – мотивація невідома.
БЄЛЯШ, *ч.* – від прізвища Беляшенко.
БЄНЬКА, *ч.* – від прізвища Бєнь.
БЄРЕГ, *ч.* – від прізвища Бережний.
БЄРКУТ, *ч.* – 1) від прізвища Берковський; 2) міліціонер.
БЄРЛОГА, *ч.* – мотивація невідома.

БЕС, *ч.* – від прізвища Бессонов.

БЕСА, *ч.* – від прізвища Бессонов, молодший ().

БЕСЕДКА, *ч.* – від прізвища Бездетко.

БЕТ, *ч.* – відбив м'яча кулаком у стрибку з витягнутою рукою в позі Бетмена.

БЕТ-МОБІЛЬ, *ч.* – найкращий друг Бета (*див.* **бет**), компонент «мобіль» характеризує носія як моторну людину.

БЕБЕШКА, *ч.* – мотивація невідома.

БЕЛИЙ, *ч.* – від прізвища Беленков.

БЕЛКА, *ж.* – від імені Белла.

БЕЛОУСИХА, *ж.* – від прізвища Білоус.

БИЛБАСКА, *ж.* – від прізвища Билбас.

БИСТРИКС, *ч.* – швидко бігає.

БИГ БЕН, *ч.* – висока людина.

БИГУДЯЙ, *ч.* – кучеряве волосся.

БІДОВИЙ, *ч.* – людина з вибуховим характером.

БІЛАН, *ч.* – за зовнішньою схожістю зі співаком Д. Біланом.

БІЛКА, *ж.* – від прізвища Беляєва.

БІЛЛ ГЕЙТС, *ч.* – захоплюється програмуванням (за іменем засновника корпорації комп'ютерних технологій «Майкрософт»).

БІЛОБРИС, *ч.* – блондин.

БІЛОК, *ч.* – вдягає білий одяг.

БЛОНД, *ч.* – блондин.

БЛОНДА, *ж.* – блондинка.

БЛОНДИНКА, *ж.* – довго думає.

БОБР, *ч.* – від прізвища Бобров.

БОБРОВА, *ж.* – від прізвища Белоброва.

БОГАТИР, *ч.* – від прізвища Богатирьов.

БОГОМОЛ, *ч.* – 1) від прізвища Богомол, 2) від прізвища Богомольський.

БОЄЦЬ, *ч.* – забіякувата, конфліктна людина.

БОЖКИ, *мн.* – сім'я з прізвищем Божинський.

БОЗЯ, *ч.* – від прізвища Божинський.

БОЙБАБА, *ж.* – від прізвища Боевець.

БОЇНГ 748, *ж.* – повновида людина.

БОЛОТО, *ч.* – мотивація невідома.

БОНД, *ж.* – від прізвища Бондаренко.

БОРБАТ, *ч.* – мотивація невідома

БОРОВ, *ч.* – повновида людина.

БОРОДА, *ч.* – багато волосся на обличчі.

БОРОДА-СИФОН, *ж.* – від прізвища Сифонова.

БОТАН, *ч.* – розумна людина.

- БОЧКА СМІХУ**, ж. – мотивація невідома
- БОЧКА**, ж. – повновида людина.
- БРАТІК**, ч. – ласкавий хлопець.
- БРЄВНО**, ч. – від прізвища Броваренко.
- БРЕД ШТ ТА АНДЖЕЛІНА ДЖОЛІ**, ч., ж. – пара, яка живе в цивільному шлюбі.
- БРУСІК**, ч. – від прізвища Брусенцов.
- БТР**, ч. – хлопець не міг вимовити слово *бронетранспортер*, замість цього казав *БТР*.
- БУБА**, ч. – мотивація невідома.
- БУГА**, ч. – від прізвища Бугайцев.
- БУДІЛЬНІК**, ж. – від прізвища Будиліна.
- БУДКА**, ж. – від прізвища Бутова.
- БУЛКА**, ж. – від прізвища Бублик.
- БУЛЯ**, ж. – мотивація невідома
- БУЛЬДОГ**, ч. – за зовнішністю.
- БУЛЬДОЗЕР**, ч. – важка хода.
- БУРАВЧЕНКО**, ч. – від прізвища Кравченко.
- БУРДА**, ч. – від прізвища Бурденко.
- БУРЬОНА**, ж. – доїла корову в бабусі в селі.
- БУЯН**, ч. – людина з вибуховим характером.
- БЯША**, ч. – кучеряве волосся.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник прізвиськ. Яким йому бути? *Studia Slovakistica* / упоряд. та відп. ред. С. Пахомова, Я. Джоганик. Ужгород, 2009. Вип. 10. С. 6–10.
2. Наливайко М. Матеріали до «Словника прізвиськ жителів Львівщини». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. 2012. Вип. 16. С. 377–382.
3. Наливайко М. Я. Матеріали до словника прізвиськ жителів Львівщини 2. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Філологія»*. 2018. Вип. 2. С. 167–170.
4. Скорук І., Яцук Р. Матеріали до словника прізвиськ Волині. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2014. № 17. С. 271–283.
5. Шульська Н. Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині. Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2008. 164 с.
6. Яцій В. Матеріали до словника українських прізвиськ (прізвиська жителів с. Миколаїв Радехівського р-ну Львівської обл.). *Лексикогра-*

фічний бюлетень: зб. наук. праць / Відпов. ред. І. С. Гнатюк. Київ, 2008. Вип. 17. С. 100–106.

References

1. Arkushyn, H. L. (2009) Dictionary of Nicknames. What should it be like? *Studia Slavistica* / Ed. and compiled by S. Pakhomova, Ya. Dzhohanyk. Uzhhorod. Vyp. 10. P. 6–10. (in Ukr.).
2. Nalyvayko, M. (2012) Materials for the dictionary of nicknames of Lviv region. *Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogical University. Series: philology (linguistics)*. Vyp. 16. P. 377–382. (in Ukr.).
3. Nalyvayko, M. Ya (2018) Materials for the dictionary of nicknames of Lviv region 2. *Scientific Notes of Ostroh National University, series «Philology»*. Vyp. 2. P. 167–170. (in Ukr.).
4. Skoruk, I., Yatsuk, R. (2014) Materials for the Dictionary of Nicknames of Volyn. *Philological Volyn: Text and Context*. № 17. P. 271–283. (in Ukr.).
5. Shulska, N. (2008) Dictionary of Nicknames of the Inhabitants of the Styr and Horynia Rivers. Lutsk: Vyd-vo «Volynska oblasna drukarnia». 164 p. (in Ukr.).
6. Yatsiy, V. (2008) Materials for the Dictionary of Ukrainian Nicknames (Nicknames of the Inhabitants of Mykolaiv Village, Radekhiv District, Lviv Region). *Lexicographic Bulletin: a Collection of Scientific Papers* / Ed. by I. S. Hnatiuk. Kyiv. Vyp. 17. P. 100–106. (in Ukr.).

*Олександр Скопненко
Тетяна Цимбалюк-Скопненко*

**Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів
перекладів Миколи Лукаша»¹⁸**

ДИВУВАТИСЯ

ВИЯВЛЯТИ ПОДИВ, ЗДИВУВАННЯ

аж діво берé

– Та ні-бо, не чули, – одказав пахолок, – подорожують усі мовчки, що *аж диво бере*, тільки й чути, як та бідолашна пані зітхає та хлипає...

Сервантес, с. 235.

веліким дівом, зі сл. дивувати, дивуватися

От настав той день, приїхав король, і господиня прийняла його достойно і урочисто. Як уздрів він її, то здалась вона йому гарною, честивою і люб'язною ще більш, ніж той лицарь казав; дивував він на неї *великим дивом* і похваляв її вельми...

Боккаччо, с. 252.

Великим дивом дивувався каноник, слухаючи Дон Кіхотової мови, де правда перепліталася з вигадками...

Сервантес, с. 317.

звесті вгору брови

[Директор:]

Сидять усі вже, *звівши вгору брови*,
До подиву і захвату готові.

Гете, с. 7.

не вірити своїм очам (ушам)

[Троїл (до Улісса):]

Якась ще віра є у мене в серці,
Якась надія тліє ще уперто.

Очам своїм, ушам своїм не вірю:

Вони, можливо, й створені на те,
Щоб нас дурити, вводити в оману?

Шекспір, с. 420–421.

[Улісс:]

А чим вона [Крессіда] зганьбила матерів?

[Троїл:]

Нічим, коли була тут не вона.

¹⁸ Продовження. Див. «Лексикографічний бюлетень», вип. 19–21, 25–26, 30, 32.

[Терсіт:]

О, він уже й *очам своїм не вірить*.

Шекспір, с. 421.

немовби на рарога, зі сл. дивитися

Як побачив він [Мазо] там мессера Ніколу, що сидів за своїм столом, то став *дивитись* на сю прояву, *немовби на рарога*.

Боккаччо, с. 691.

ДІСТАВАТИСЯ

БЕЗ БУДЬ-ЯКИХ ЗУСИЛЬ, ЛЕГКО

падати з неба

Подумаєш – молоко! Малим здається, що воно з *неба падає*.

Стіль, с. 96.

пливті в руки, зі сл. самó

Чув я, жінко, од старих людей, що хто не скористався щастям, як воно само *в руки пливло*, той нехай на себе наріка, як воно стороною пішло.

Сервантес, с. 361.

ДІЯТИ

РОБИТИ/ЗРОБИТИ, ЗДІЙСНЮВАТИ/ЗДІЙСНИТИ ЩО-НЕБУДЬ

вести гру

М'яко хазяїн стеле, та твердо буде спати... Проте Алекс так тонко *веде* свою *гру*, що дехто часом починає вагатись...

Стіль, с. 329.

підвести го́лову

З другого боку – скрізь натрапляєш на американців, навіть у Франції, та й німецькі конкуренти *підвели голову*.

Стіль, с. 326.

ДОБРЕ

ТАК ЯК ТРЕБА, НАЛЕЖНИМ ЧИНОМ

до ладу́

– Бог його святий відає, чи мені його надовго стане, бо, щоб ти знав, товаришу, джури у мандрованих лицарів приймають голод і холод і всяку нуждоту, що *до ладу* й не розкажеш, хіба на своїй шкурі спробуєш.

Сервантес, с. 200.

до пуття́

[Комік (до Поета):]

Отож зробіть нам п'єсу **до пуття**

І виведіть фантазію і волю,

Кохання й розум, пристрасть і чуття,

Та й дурості якусь там дайте ролю.

*Гете, с. 8–9.***на діво**

[Дон Манріке (до Короля):]

Все скінчилося як слід,

задум ваш удавсь **на диво**:

на Сьюдад-Реаль щасливо

завершився наш похід.

*Лопе де Вега, с. 126.***на зубо́к, зі сл. зна́ти**Здавалось, не було такої історії, такої події в світі, якої б він [Дон Кіхот] не знав **на зубок** від дошки до дошки.*Сервантес, с. 599.***що тре́ба**

[Адам:]

Я землю бережу від звірини,

Вона мені родитиме, **що треба**.*Мадач, с. 28.***як за самі́м собо́ю, зі сл. гляді́ти**Тоді Санчо сів на Росинанта, за яким Дон Кіхот велів йому глядіти, **як за самим собою**, і попрямував по рівнині, час від часу розкидаючи за пановою радою віття на признаку.*Сервантес, с. 154.***як по ма́слу, зі сл. іті́**Спочатку, зразу після гудка на обід, усе йшло **як по маслу**. Майже всі робітники зібрались біля американського бара.*Стіль, с. 213.***РОЗКІШНО, ДУЖЕ ДОБРЕ, БЕЗТУРБОТНО (жити)****па́ном ді́ло**І вже мені нечиста сила насуває на очі то з одного боку, то з другого, то тут, то там, то ген цілу торбу з дублонами; от-от уже, здається, хапаю її руками, беру, несу додому, даю гроші на процент і на той ріст **паном діло** живу...*Сервантес, с. 395.***як варéник у ма́слі, зі сл. пла́вати**

Бруно плавав, **як вареник у маслі**, і, щоб оддячити гостинному господареві, намалював йому в залі картину Великого Поста, над дверима до спальні – Божого баранця, а з вулиці коло входу – уривок на признаку пацієнтам...

Боккаччо, с. 724.

як сир у маслі, зі сл. плавати

Нарешті настав день од'їзду, такий радісний для Дон Кіхота і такий смутний та гіркий для Санча Панси, що плавав, **як сир у маслі**, в сій щедрій господі і здригався тепер од думки, що знов доведеться по пустошах та пушах голодом мліти з худючими порожніми саквами...

Сервантес, с. 423.

як у Бога за пазухою, зі сл. жити

Етикетку наліпити – і то незугарний! А живеш же ти в мене, нівроку, **як у Бога за пазухою**, як сир у маслі плаваєш...

Флобер, с. 231.

як у раю, зі сл. б у т и

Нехай я буду злидарем

В чужім краю, сумнім краю –

З тобою буде скрізь мені

Як у раю, як у раю...

Бернс, с. 182.

ДОПОМАГАТИ

СПРИЯТИ/ПОСПРИЯТИ КОМУ-НЕБУДЬ У ЧОМУСЬ

вести за рúку кого

Елен дивилася на бідняків як на дітей, що набралися поганих звичок, але по натурі своїй не поганих, і гадала, що до щасливого життя їх треба **вести за руку**.

Стіль, с. 151.

грати на рúку кому

Ви [, люди,] й самі не розумієте, що вашою поведінкою ви **граєте на руку** вашим найлютішим ворогам, комуністам...

Стіль, с. 120.

стáти в пригóді кому

[Цісар (до Фауста):]

Але ще більше той для нас жаданий,

Хто нам одважно **у пригоді стане**,

Кого і небезпека не лякає,

Коли непевна доля нас чекає.

Гете, с. 441.

ДОСЯГТИ

ДОМОГТИСЯ ПЕВНОГО СТАНОВИЩА В СУСПІЛЬСТВІ

вїбїтїся (вїйти) в лїуди

...а то буває, що *вїб'ється* людина *в лїуди*, то де її і людськість ді-
неться: вискочиш на губернатора, то й рїдної неньки одцураєшся.

Сервантес, с. 358.

Маю на думці ту [приповідку], що то каже: «Чи в церкву, чи на кораб-
ля, чи на службу до короля», себто – як хочеш *у лїуди вїйти* і багатства до-
скочити, то або духовне звання добудь, або по морю торгом плавай, або ко-
ролю служити йди, чи до двора, чи до вїйска, бо сказано: «Краще од ко-
роля лата, як од магната шата».

Сервантес, с. 251.

пїйти вгору

Я собі простий слуга у Натана, з самого малку все при ньому, дожив до
сивого волосу, а бач, ким у нього був, тим і зостався, *вгору* не *пїшов*...

Боккаччо, с. 801.

ДУМАТИ

ДУМАТИ, МИСЛИТИ, МІРКУВАТИ

крутіти мїзком (веремїю)

Крутив мїзком [Дон Кїхот] туди й сюди, перебирав сотні ймень, ви-
гадував і відкладував...

Сервантес, с. 26.

Знаючи, що не минути йому за се тяжкої кари, чернець сильне засму-
тився, та не об'явився перед дївчиною своєю досадою, а почав *крутити*
мїзком веремїю, чи не знайде собі якого рятунку, та й вимудрував таку не-
звичайну каверзу, що обернула діло, куди йому треба.

Боккаччо, с. 249.

мати думку

Та ще помітив абат, що в сього Феронда була дуже гарна жінка, і
так він у неї закохався, що вдень і вночі одну тільки *думку мав*; як же дові-
дався, що кругом дурний селюк дружину свою любить і вельми розумно сте-
реже, то не знав уже, що йому й діяти.

Боккаччо, с. 423.

мати на думці (мїслі)

Господь відає, що я *на думці маю*, тож не мовлю більше ні слова.

Сервантес, с. 342.

...Дульсінея – панна скромна і стримана, не хоче, щоб усі знали, що вона *має на мислі*, тим-то не годиться мені, чи комусь іншому, до мене причетному, таких речей розголошувати.

Сервантес, с. 197.

пiтi до голови по рoзум

Жілетта тяжко зажурилася, а потім *пiйшла до голови по розум*, чи не можна б було якось виконати ті дві графові умови, щоб до себе мужа привернути.

Боккаччо, с. 434.

НЕВІДСТУПНО ТРИМАТИСЯ ЯКИХОСЬ ДУМОК

забрати (убити, узяти) собі в го́лову

– Чи то можебна річ, пане шляхтичу, аби читання тих нікчемних та пустодзвонних романів рицарських так на вас подіяло, що ви зовсім із плигу збилися й *забрали собі в голову*, ніби хтось вас зачарував...

Сервантес, с. 315.

– Не робіть сього, панотченьку, – сказала жінка, – не присилайте до мене в дім нікого, бо муж у мене такий ревнивий, що *вб'є собі в голову*, ніби той посланець приходить до мене у якійсь лихій справі, і я тогді цілий рік од нього промитої години не матиму.

Боккаччо, с. 404.

І не тільки миряне, ба й монастирські схимники, *взявши собі в голову*, що їм належить все те, що й іншим, зламали обітницю послуху, почали вганяти за світовими розкошами і, сподіваючись так утекти од смерти, поробились ледащами й розпусниками.

Боккаччо, с. 225.

убгати в го́лову

А коли я й завів був ото суперечку про платню, то не сам од себе, а з жінчиного призводу, бо вона в мене така – як *убгає* щось *у голову*, то поти буде товкмачить, поки на свому не поставить...

Сервантес, с. 370.

узяти (собі в го́лову) думку

Тільки ж діяли вони [коханці] не дуже обачно, і Россільйон те помітив і таким закипів гнівом, що любов його до Кабестана в смертельну обернулася ненависть, та він таївся з нею краще, ніж коханці зі своїми почуттями, і *взяв думку* вбити суперника.

Боккаччо, с. 498.

Служниці стало її [Елени] шкода; не знаючи, як утішити свою господиню, що милий її покинув, і бачачи, що бакаляр, як і ранійше, ходить на ту вулицю, вона *взяла собі в голову* нерозумну *думку* – чи не можна того невірнього коханця якимись чарами знову до панії привернути...

Боккаччо, с. 704.

*РОЗДУМУВАТИ НАД ЧИМОСЬ, ШУКАЮЧИ ВИХОДУ З ЯКОГОСЬ
СТАНОВИЩА*

кідати (розкидати) думкою

Бо я вже, знаєте, туди й сюди *думкою кидав*: таки не випадає панові
мойму на архієпископа йти...

Сервантес, с. 182.

От і став він [Лодовік] *розкидати думкою*, як би йому того доскочити;
перебравши всякі способи, вирішив юнак, що найкраще буде стати на службу
до її чоловіка (а він тримав багато челяді)...

Боккаччо, с. 643.

сушити собі голову

Леон *сушив собі голову*, як би їй [Еммі] освідчитись; вічно вагаю-
чись між боязню образити її і соромом за свою малодушність, він плакав з
відчаю і невдоволених бажань.

Флобер, с. 96.

ХТО-НЕБУДЬ ПОСТІЙНО (ЧАСТО) ДУМАЄ ПРО КОГОСЬ-ЩОСЬ

вертиться на думці (у голові) кого, у кого

– Прекрасні мої дами, той лемехуватий суддя-провінціал, про якого я
говорив вам учора, не дав мені розказати однієї історійки про Каландріна,
що *вертілася* в мене *на думці*...

Боккаччо, с. 756.

Усе це [думки про Луї, Робера] ще *вертілось у голові* Анрі, коли він
стояв біля прохідної, а чорний вартовий уже здивовано дивився на нього...

Стіль, с. 211.

не виходить з голови (з думки) кому

Ти, гвоздико моя пишна,
при місяці повна вишне, –
чом і досі, признавайся,
з голови мені *не вийшла?*

Гарсія Лорка, с. 111.

У неї своїх турбот хоч одбавляй. Але Жізель уперто *не виходила* По-
летті з *думки*, як і згадка про мадам Дюкен, якій довелося розвестися з чо-
ловіком...

Стіль, с. 300.

не йде (не сходить) з думок (з мислі, з ума) кому, у кого й без дод.

[Герольд:]

Сюди, сюди, тут стільки вражень!

Проте *не йде* мені з *думок*,
Що світ – один великий блазень,
Хоч знає безліч витівок.

Гете, с. 226.

[Троїл (до Пандара):]

Сиджу я за Пріамовим столом
І, як на ум спаде мені Крессіда, –
Що я кажу, безумний, «як спаде»? –
Вона мені *не йде* ніколи з *мислі...*

Шекспір, с. 334–335.

[Теодоро:]

Ні, це правда, бо відкіль же
у мені бринять слова:
«То нічого, а бува,
часом ми втрачаєм більше?»

Ці слова *не йдуть з ума.*

Лопе де Вега, с. 206–207.

Крім усього іншого, в Анрі з *думок не сходило* прочитане вранці в «Юма» рішення французького комітету Захисту миру про всенародний опит з приводу ремілітаризації Німеччини.

Стіль, с. 367–368.

ХТО-НЕБУДЬ РАПТОВО ДОДУМАВСЯ ДО ЧОГОСЬ

дўмка вхопілася голові чиєї

Побачив [абат] його [Примаса], і *вхопилася голови* його ледача *думка*, якої він зроду не мав: «І кого я отсе годую своїм добром!»

Боккаччо, с. 257.

дўмка зароділася у кого

[Улісс (до Нестора):]

У мене в мозку *зародилась думка*;

Допоможи як слід її повити.

Шекспір, с. 353.

дўмка майнула (сяйнула, щаснула) в голові у кого, кому й без дод.

Щоправда, у декого й інша *думка в голові майнула* – як зустрінемо не корсарську, а купецьку галіоту, то буде нам зиск, а не згуба, бо, захопивши її, зможемо певніше й безпечніше подорож свою морську одбути.

Сервантес, с. 269.

[Адам (до Люцифера):]

Стривай! *У голові сяйнула думка...*

Тобі ще, боже, я піду навсупір!

Хай доля прорече: «Живи остільки»,

А я захочу – і не буду жить.

Мадач, с. 227.

Скоро та **думка в голові** йому **щаснула**, підскочив він [Дон Кіхот] жваво до Росинанта, що пасся тут же недалечко, зняв із сідла щита й вуздечку, загнуждав його і, попросивши в джури меча, сів верхи...

Сервантес, с. 327.

думка пройняла кого

Зате пан Шевро подивився на нього [Роже] якось чудно, ніби раптом його **пройняла думка** – як виплутатися з цієї халепи.

Стіль, с. 312.

думка шибнула (спала) в голову кому

Та ледве опинився [Дон Кіхот] в полі, як **шибнула** йому **в голову** страшна **думка** – така страшна, що він ладен був уже й назад завернутися.

Сервантес, с. 28.

Тоді йому [Шарлю] **спала в голову** одна **думка**. Він зайшов до кав'ярні, попрохав «Адрес календар» і швидко відшукав у ньому мадемуазель Ламперер.

Флобер, с. 256.

ХТО-НЕБУДЬ ПЕРЕБУВАЄ В СТАНІ ТРИВОЖНИХ РОЗДУМІВ

думкі й гадкі розбирають кого

...я пристав на його [дона Фернандо] пропозицію і підживив його намір, говорячи, щоб він не гаючись довів, що намислив, до skutku, бо розлука й справді своє діло зробить, хоч як його **думки й гадки розбиратимуть**.

Сервантес, с. 141.

думка мучить кого

Щоправда, не такого вже вони [батьки] й низького коліна, щоб мали того соромитись, але й не такого високого, щоб мене не **мучила думка**, що мій незначний рід і є причиною мого нещастя.

Сервантес, с. 173.

думкі облягли (опали)

Чи проїхав [Ансельмо] півдороги, чи ні, як **облягли** його чорні **думки**: мусив ізсісти з коня і прив'язати його до дерева, а сам сів під тим деревом, схилився і став тяжко-важко зітхати та стогнати.

Сервантес, с. 233.

Рінуучо й собі, як стала близитись північ, вийшов із дому, щоб виконати те, що вимагала од його дама, і **опали** його по дорозі всякі **думки та гадки**, чи не трапиться з ним отаке й таке, чи не попаде він з трупом Сканнадія на плечах у руки міської варти...

Боккаччо, с. 752.

думкі (та гадкі) облягли́ го́лову кому, чію

Отакі-то *думки* та *гадки облягали* рицареві *голову*, одна одну пога-
няючи, коли Санчо привів до нього бакаляра...

Сервантес, с. 351.

Такі ото *думки облягли* мою *голову*; вони спонукають, примушують
і наглядять мене спевнити над вами ту місію, що для неї небо послало мене
на сей світ...

Сервантес, с. 129.

дўмка снується́ в голові́ чийй

– Чи траплялось вам [, Емма,] коли-небудь, – питав Леон, – зустріча-
ти в якій книзі *думку*, що вже раніше невиразно *снувалась* у вашій *голові*...

Флобер, с. 82.

ДУРНИЙ

НЕРОЗУМНИЙ, НЕТЯМУЩИЙ

аж світиться, зі сл. д у р н і й

...бо ті ченці, *дурні* здебільшого, *аж світяться*, а такі дивочні та
химерні, що вважають, ніби нема нікого над них вартнішого та мудрій-
шого; сами ні до чого хисту не мають, щоб жити по-людськи, то й пруться,
як свині, аби де нажертися.

Боккаччо, с. 385.

багáтчий на грóші, ніж на рóзум

Отак промишляючи, напав він [чернець-мінорит] раз на одного чоло-
вічка, що *багатчий* був *на гроші, ніж на розум*, та й бовкнув якомсь у компа-
нії – не по недовірству свому, а веселим бувши, чи просто сказати поп'яну,
буцімто в його таке добре вино, що хоч би й самому Христові частуватися.

Боккаччо, с. 253.

без олії́ в голові́

Одночасно Дон Кіхот провадив перемовини з одним селянином, бли-
зьким своїм сусідом: був то чоловік добрий, хоч добра мав, сердега, не
гурт, але, як то кажуть, *без олії в голові*.

Сервантес, с. 49.

дуб неотесаний

Та я кажу отим *дубам неотесаним* [джурам]: вам на зло будемо жи-
ти в світі, при великих дворах, хоч би мали голодом мерти і наше делікатне
(чи й не дуже) тіло чорним покровом укривати, як ото в дні процесій укри-
вають килимами купи гною.

Сервантес, с. 511.

капу́стяна голова́

– Ех ви, *капустяні голови*, не знати, що провадите! Коли хочете, то найславніший і найдавніший рід не лише в Флоренції, а в усьому світі хрещеному – то Барончі...

Боккаччо, с. 592.

не багáтий на рóзум

...відомо тільки, що коли він [Санчо] спотикався або падав, то каже, бувало, що краще було б дома сидіти, бо з того спотикання та падання пуття нема, як не обув'я збавиш, то ребро собі вломиш (хоч *на розум* був і *не багатий*, а тут від істини недалеко втік).

Сервантес, с. 372.

не далéко втік від дурнів

[учень (до Адама):]

Скажи ж мені, що маю я робити?

Знанню я стільки присвятив ночей,

А не далеко, значить, *втік від дурнів...*

Невже пішли намарно всі труди?

Мадач, с. 148.

неспóвнá рóзуму

Останні Дон Кіхотові речі збудили в подорожнього підозру, що рицар сей, мабуть, *несповна розуму* і він став чекати, чи не підтвердять того здогаду якісь інші висловлення.

Сервантес, с. 408.

неширóкий лóбом

Всі дивували тому великим дивом, та найбільше господарі дому: хоч мали її [донью Родрігес] за жінку благувату і *лобом нешироку*, та не гадали, що здатна вона аж на такі дурниці.

Сервантес, с. 575.

носіти рóзум у чéреві, а тéльбухи в голові

[Терсіт:]

Оцей зачуханий панок, Ахілле, оцей Аякс, що *носить розум у череві, а тельбухи в голові*, – я тобі знаєш що про нього зараз розкажу?

Шекспір, с. 357.

тémний (убóгий) на рóзум

Правда, ти не такий у мене мудрий, відколи з доброго дива впустив у своє серце злого духа ревнощів, а як чоловік дурнувятий, тоді й жінці менче од того слави. Невже ти, чоловіче, гадаєш, що я сліпа на очі, як ти *на розум темний*?

Боккаччо, с. 637.

Правда, чомусь-то воно так повелося – чи ми вже такі *на розум убогі*, чи така планета на наш вік випала, – що нині майже немає жінок, котрі зуміли б до ладу гостре слівце сказати...

Боккаччо, с. 581.

як пень, зі сл. д у р н і й
 Бундючиться вельможний лорд,
 Що сотні слуг у нього;
 Дурний, **як пень**, лихий, як чорт,
 А строїть з себе Бога.

Бернс 1990, с. 177.

як ступа, зі сл. д у р н і й

...така вже наша доля жіноцька нещаслива, що мусимо зроду чоловікам коритись, хоть буде він у тебе дурний, **як ступа**.

Сервантес, с. 363.

ХТО-НЕБУДЬ НЕРОЗУМНИЙ, НЕТЯМУЩИЙ

більше розуму в кулаці, ніж деінде

[Терсіт (до Ахілла):]

Ах, он ти як? То і в тебе ж, коли люди не брешуть, **розуму більше в кулаці, ніж деінде**.

Шекспір, с. 358.

кабакі на в'язах у кого

[Естеван (до Рехідора):]

...вони нас вчать, оракули живі,
 де сіяти ячмінь, садити дині,
 де вродять гарбузи та огірки, –
 а у самих **на в'язах кабаки**.

Лопе де Вега, с. 65.

кобіляча голова

Кому тут, справді, можна пожалітись?

Що пан, те і слуга; як придивитись –

Кобилячі в них **голови** в обох.

Сервантес, с. 23.

мозку в голові менше, ніж сірки в ушах

[Терсіт:]

А взять Агамемнона: ніби й чесняк чоловік, та куріпочок дуже любить, а **мозку ж то в голові менше, ніж сірки в ушах**.

Шекспір, с. 414.

не всі дома у кого

Вони ж [товариство] тільки зглянулись між собою та й порішили в один голос, що в того Гвіда **не всі дома** – таке говорить, що й купи не держиться.

Боккаччо, с. 599.

не гурт олії в голові

Прищюцькувата монна Лізетта, в якій *не гурт* було *олії в голові*, дуже зраділа, почувши ту нісенітницю, і повірила їй, як би й щирій правді.

Боккаччо, с. 467.

немає третьої клéпки в голові́ в кого

– Гай-гай! – вигукнув Санчо. – У вашої милості *немає*, певне, *третьої клéпки в голові!*

Сервантес, с. 197.

овéча голова́

Та дівчина була пуста, як очеретина, хоч і мала себе за премудрого Соломона, то й не зрозуміла своєю *овечою головою*, в чім сила дядькового жарту, ще й сказала йому, що інші видивляються, то й вона буде.

Боккаччо, с. 597.

порóжня (пустá) голова́ у кого

– Це ви щось таке сказали, – зауважив козопас, – як ото в рицарських романах пишеться, все таке робили мандровані тії рицарі, та здається мені, що або вашець жартує, або в сього добродія *голова порожня*.

Сервантес, с. 326.

Де захочуть, там і пройдуть [жандарми],

з *голови* снують *пустої*

астрономію непевну

неозначених пістолів.

Гарсія Лорка, с. 195.

Джерела

Бернс – Бернс Роберт. (1959). Вибране. Пер. з англ. М. Лукаш і В. Мисик. Київ: Держлітвидав УРСР.

Боккаччо – Боккаччо Джованні. (2006). Декамерон. Пер. з італ. М. Лукаш. Київ: Просвіта.

Гарсія Лорка – Гарсія Лорка Федеріко. (1969). Лірика. Пер. з ісп. М. Лукаш. Київ: Дніпро.

Гете – Гете Йоганн-Вольфганг. (1981). Фауст: Трагедія. Пер. з нім. М. Лукаш. Київ: Дніпро.

Лопе де Вега – Вега Карпіо Лопе Фелікс де. (1962). Овеча криниця. Собака на сні. Пер. з ісп. М. Лукаш. Київ: Держлітвидав УРСР.

Мадач – Мадач Імре. Трагедія людини: Драматична поема / Пер. з угор. М. Лукаш. – К., 1967. – 252 с.

Сервантес – Сервантес Сааведра Мігель де. (1995). Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі. Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепадя. Київ: Дніпро.

Стіль – Стіль Андре. (1953). Перший удар. Пер. з франц. М. Лукаш. Київ: Держлітвидав.

Флобер – Флобер Гюстав. (1961). Мадам Боварі. Побут провінції. Пер. з франц. М. Лукаш. Київ: Держлітвидав УРСР.

Шекспір – Шекспір Вільям. (1965). Троїл і Крессіда. Пер. з англ. М. Лукаш. Шекспір Вільям. Твори: В 6-ти т. Т. 4. 331–435. Київ: Дніпро.

Legend

Бернс – Burns Robert. (1959). Selected. Trans. from English M. Lukash i V. Mytsyk. Kyiv (in Ukr.).

Боккаччо – Boccaccio Giovanni (2006). Decameron. Trans. from Italian. M. Lukash. Kyiv (in Ukr.).

Гарсія Лорка – García Lorca Federico. (1969). Lyrics. Trans. from Spanish M. Lukash. Kyiv (in Ukr.).

Гете – Goethe Johann Wolfgang (von). (1981). Faust: Tragedy. Trans. from German M. Lukash. Kyiv (in Ukr.).

Лопе де Вега – Félix Lope de Vega y Carpio. (1962). Sheep well. Dog on the hay. Trans. from Spanish M. Lukash. Kyiv (in Ukr.).

Мадач – Madach Imre. (1967) Tragediya lyudini: Dramatichna poema. Per. z ugor. M. Lukash. Kyiv. 252 s. (in Ukr.).

Сервантес – Servantes Saavedra Miguel de. (1995). The wise hidalgo Don Quixote of La Mancha. Trans. from Spanish M. Lukash, A. Perepadya. Kyiv (in Ukr.).

Стіль – Stil André. (1953). The first blow. Trans. from French M. Lukash. Kyiv (in Ukr.).

Флобер – Flober Hiustav. (1961). The first blow. Trans. from French M. Lukash. Kyiv (in Ukr.).

Шекспір – William Shakespeare. (1986). Troilus and Cressida. Trans. from English M. Lukash. V. 4. 331–435. Kyiv (in Ukr.).

Oleksandr Skopnenko

Tetyana Tsymbalyuk-Skopnenko

Materials for the «Dictionary of phraseological synonyms of translations by Mykola Lukash»

Наталія Сніжко

Динаміка сучасної української фразеосистеми (словникові матеріали)

У словникових матеріалах відтворюємо тенденції розбудови сучасної української фразеосистеми, фіксуємо появу нових та модифікованих фразеологічних одиниць. Зібраний фразеологічний матеріал систематизуємо за групами: 1) нові та досі не зареєстровані у тлумачних словниках фразеологічні одиниці; 2) модифіковані фразеологізми зі зміненим компонентним складом. Серед нових фразеологізмів засвідчуємо також індивідуально-авторські, які увиразнюють ідіостиль письменника і є потенційними реєстровими одиницями загальнономовних словників.

Словникові матеріали будуть корисними для укладання чотиритомного «Словника української мови активного типу» та фразеологічних словників, а також для інтегрального дослідження динаміки фразеологічної системи та особливостей сучасного українського мовомислення.

1. Нові та досі не зареєстровані у тлумачних словниках фразеологічні одиниці

◇ **зачервоніти маковим цвітом** – вкритися рум'янцем, почервоніти від несподіванки; *син. засоромитися, збентежитися. Глипнув швидким оком на напіводягнену Нонну й відразу ж зачервонів маковим цвітом, але очей не відвів* (Д. Гнатко, Він звав її Сандрою, 2022, 194).

◇ **захиталася земля під ногами у кого і без дод.** – хтось почав утрачати силу, міць, стійкість, упевненість через сильне нервово потрясіння. – *Живий? – спитав. Чоловік відірвав голову від землі й зустрівся з Геннадієм поглядом. У нього захиталася земля під ногами. – Ти?! – вирвалося* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 360); *Відчула раптом, як здавило всередині, й кров відхлинула від серця, а земля захиталася під ногами. – Павле! – зойкнула не своїм голосом, почувши, як заскрипіли ступійки на перелазі* (С. Черкасенко, Пригоди молодого лицаря, УкрЛіб); *І знову повели на розстріл. Звуки пострілів дихнули на неї смертю. Навіть земля під ногами захиталася. Але знову прийшло спасіння: цього разу – наступ ЗСУ* (Урядовий кур'єр, 13.07.2023).

◇ **збій у звиклій парадігмі** – несподіване відхилення від прийнятого, звичайного, порушення звичного плину життя. *Казали, що ніхто такого [смерті] не чекав, бо все ж це вже було: загострення, шпиталь, одужання, зустрічі, жарти... Збій у звиклій парадигмі, щось пішло не так* (Г. Вдовиченко, Найцікавіше – наприкінці, 2019, 151).

◇ **панічно боятися** – відчувати дуже сильний страх, який може перерости у фобію; *син.* боятися до смерті (дрижаків); *ант.* нічого (нікого) не боятися. *Дана боялася за Юрка, просто панічно боялася* (Н. Гуменюк, Вересові меди, 2019, 296); *Він по-справжньому кохає дружину, але батьків він також любить. Любить і панічно боїться. І коли батько погрожує, що залишить його без спадку, остаточно здається* (Дара Корній, Сузір'я Дів, 2018, 73); *Ти також боявся. Ти панічно боявся. І тоді на Сімко. – Не точне визначення... Не боявся, а бентежився* (У. Самчук, На твердій землі, УкрЛіб); *Ви дивуєтесь, напевне, чому ж і справді Сергій досі не навчився плавати? Річ у тім, що він панічно боявся води, і загнати його глибше, ніж по коліна, не міг ні тато, ні вчитель фізкультури, ні навіть кпини його однокласників* (А. Костецький, Все – як насправді, Українська література, Освіта).

◇ **збирати росу [з хмар]** – мріяти. – *То, може, ти нарешті прокинешся зі свого сну і допоможеш мені. У двері затарабанили. – Так, припини збирати росу з хмар і починай розкладати прикраси* (Ореста Осійчук, Абрикосова книгарня, 2021, 139).

◇ **рідна кров (кровінка)** – кровно споріднена людина; *ант.* чужа кров. – *Війна розбила родини, але рідна кров... Я щодня молюсь за обох синів* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 370); – *По-божому, коли людина сама своїх предків знає! Тому і поміч не потрібна, бо рідна кров – покров, захист. А хто кров свою не шанує, тому помагати гріх! Кожен свої шляхи сам здолати має* (Люко Дашвар, Покров, 2018, 355); *Богдані було боляче й тому, що він не зустрівся зі своєю донькою. Настя – єдина рідна кровинка, яка залишиться на світі після нього, а він навіть не знає, яка вона* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 408); *Це ж народиться їхній онук чи онучка. Рідна кров* (Дара Корній, Сузір'я Дів, 2018, 73); *Сім місяців родина жила надією. До останнього сподівалась, що рідна кровинка жива. Дмитро вважався зниклим безвісти. Проте, дива не сталось. Небесне воїнство поповнилось ще одним ангелом* (Шпиківська громада, 04.09.2024).

◇ **чужа кров** – про когось кровно не рідного; *син.* чужа кістка; *ант.* рідна кров (кровінка). – *Виходить, дитинку сам Всевишній Людмилі послав! – І все-таки чужа кров, – сумно промовила сусідка. – Іноді чужа кров рідніша, ніж своя* (О. Гончар, Твоя зоря, 2005, 194).

◇ **повернутися / повертатися, вертати, вертатися на круги свої** – усе повторюється, стає, як було, починається знову. *Від ночі день, як олень, утікає. Кричать услід модринові гаї. Усе міняється, й нічого не минає. Все на круги повернеться свої... Чиї це рядки? Де я їх чув? Хто мені їх нашептав?* (Н. Гуменюк, Квіти на снігу, 2018, 57); *Наче все вернулося до того, що було досі, «на круги своя», але тонким жіночим нюхом вона вловлювала не запахи, а нюанси невидимих і нечутних душевних порухів,*

навіть уміло прихованих, ловила натужність веселоців... (В. Лис, Обітниця, 2019, 197); **«Повертається на круги своя»** – біблійний вираз: *«Віє вітер на південь, і на північ вертається, крутиться, крутиться він та й іде, і на круг свій вертається вітер...»* (Еклезіаст, 1:6) (Фразеологія в електронних ЗМІ, Майдан, 17.04.2002); *Жодні помилки нічого не навчили трієчників, і все поступово повернулося на круги своя. Ніхто не змінився, ні він, ні вона* (Г. Вдовиченко, Найголовніше – наприкінці, 2019, 265); **Усе вертає на круги своя**. *Тече по колу Річка Геракліта. Минуле пробивається здаля і розгортається, і спогадами квітне* (Н. Швень, Радосинь, 2017, 246); *Україна має свій потужний генетичний код. Раніше несправедливо розкрадений, розсіяний по чужих землях і територіях. Але він наш! Ми його потроху повертаємо на круги своя. Щоб відчувати, що в наших жилах нуртує українська кров – сильна, палка, життєдайна* (Електронна книжка «Код нації». Автор Ірина Говоруха, Інтернет-книгарня Woman in book).

◇ **райська (Господня, Небесна) брама (ворота)**, уроч. – ворота, крізь які проходять праведники до раю; син. брама неба; брама в рай. *Шкода! Ви вірите, що єсть і рай, і пекло, Що люди й «там» не можуть рівні бути. Моя лагідна мати не злочинна, Не вбила і не хотіла вбити нікого, Їй мусить райська брама відчинитись, А для таких, як я, в раю немає місця* (Леся Українка, Думи і мрії, Освіта, 18.09.2022); *Ще трохи краще край Господніх брам людська душа себе відчутти може. Я спекався тебе, моя тривоже. Немає світу. Я існую сам* (В. Стус, Під тягарем хреста, 1991, 127); *Машка [машина] намотувала кілометр за кілометром, а веселка все стояла попереду, мов розчинена райська брама* (З. Мензатюк, Таємниця козацької шаблі, 2017, 123); *Там було так гарно – що аж страшно, як, може, буває невагомій душі лише перед райською брамою* (М. Матіос, Солодка Даруся, 2020, 117); *Сюжет – це послідовність сполучних мотивів. Так, у пропонованому нижче розборі вірша В. Стуса «Дозволь мені сьогодні близько шостої...» «дзвінок» – це образ; «натисла на дзвінок» – це мотив, а «Натисла на дзвінок – і легко так / важезну прочинила райську браму» – сюжет, сформований двома мотивами, пов'язаними із прочиненням райської брами* (Стус Центр, 19.09.2022); *Я любила слухати розповіді старших лемків, але це мені виглядало подібним до казки. Ніби єдесь інший світ, але немовби якась райська брама зачинилася і туди неможливо ніяк повернутись. Звичайно, я все сприймала тоді як дитина. Коли стала старшою, то почала цікавитися Лемківщиною по-дорослому* (Наше слово, 23.11.2014); *Життя складається зі щоденних подолань. І звершуються вони не заради вступу до райської брами, а для поліпшення слуху. Власного. Чути себе – лише так можна набутти й зберегти рівновагу* (Е. Сафарлі, Я хочу додому, перекл. з азерб. Т. Ключкіна, 2019, 26); *У повісті «Райська брама», яка була написана приблизно посередині творчого*

шляху [Єжи] Анджеєвського, зібрані майже усі його провідні теми: зокрема, психіка і мораль підлітків, людина й історія, пошуки сенсу життя та смерті, проблема морального вибору, тоталітарна ідея і сліпий фанатизм, зіставлення старості та юності. Для сучасників Анджеєвського «**Райська брама**» була символом комуністичного «світлого майбутнього», а песимізм повісті свідчив про неможливість досягнення цієї мети. Але філософська ідея твору ще ширша (Бібліотека java, 21.09.2022); Споконвіків Господь відкриває **Небесну браму** – ворота! Святим вогнем сонця – неба очищає і освячує довоколишній світ: хату, обійстя, ліси, поля, ріки, людину та поглиблює тисячолітні прагнення людини розгадати таємницю народження, життя й смерті; таємницю природи – де початок і кінець створеного світу. Через ці ворота приходять усетворяє Сонце – Дажбог, якому низько в пошані схиляє голову орій – хлібороб та запалює Великодньої ночі свій немеркнучий живий вогонь єднання з духом зоряного неба (Про рідне. Народна творчість, 21.09.2022).

◇ **бра́ма в рай** – тс. **ра́йська (Госпо́дня, Небе́сна) бра́ма (воро́та)**; син. бра́ма не́ба. *Мабуть, боявся протавити момент, коли його праведна душа опиниться перед брамою в рай* (В. Шкляр, Характерник, 2019, 203).

◇ **бра́ма не́ба** – тс. **ра́йська (Госпо́дня, Небе́сна) бра́ма (воро́та)**; син. бра́ма в рай. – *І потім, справді, а чому б не взнати якісь нові шляхи й координати? Де браму неба зачиняють О́ри? Які заввишки ті Ріпейські гори?* (Л. Костенко, Вибране, 1989, 421).

◇ **ра́йський кутóчок** – місце щасливого життя; син. рай, казко́вий край. *В твоїм саду, як в райському куточку, – Пташиний спів, і затишок, і лад. Ти пестив, мов дитя у сповиточку, Ти все життя плекав цей дивосад* (І. Складаний, Радосинь, 2017, 215); – *А хто власник цього райського куточка? – Власник? – здивувалась вона. – Ми з чоловіком* (В. Шкляр, Ключ, 2018, 111–112); *Здоровий відпочинок, море розваг і незабутні враження – все це хлопцям та дівчатам дарує дитячий оздоровчий комплекс «Райський куточок»* (Дитячі табори, 29.10.2023); *Приватну садибу-музей «Райський куточок», або, як його ще називають, «Олексіївський парк» створено в українському ретростилі на присадибній ділянці черкащанина Олексія Черника* (Садиба-музей «Райський куточок», Черкаси, 22.06.2023).

◇ **виво́дити / вівести із заціпені́ння ко́го** – допомагати кому-небудь вийти зі стану нечутливості, нерухомості, глибокого пригнічення; син. отя́млювати, опам'ято́вувати. *Хтозна, скільки отак просиділа, тільки із заціпеніння вивів її телефонний дзвінок* (Дара Корній, Зірка для тебе, 2019, 228); *А Мелана закричала знову, й цього разу крик її мов вивів капітана з заціпеніння* (Д. Гнатко, Він звав її Сандрою, 2022, 157); *Пам'ятайте, необхідно будь-якими засобами домогтися реакції потерпілого, вивести його із заціпеніння* (Перша психологічна допомога,

Товариство Червоного Хреста України, 22.09.2024); *Ми повинні були вивести економіку з цього заціпеніння і ми її вивели* (Економічна правда, 21.04.2022).

◇ **крик відчаю** – крайній вияв душевного болю і безвиході; *син.* крик (лément) душі. – *Ні-і-і!!! – вирвалося у нього з грудей. – Іванко! Ні-і-і! Несамовитий крик відчаю полетів угору* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 366); *Олесь відповів: – Думаю, що ні. Це крик відчаю. Може, він і хоче, щоб допомогли, але як це зробити?* (В. Лис, Обітниця, 2019, 237); *Румунські лікарі опублікували 13 жовтня відкритий лист під назвою «Крик відчаю», оскільки перевантажена система охорони здоров'я країни перебуває на межі через коронавірусну інфекцію* (Радіо Свобода, 13.10.2021).

◇ **не дасть [мені] збрехати хто** – не боятися сказати правду при свідках; *син.* вірте / повірте [моєму] сліву. *А потім Симеон якось купався у Дону з козаком Іваном Міюським і, хоч як ховався від нього з Божими мітками, Іван, – ось він не дасть збрехати, – запримітив царський вінець на його плечі* (В. Шкляр, Характерник, 2019, 51); *«Євген Кирилович Марчук (в 1994 році – глава СБУ. – «Гордон») не дасть мені збрехати. У 1994 році, коли президентом Криму був обраний росіянин Мешков, вночі, на літаках, група «Альфа» десантувалася на півострів, взяла під контроль МВС і СБУ. На ранок, коли туди прийшли росіяни, вони побачили групу «Альфа» – і конфлікт не відбувся», – розповів Гордон* (Politerno. Політичний Тернопіль, 28.04.2017); *Гадаю, кожен, хто воює, не дасть мені збрехати: будучи тут, на фронті, ти зовсім інше життя проживаєш – з нуля, точніше на нулі. І це нове життя анітрохи не схоже на те, що було раніше...* (Хвиля Десни, 01.10.2023).

◇ **крутий віраж** – а) дуже крутий поворот під час руху авто, літака і т. ін. *Джип зробив крутий віраж і звернув на дорогу до села Бовдури. Наталочці відлягло від серця* (З. Мензатюк, Таємниця козацької шаблі, 2017, 90); *Не змінюючи швидкості зниження, пілот заклав крутий віраж. Завалившись на лівий борт, гелікоптер помчав на західну стіну ущелини* (М. Кідрук, Де немає Бога, 2018, 331); – *Стоїть гора високая, – раптом заспівала мама. Авжеж, гора стояла: та, з якої вони щойно успішно злетіли на крутому віражі* (З. Мензатюк, Таємниця козацької шаблі, 2017, 129–130); б) відчутна або цілковита зміна в напрямі, розвиткові чого-н.; *син.* перелом 3. *То було вчора, коли ідеально відчуваєшся у легкій шифоновій блузці без рукавів, тонких бриджах і в'єтнамках, нині ж небо віщувало крутий віраж погоди* (Н. Ліщинська, Львів. Вишні. Дощі, 2017, 116); *Цього вересневого дня доля капітана другого рангу Данила Неродова зробила неймовірно крутий віраж, після якого вже годі було й думати про відновлення життєвої рівноваги* (Н. Гуменюк, Корона на одну ніч, 2019, 95–96).

◇ **нема́ (нема́є) куди́ поспіша́ти** – а) немає підстав квапитися, не варто прискорювати події; *син.* поспіша́ти ні́куди. *З її голосу вже випарувалися одарківські нотки, «Запорожець за Дунаєм» примовк до часу. – Нема куди поспішати... – одказує стиха* (Г. Вдовиченко, Найважливіше – наприкінці, 2019, 10); *Я вірю в перевтілення душ. Моя душа блукатиме з істоти в істоту. Спершу я стану конюхом... Аж потім я стану могутнім дубом край дороги. Уявляєте? Повз мене біжать коні, поспішають люди, юрмища, метушня, шум-гам, а я дивлюся звисока, підперши зеленими копитами небо: мені **нема куди поспішати** – ні в голоблі, ні до плуга, ні до корита...* (В. Дрозд, Кінь Шептало на молочарні, УкрЛіб); *24 роки потому, **нема куди поспішати**, перед нами – вічність* (Мережа Х, 21.08.2024); б) кому, хтось потрапив у безвихідь; *син.* безвіхідна ситуація. – *Не метушіться, – остудив його Гупало. – Вам немає куди поспішати, бо ще невідомо, чи я вас випущу з лісу* (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 187).

◇ **підупада́ти / підупа́сти в (на) сі́лі** – деякою мірою втрачати силу, міць, знесилюватися. *А останнім часом, як стала **підупадати в силі**, сказала, щоб люди самі збирали цвіт, а вона вже вдома з ним попорядкує* (Н. Гуменюк, Вересові меди, 2019, 29); *Тільки мої батько й дід не **підупали на силі**, не втратили своїх осель* (М. Міллер, Цирцея, перекл. з англ. О. Гладкий, 2020, 19).

◇ **зві́р у людській подобі́** – про надзвичайно жорстоку, аморальну людину з грубою, звірячою поведінкою; *син.* двонóгий зві́р. **Зві́р у людській подобі́**. *Починаючи з вересня 2007 року, в Києво-Святошинському й Васильківському районах Київської області було скоєно низку жорстоких убивств жінок зі звалтуванням (Україна молода, 24.04.2009); Сваритися з Нонною в Олександрії зовсім не було настрою, та ще заради кого? Отого **звіра в людській подобі**, котрий без жалю віддав наказ убити бідолашну жінку тільки тому, що вона намагалася завадити йому кривдити власну дитину?* (Д. Гнатко, Він звав її Сандрою, 2022, 161); *І той, хто досі сумнівається в лиховісних намірах кремля, хай вдумується у кожне слово сучасних інквізиторів – там сформульована чітка програма ліквідації української нації, української державності, української культури і духовності. **Звірі в людській подобі** хочуть здійснити те, що не вдалося ані Сталіну, ані Гітлеру, ані їх послідовникам* (Вісті Ковельщини, 13.04.2022).

◇ **зірва́ти [велі́кий, грандіо́зний і т. ін.] куш** – отримати багату здобич або прибуток, дуже швидко розбагатіти. *У серпні німецькі дивізії оточили та взяли в полон понад 100 тисяч червоноармійців біля Умані на Поділлі, але **найбільший куш** вони **зірвали** під Києвом наступного місяця* (С. Плохій, Брама Європи, перекл. з англ. Р. Ключко, 2016, 432); *Тарологи розповіли, що найближчими днями представники двох знаків Зодіаку зможуть казково розбагатіти. Вони отримають шанс **зірвати***

грандіозний куш і порадіти тому, що гроші почнуть ніби сипатися з небес (УНІАН, 01.10.2023); *Поки що угоди про поставки російської пшениці до Індії не було. Тому українські експортери не мають прогавити можливості, які з'явилися. За оцінками Мінсільгоспу США, в 2016/17 сезоні імпорт пшениці Індією становитиме 2 мільйони тонн. Тож є шанс зірвати великий куш* (Голос України, 24.09.2016); *Наполегливість – нагороджується: гравець з Дніпра грав щодня і зірвав «великий куш» Лотереї Максима* (Українська Національна Лотерея, 20.06.2019); *Зірвав великий куш: чоловік виграв у казино, але замість грошей отримав штраф* (Фокус, 14.09.2023).

◇ **зібрати [всю, свою] волю в кулак** – стати мужнім, рішучим, наполегливим у досягненні мети. *Але зараз треба було мовчати, зібрати в кулак всю свою волю, затаїтися, щоб не програти всю гру, ціною якої було життя. Я не розумів, чому я так думаю, але інтуїтивно відчував, що так воно і є насправді* (А. Власюк, Інтуїція, УкрЛіб); *Я байдуже глянув у телефон. Подумав, що то мама чи тато, й уже збирав усю волю в кулак, аби стерти їхнє повідомлення, коли похолов* (Ореста Осійчук, Абрикосова книгарня, 2021, 152); *Володимир Зеленський закликав українців зібрати всю волю в кулак: «Ніхто за нас не воюватиме»* (Знай.ua, 25.02.2022); – *Нам треба зібрати волю в кулак та завдати низку рішучих ударів у відповідь, адже другого шансу в нас не буде, ми маємо звільнити всю нашу територію, – пояснює він* (АрміяInform, 30.06.2022); *Минає рік, як повномасштабне вторгнення країни-агресора змусило нас зібрати волю в кулак та стиснувши зуби мобілізувати всі наявні сили та засоби для відсічі жорстокого наступу ворога* (Голос України, 24.02.2023).

◇ **лише (тільки) курява здійнялася** за ким–чим і без дод. – хто-н. дуже швидко зникнув. *Дід Овсій навдивовижу швидко скотився по щаблях і стрибнув на першого коня, який трапився йому під руку. – Гей, діду, та це ж мій кінь! – вигукнув спостережник Панько. Проте за дідом лише курява здійнялася* (В. Рутківський, Сторожова застава, 2021, 108); *Скориставшись тим, що інспектор побіг через дорогу, Іван Степанович ускочив у «Жигулі» – і тільки курява здійнялася!* (Голос України, 17.10.2013); *Пришпорив коня молодий козак – тільки курява за ним здійнялася. Дід Карпо аж закашлявся* (О. Паламарчук, Довгоочікувана радість, УкрЛіб); *Не втримався, кинув вудку і біжу на дорогу, щоб зупинити і погомоніти з нею, але де там, лише курява здійнялася. Встиг крикнути-запитати: «Бацю, скільки вам років?» «73!» – почув від бабусі-велосипедиста, пише «Свобода»* (Новини Тернополя. Реально, 26.09.2018);

◇ **зачиняти (закривати) / зачиніти (закріти) серце своє** для кого, від кого – а) уникати почуттів до когось, близьких стосунків з кимсь. *Можливо, за власною провиною полишена, бо давно зачинила серце своє для всіх інших чоловіків, окрім самого Мишка, котрий усі ці роки й кохав не*

її, а свою рудокоосу Оксану (Д. Гнатко, Він звав її Сандрою, 2022, 56–57); б) стати жорстким, безжалісним, байдужим. Але Хлопчик-зірка не ворухнувся; він наглухо **зачинив своє серце**, щоб її скарги не могли туди проникнути, і в тиші, що настала, чути були тільки стогнання жінки, що ридала від горя (О. Уайльд, Казка «Хлопчик-зірка», Kazochka); Та Хлопчик-зірка навіть не ворухнувся: він наглухо **закрив своє серце**, щоб її нарікання не проникли туди, і в тиші, що запала, чути було тільки, як схлипує бідна жінка (О. Уайльд, Хлопчик-зірка, перекл. з англ. І. Корунець, Казка.укр).

◇ **збивати / збіти з думки** кого – порушити чий-н. роздуми, наміри. – Дивися, Стьопо, тобі видніше. Я не знаю, що тут порадити, – сказала Катерина. – Ні силувати не хочу, ні з думки збивати (В. Шкляр, Тінь сови, 2019, 270); Соловій із цікавістю поглядав на незнайомого молодика; він уже чув, що на Січі пробуває царевич, і щось підказувало Соловієві, що оце ж він і є, але спитати не наважувався. – Зозуля ще не прилітала? – **збив його з думки** Сірко. – Яка зозуля? – Та, що мене не забула (В. Шкляр, Характерник, 2019, 238).

◇ **понюхай, чим пахне** – погроза або попередження про застосування фізичної сили (з відповідним жестом кулаком). Вікторів чубець, спавши на лоб, запівникував. Обличчя забуряковіло, а ряботиннячко, виступивши під очима, зачорніло. Він миттю викинув кулака. – **Понюхай, чим пахне?** – підніс його Мартинові під носа і потрясав ним (Б. Харчук, Крижі, УкрЛіб); – Не вийде!.. З тебе такий старшина, як з моєї сокири плавець. На ось!.. – і скрутив Кирпі дулю. – **Понюхай, чим пахне!** Чого кирпу вернеш? І затям: я все життя панам сала за шкіру заливаю. І тобі залю (В. Чемерис, Фортеця на Борисфені, Освіта); – Я не спускатиму з нього очей, – сказав курінний. – А як треба буде – додам від себе. – Він підніс Тхорикові під ніс кулацюру, більшого за ядро ломової гармати. – **Понюхай, чим пахне!** (В. Шкляр, Характерник, 2019, 102).

◇ **несолодко пообідавши**, зі сл. іті́, піті́ і под. – без результату, без досягнення успіху; син. спійма́вши о́близня, облизавши макогóна. Секретарка пішла, **несолодко пообідавши**, а Яків мусив признатися – він уже боїться, що Оленка його покине, що поїде, а таки колись поїде (В. Лис, Століття Якова, 2018, 45).

◇ **як на курорті** – дуже добре (про комфортне, безтурботне життя); син. комфóртно, безтурбо́тно. Живуть, **як на курорті** (Україна молода, 09.07.2014); – Це навіть добре, що ми тут удвох. Є тільки ти і я, більше нікого. – Авжеж, – сказав він. – **Як на курорті**. Нарешті таки вибралися (В. Шкляр, Тінь сови, 2019, 261); В Америці живу, **як на курорті**. Америки не хочеться мені. А хочеться в прості ліси Волині, Косити сіно, слухатись зірок, Не зрадивши ні хаті, ні дитині, І полином пропахти до кісток (Ігор Павлюк, Росте печаль – як свічка на колінах, УкрЛіб); Здорові, вгодовані

та як на курорті! В яких умовах тримають полонених окупантів (ТСН, 03.06.2024, YouTube).

◇ **як півник і курочка** зі сл. сокоріти – дружно, лагідно, ласкаво; син. як брат із сестрою. *І таки умовила Атаназара, і Муталіб не знав, що їй думати, коли щовечора, повертаючись з роботи, заставав Клавдію Іванівну з Атаназаром за любенькою розмовою, сиділи, як півник і курочка, і тихо щось собі сокорили, й Іринка, це миле курча, іноді підсідало до них і теж щось там цвірінькало* (В. Шкляр, Тінь сови, 2019, 212).

◇ **як курчата за квочкою** зі сл. ходять – дружно, згуртовано. *Діти в школі його обоженюють, ходять за ним, як курчата за квочкою* Він учитель не лише фізкультури, але й праці (Г. Вдовиченко, Найважливіше – наприкінці, 2019, 200).

◇ **як півень перед курячим гаремом** – хвацько, на показ запально, гонорово, хвалькувато. – *Це така сама правда, як те, що він воював на російсько-японській війні (у семирічному віці!) і заслужив Орден Святого Георгія, з яким марширував переді мною, як півень перед курячим гаремом* (Н. Гуменюк, Корона на одну ніч, 2019, 88).

◇ **як той кіт до курятника** зі сл. бігати, ходити та ін. – часто, набридливо, настирно. – *А цей, що їздить сюди, як той кіт до курятника... до нього які в тебе почуття? Чого вештається сюди, мов пониклий собака?* (Д. Гнатко, Він звав її Сандрою, 2022, 282).

◇ **як відрізаний кусень** – про кого-, що-небудь утрачене, загублене, забуте, з ким порвали, утратили зв'язок. *Бідна мама! Не поталанило їй з дітьми. Ніна, як відрізаний кусень, геть збожеволіла, а тепер ще й Настя зникла* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 166); *«Ви кажете, що на окупованій території не треба було підтримувати пенсіонерів, працівників, шахтарів? І не треба було звільняти Лисичанськ, Северодонецьк, Маріуполь, Краматорськ, Костянтинівку – нічого, бо для вас це відрізаний кусень. Бо для вас Крим і Донбас це не Україна. Для вас це є, як ви там написали, «ЛНР» і «ДНР». Мені соромно, що з таким виконанням злочинних наказів ви сподіваєтеся спокійно спати», – говорить Порошенко* (Європейська солідарність, 17.01.2022); *«Зрано говорити про стіну, все-таки Донбас – це не відрізаний кусень»* (Interfax, 25.06.2021).

◇ **[як] общипана курка** – а) безвольна, нерішуча, жалюгідна на вигляд людина; син. як мокра курка, неоперений, зелений, жовтороте пташеня; ант. стріляний птах, бувалий у бувальцях. *Джон Беррі: «Із сімейних записів про дитинство Гемінтвея видно, що він був звичайним американським хлопчиком із хорошої сім'ї, що вихований у дусі Вікторіанської епохи і який потрапив, як общипана курка, спочатку в жахливу реальність Першої світової війни, а потім у модерний, вимогливий світ Парижа»* (В. Слапчук, Роман & Роман, 2019, 159–160);

б) жалюгідний, мізерний, миршавий. *«Тоді загрози, які відчував світ, просто відпадуть на 99%. Бо ядерний пил – останній аргумент бункерного діда. Коли цей аргумент зникне, всі побачать, що їм погрожує просто общипана курка, яка не вмєє ані воювати, ані виробляти, ані торгувати і остаточно перетвориться на бензоколонку та ресурсну базу», – сказав Василь Гамянін (Главком, 20.11.2022).*

2. Модифіковані фразеологізми з розширеним компонентним складом

◇ **купатися в зóлоті (в розко́шах, в рóзкоші, в меда́х, в достáтку і т. ін.)** – жити в багатстві, щасливо, мати вдосталь усього. – *Не лякай, Мико. Перед законом ми рівні. – Нічого собі рівня... В мене в кармані блоха на аркані, а ти? В меда́х купаєшся! Розживьсь на чужих гречках! Скоро хату, мабуть, залізом укриєш?* (О. Гончар, Твоя зоря, 2005, 383); *Справи в нього йшли непогано, і, звикнувши купатися в грошах, він відчув уседозволеність* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 229); *Чадуєв погодився, що запорозькі чайки найкращі у світі, але якби їм видали Симеона та ще дали сотню козаків для охорони, щоб його не відбили по дорозі до Москви, тоді б Січ купалася в розкошах* (В. Шкляр, Характерник, 2019, 191–192); *Будь-який інший лікар на його місці купався би в розкоші в тогочасній Ялті – але не він* (С. Процюк, Гіркий світ, солодкий світ, 2021, 14); *Франческо Петрарка навчав: «По-різному треба говорити з сильною людиною і зі слабкою, з недосвідченим юнаком і зі старцем, що закінчив справи життя, з тим, що купається в достатку, і з тим, хто переживає скруту...»* (В. Слапчук, Роман & Роман, 2019, 539); – *Ми ж не можемо цілісінькими днями купатися в щасті, наче ростбіф у підливі, еге ж? Щастя таке швидкоплинне* (Ніна Джордж, Маленька паризька книгарня, перекл. з англ. О. Захарченко, 2018, 202).

◇ **звива́ти / зві́ти кубло́ з реп'яхі́в** – посилювати, нагромаджувати болючі спогади, переживання. *Щойно думки про чорношкірого корнера скочили в голову, Лоуренс уже не мав снаги їх позбутися. Спогади про 51-й Супербоул немовби звили кубло з реп'яхів у напрочуд віддаленій частині його мозку, в потемках, звідки він не міг їх видерти, хай як старався* (М. Кідрук, Де немає Бога, 2018, 148).

◇ **заганя́ти (заво́дити) / загна́ти (завесті́) в глухі́й (тісний, сліпий) кут ко́го** – поставити кого-небудь у скрутне, безвихідне становище; *син.* заганя́ти (зво́дити) / загна́ти (звесті́) на слизьке. *«В умовах тодішньої жорстокої політичної і літературної боротьби такому чутливому ліричному поетові, як Сосюра, не було місця. Його загнали в сліпий кут»* (Українська літературна газета, 14.02.2013); *На початку літа, коли із гнізда січових бузьків вистромили голівки п'ятеро*

чорнодзьобих пташенят, Сірко замість сподіваних добрих вістей отримав царську грамоту, яка вкинула його у ще більшу скруту. **Загнала у сліпий кут** (В. Шкляр, Характерник, 2019, 248); **Тільки ж чи варто заганяти себе у глухий кут** однозначності? (В. Слапчук, Роман & Роман, 2019, 261).

◇ **згладжувати гострі кути́ (кути́ непорозуміння)** – робити менш помітними суперечності, зм'якшувати їх; запобігати суперечкам, незгодам; *син.* пом'якшувати, ослабляти. *Мама, як уміла, згладжувала кути непорозуміння між донькою та батьком, не усвідомлюючи, що ті кути давно перетворилися на ями* (Дара Корній, Сузір'я Дів, 2018, 88); *Його голос достоту такий, як я пам'ятаю: різкий, наполегливий, з відтінком веселості спортивного коментатора, який згладжує гострі кути* (С. Джіо, Я кохатиму тебе завжди, перекл. з англ. С. Мокра, 2019, 67); – *Час. Він стирає і згладжує гострі кути, що ранили нас* (Ніна Джордж, Маленька паризька книгарня, перекл. з англ. О. Захарченко, 2018, 153).

◇ **обвести́ (обкрутіти, оберну́ти і т. ін.) і рідше обводи́ти (обкру́чувати, обертáти і т. ін.) круг (круго́м, навко́ло, довко́ла і т. ін.) пáльця (ха́ти) кого** – спритно перехитрити, обдурити когось. **Обвівши** жильця **кругом пальця**, Кирик тінню пройшов у дальні покої. Мильню він легко взяв на нюх. Зупинився, прислухався й почув, що там хтось вошколупиться. Кирик, не вагаючись, прочинив двері (В. Шкляр, Характерник, 2019, 243); *І лиш тоді, як підкинув тричі на подушці їхнього первістка Іванка, посварився на Степана пальцем і сказав тихенько: – А ти, Стьопо, тоді у сільраді обвів дядька кругом хати. Я не забув, не [ні]* (В. Шкляр, Тінь сови, 2019, 73); *Тепер я прокидався рано, ще затемна (очевидно, ціна цього свавілля над собою входила в ту кругленьку суму, яку мені виплачував Сокирко; не меншим дивом було й те, що у відомості я розписувався майже за символічну платню, а потім отримував конверт із «зеленими» – тут також уміли обводити кругом пальця податкову інспекцію)...* (В. Шкляр, Ключ, 2018, 53); *Якщо це відповідає дійсності, американця Ілона просто обвели навколо пальця. А ще, як стверджується на каналі, взяли з мільярдера «чесне слово», що ця розмова буде конфіденційною і сам факт її не підлягає розголосу* (ТСН, 16.10.2022).

◇ **в [оді́н] кула́к (кулачо́к)**, зі сл. збира́ти, зібрати́ся, зібга́ти – докупи, разом. *Умившись холодною водою до пояса, він одмовився від сніданку та похмільної чарки, зібрався в кулак і попросив скликати всіх, хто готовий його вислухати* (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 85); *Урешиті зібрав* якось нерви у кулак, проте аж до ранку навіть зі снодійним так і не зміг заснути (В. Слапчук, Роман & Роман, 2019, 519); *А вона – вона типова жертва тирана. Була... Одного дня зібгала себе в свій маленький кулачок і сказала: «Досить! Від сьогодні ти мене більше ніколи не вдарши»* (Ніка Нікалео, Квітникарка, 2018, 71); *У кишені дзенькнуло. Я байдуже глянув у телефон. Подумав, що мама чи тато, й уже збирав усю*

волю в кулак, аби стерти їхнє повідомлення, коли похолов (Ореста Осійчук, Абрикосова книгарня, 2021, 152).

◇ **го́лос крoві** – пам'ять і традиції сім'ї, роду, рідного народу. – *Пісня – це голос крові. Вона очищує душу, як шабля повітря* (В. Шкляр, Характерник, 2019, 292); *Це розуміння закономірності суспільно-культурного розвитку – не голос крові віками гнобленої людини, не тимчасове прозріння стихійного бунтаря, а закономірний висновок мислителя, який стояв на вершині інтелектуального життя народу* (В. Русанівський, У слові – вічність, 2002, 23–24); *Сини та доньки, нарешті будьте готові Почути голос предків, почути голос крові! Вони покличуть вас, міцні й гонорові, Словами віри, словами надії, словами любові!* (О. Положинський, Голос крові, Українські пісні, 23.05.2016); *Мабуть, той голос линув до неї ще з більшої далини, аніж вітер, і навіював та пробуджував те, що ми називаємо голосом крові* (В. Шкляр, Ключ, 2018, 112); б) відчуття кровної спорідненості з ким-небудь. *Нарешті з'явився й батько. За сто верств упізнав би його Лобода-син, цього козарлюгу з могутньою чоластою головою в розкудланій сивині. Голос крові, невже він справді є? Чи що ж тоді торкає душу, коли отак побачиш найріднішу тобі, єдину у світі людину?* (О. Гончар, Собор, Вибрані твори, т. 1, 2005, 377);

◇ **сідьма [сіднем, ступнем] сидіти** – перебувати в стані бездіяльності, обмежувати себе у чому-небудь; *син.* сидіти каменем (пеньком, крячкою і т. ін.). *Сиднем сиділа вдома, ніколи не їздила відпочивати, робота і діти були понад усе...* (І. Савка, Шипшинове намисто, 2016, 139); – *Свої то свої, а як розкажу, то кому я тоді потрібна буду, га? Хто до мене навідається? От пометикуй своєю макітеркою. Буду тоді сидіти сидьма їдна [сама] у штирох [чотирьох] стінах* (Н. Гуменюк, Вересові меди, 2019, 27); *Прости мені недільний мій Хрещатик, що, сівши сиднем, ці котли топлю в оглухлій кочегарці* (В. Стус) (С. Дзюба, Заборонений, 2019, 77); *Сидів ступнем, а коли взявся шити – вколов голкою палець. Так і сидів, доки не наповз на хату вечір* (В. Лис, Століття Якова, 2018, 60).

◇ **попа́сти (потра́пити) па́льцем в не́бо** – сказати чи зробити щонебудь невлад, недоречно, помилитися в поясненні або визначенні чогось. – *Фініта! Нарешті зрозумів! Я тепер розумію, чому в таких муках народжується мій роман, – його не треба писати. Я тепер розумію, чому люди мого роману говорять такою надуманою мовою: вони не існують. Я, так би мовити, попав пальцем в небо* (Микола Хвильовий, З лабораторії, УкрЛіб); – *З панною Косінською попав пальцем у небо! А те, що я у школі вчилася... Що ж тут аж такого дивного?* (Н. Гуменюк, Вересові меди, 2019, 21); *Аби не потрапити пальцем у небо, вирішив поцікавитися, як саме представлено в чернівецьких книгарнях класику, визнану, так би*

мовити, офіційними інституціями – наприклад, стокгольмським Нобелівським комітетом (Дзеркало тижня, 28.11.2008); Укrhoштівська мудрість каже: не [потрапити] **пальцем у небо**, а точно за адресою та з індексом (Facebook, 06.09.2020); Якщо ви не знаєте, що відповісти, то не варто блефувати і відповідати навмання. **Попав пальцем у небо**, помилився, сказав щось невпопад [не до ладу, не до речі та ін.]. В цьому випадку краще чесно сказати, що вам відомо, а що – ні. Про це сказати прямо і ясно. При цьому, звичайно, можна почути у відповідь жартівливо іронічне **«потрапив пальцем у небо»**, але це не страшно: від незручних ситуацій ніхто не застрахований (Попав пальцем у небо..., What? 23.09.2024).

◇ **не мати [жодного, [ні] найменшого, зеленого і т. ін.] поняття (уявлення) про кого–що і без дод.** – зовсім нічого не знати про кого-, що-небудь. Чому дядько Немировський вирішив нині пішки прогулятися, хлопці **не мали зеленого поняття** (А. Кокотюха, Таємниця козацького скарбу, 2017, 85); Я пакував речі та думав про те, що **не маю ні найменшого уявлення** про свою країну. Географія материка обмежувалася для мене Майданом, трохи – Києвом і зовсім трохи – Львовом (Крим. Реалії, 26.10.2019); Більшість дорослих людей знає свою групу крові, хоча дехто може все життя **не мати про неї жодного уявлення**. Найпростіший спосіб дізнатися свою групу крові – стати донором (Donor.ua, 22.09.2024); – **Я зеленого поняття не мав**, що від мене хочуть, але мені було дуже цікаво. І ця цікавість була першою мотивацією служіння (Українська Греко-Католицька церква, 07.06.2023); «Люди не можуть собі навіть близько уявити, в яких умовах тут працюють військові. Це дуже погано насправді, бо після перемоги військові повернуться додому і їм треба буде якось спілкуватися з цивільними, які **зеленого поняття не мають** про те, в яких умовах ці люди працювали півтора-два, а може й більше років» (5 канал, 14.09.2023).

◇ **крик (хрип, лемент) душі** – крайній вияв тривоги, душевного болю і т. ін.; син. крик відчаю. Чому? – це сьогодні **крик душі** всієї Швеції. Справді – чому? Після вбивства Індіри [Ганді] – це ще одне, яке потрясло всіх (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1986), т. 3, 84); **Вибачте за сумбурність, але мовчати не можу. Це – крик душі мільйонів співвітчизників. Почуйте нас!** (Голос України, 21.10.2015); «Тобто це вже реально **крик, хрип, лемент душі** цього самого Пригожина. Він уже прямо звинувачує у корупції, у роботі на ворога міністра оборони Російської Федерації Сергія Шойгу. Він відкрито накидається на Шойгу і каже, що: «Ти, погань, працюєш на наших ворогів», – сказав [Іван] Яковина (NV, 23.02.2023).

◇ **кому [подобається] піп, [а] кому попада́, а кому (мені) [й] по́ва дочка́ (попівна, найми́чка і т. ін.)** – у кожного свій смак, своє світо-

сприймання; *син.* ко́жен Іва́сь має свій лас; на ко́лір і смак – то ва́риш не всяк. – *Може, й не варті, – кажу я. – А може, й варті. Це вже, як мовиться, на любителя.* **Кому піп, кому попада, а кому попова дочка** (В. Слапчук, Роман & Роман, 2019, 560); – *А мені нічого й не треба, – весело мовив Григір, приміряючи потерті штани. – Хіба що так! – скрушно похитав головою дід. – Кому що! Кому піп, кому попада...* – **А мені попівна!** – підхопив Григір (О. Бердник, Зоряний Корсар, Українська книгарня); *Про намагання Панаса Мирного наслідувати у своєму епістолярії народну манеру мовлення свідчать також численні фольклорні елементи, які демонструють усю варіативність загальнонародних образних мовних зворотів, наприклад, фразеологізми: нести чуже до своєї кузні (тобто використовувати чийсь ідеї), бодай не довелось і нашим ворогам, один як палець, накинути мокрим рядном...; прислів'я і приказки: зокрема кому піп, а кому – попада, а кому – й попова наймичка* (І. Григоренко, Композиційні та мовностилістичні особливості епістолярної спадщини Панаса Мирного, Сучасні тенденції..., вип. 5, 2011, 68–69); *Але ж у житті завжди так: кому подобається піп, а кому – попада. Так що кожен, хто хоче засвоїти іноземну, хай шукає щось цікаве для себе* (Львівський форум, 05.05.2018); **Комусь подобається піп, комусь – попада, комусь – попова дочка, а комусь – їхня наймичка** – у кожної людини своє світосприйняття, бачення, розуміння тощо (В. Щегельський, С. Рарицька, Мудрослови села Оринин на Кам'яниччині, 2020, 24); *Точно кажуть: – Кому піп, кому попада, а кому свинячий хрящик. – Не уявляю, скільки грошей мене б примирили з необхідністю спілкуватися з незнайомими людьми...* (Спільнота програмістів, 11.06.2024).

◇ **званий обід (вечеря, вечірка і т. ін.)** – обід, вечеря і т. ін., на які запрошують гостей. *Тепер вона двічі на тиждень їздила до містечка на уроки вокалу та фортепіано, не пропускала жодного фільму у відкритому нещодавно в Романові кінотеатрі, інколи відвідувала звані вечірки* (Н. Гуменюк, Корона на одну ніч, 2019, 145); *Високі гості всілись за столом. А на столі пусто. Ні тарілки, ні виделки, ні келиха, ні чарки. Перед кожним тільки олівець і клаптик паперу. – Він нас зібрав на званий обід чи на пресконференцію? – шепнув професор Кадило академікові Валуйченку* (Є. Дудар, Званий обід, УкрЛіб); *Учасниці творчо-кулінарного дійства із Максимівського ліцею Кременчуцького району додали до «Званої вечері в Доньки Прометейя» чай із гілочок вишні та хрустики* (Зоря Полтавщини, 12.03.2021); **Звана вечірка** – чудова нагода повеселитися з друзями. *За традицією під вечіркою ми розуміємо ситуацію, коли компанія розважається розмовами за накритим столом* (Каталог товарів UAmade, 21.09.2024); – *До клубу пограти у бридж. На вечірку, На святкування. На званий обід* (Р. Бредбері, Кульбабове вино, перекл. з англ. В. Митрофанов, 2019, 123).

◇ туман (тёмрява, пеленá) застилає і застелів (застеліла) очі (зір) чий, кому і без дод. – хто-н. втрачає здатність нормально бачити через хвилювання, сильний біль, потьмарення свідомості і т. ін. *В'язкий туман застилав зір, але в тому тумані я виразно, дуже виразно бачив її сплотніле обличчя, бачив сірі розчахнуті очі й побілілі вуста* (В. Шкляр, Чорний ворон, 2019, 311); – *Снайпер на завданні, що може тривати не один день, завжди в напруженні. Коли довго не спати, все навколо розпливається, очі застилає туман, а ти не маєш права на помилку, – розміреним тоном почав Олексій Григорович* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 40–41); *Сяк-так сівши, він подзвонив на міжміську станцію, а серце щораз наче вибухало у нього в грудях, усе частіш і частіш, і очі застинала темрява* (Р. Бредбері, Кульбабове вино, перекл. з англ. В. Митрофанов, 2019, 180).

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Агнешка Пеля

Польсько-українська зустріч із фразеологією

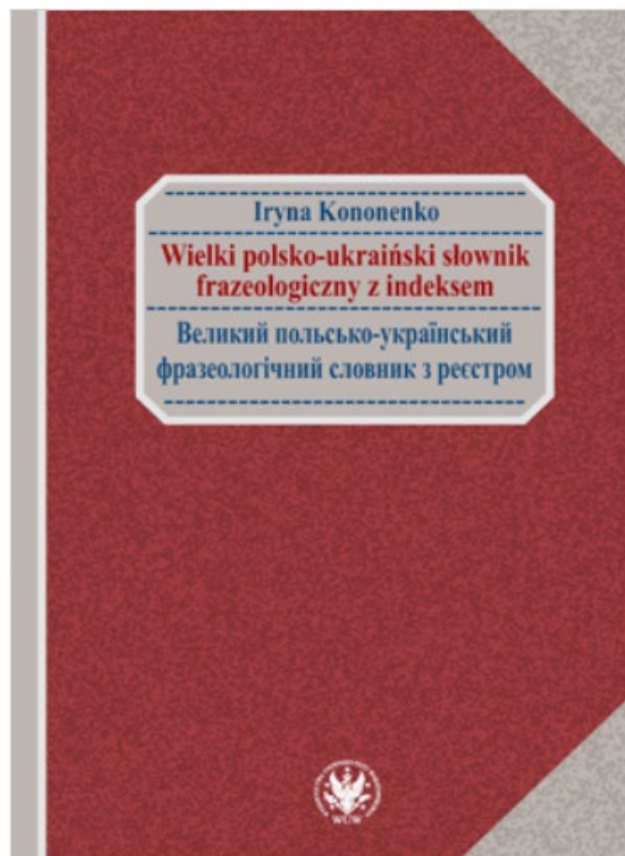
(Рец.: Ірина Кононенко / Iryna Kononenko. Wielki polsko-ukraiński słownik frazeologiczny z indeksem / Великий польсько-український фразеологічний словник з реєстром. Варшава: Видавництво Варшавського університету, 2023. 734 с.)¹⁹

Публікації Ірини Кононенко, славістки і перекладачки, протягом багатьох років пов'язаної з кафедрою україністики Інституту прикладної лінгвістики Варшавського університету, добре знані й високо поціновані на польському книжковому ринку, доказом чого є чергові перевидання авторських і співавторських книжок. Лінгвістка, яка нині керує лабораторією контрастивного мовознавства, є авторкою двох наукових монографій: *«Прикметник у слов'янських мовах» (Київ, 2009)* і *«Українська та польська мови: контрастивне дослідження»* (Варшава, 2012, 2017); а також співавторкою (разом з В. Кононенком) підручника для навчання граматики української та польської мов порівняльним методом *«Контрастивна граматики української та польської мов»* (Київ, 2006, 2010). Дослідниця також брала участь в укладанні двомовних лексиконів, а саме: *«Українсько-польського словника міжмовних омонімів і паронімів»* (з О. Співаком, Київ, 2008) і *«Тематичного польсько-українського словника»* (з І. Митник, Е. Вашяк, Варшава, 2010, 2015, 2016, 2017, 2024).

Досвід, здобутий І. Кононенко в праці над перекладними словниками, увінчався новим лексикографічним виданням. У 2023 році у видавництві Варшавського університету вийшов друком важливий для польсько-українських мовних контактів *«Wielki polsko-ukraiński słownik frazeologiczny z indeksem / Великий польсько-український фразеологічний словник з реєстром»*. Важливий тому, що цей словник надасть цінну допомогу в опануванні польської мови студентам-україністам, а також учителям, перекладачам, славістам, дослідникам фразеології, як і всім, хто цікавиться українською мовою та українською культурою в Польщі. Треба додати, що лексикон, який побачив світ завдяки дофінансуванню його ви-

¹⁹ Український переклад польського оригіналу підготувала й узгодила з авторкою рецензії Є.А. Карпіловська.

дання Посольством України в Польській Республіці, а також завдяки підтримці Фонда «Український інформаційний центр», Варшавського університету, кафедри україністики Варшавського університету і Фонду Варшавського університету, здобуло як польсько-, так і українськомовну назву, що ілюструє знімок його обкладинки, поданий нижче. Також двомовною є й уся вступна частина словника – її написано по-польському й по-українському, пор.: *Przedmowa* / Передмова, *Budowa artykułu hasłowego* / Будова словникової статті, *Budowa indeksu* / Будова реєстру, *Skróty* / Умовні скорочення. Зауважу, що авторка завершує характеристику структури лексикона поданням польської та української абетки, пор.: *Alfabet polski* / Польський алфавіт, *Alfabet ukraiński* / Український алфавіт.

Обговорення праці І. Кононенко варто розпочати з інформації про те, що це не перший польсько-український фразеологічний лексикон на польському книжковому ринку. Адже 2016 року у Видавництві Лодзького університету опубліковано «Польсько-український фразеологічний словник» («Polsko-ukraiński słownik frazeologiczny»), який уклали дві дослідниці з кафедри мовознавства Філологічного відділення Лодзького університету – Агата Пясецька й Ія Туліна-Блюменталь. Це видання безперечно заповнило лакуну в польській лексикографії в галузі конфронтативної фразеології слов'янських мов. Треба, однак, зауважити, що ця книжка має радше прик-

ладний характер – з огляду на матеріал вона значно скромніша за працю І. Кононенко. Так, словник лодзьких лінгвісток містить близько 1200 пар фразеологічних одиниць обома мовами, натомість варшавський звід налічує близько 5000 вихідних польських фразеологізмів та їхніх українських відповідників. Тому належить погодитися зі словами І. Кононенко, яка в передмові писала: «Це перше лексикографічне видання польсько-української фразеології в такому обсязі» (с. 7). Саме з цієї причини в назві словника не випадковим є прикметник *великий* (*wielki*). Зрозуміло, що І. Кононенко у своїй праці покликала на «Польсько-український фразеологічний словник» («Polsko-ukraińskiego słownik frazeologiczny») (див. Бібліографія, с. 731).

Основу матеріалів «Великого польсько-українського фразеологічного словника» авторка дібрала з різних джерел. По-перше, вона використувала інтернетові корпуси польської (див. *Національний корпус польської мови* – *Narodowy korpus języka polskiego*: www.njkr.pl) й української мови (див. *Корпус текстів української мови*: www.mowa.info). По-друге, обрала за базові загальномовні й аспектні словники обох мов. У вступі до своєї публікації перекладачка згадала лише назви деяких з них, як-от: «Великий фразеологічний словник польської мови PWN з прислів'ями» («*Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego PWN z przysłowiami*»), «Універсальний словник польської мови» («*Uniwersalny słownik języka polskiego*»), «Словник фразеологізмів української мови» чи вже згаданий «Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів». Повні бібліографічні описи всіх лексиконів, використаних в розглядуваному фразеологічному зібранні, читач знайде у зведеному списку літератури в кінці книжки (с. 731–732). В укладеному переліку джерел марне шукати, втім, «Універсальний словник польської мови» («*Uniwersalny słownik języka polskiego*») за редакцією Станіслава Дубіша (т. 1–4, Варшава, 2003). Напевне, авторка пропустила його випадково, бо вплив цієї праці на обговорюваний словник дуже виразний, зокрема щодо залучення дефініцій фразеологізмів.

З-поміж інших лексиконів, до яких зверталася І. Кононенко, варто назвати такі публікації: С. Бомба, Я. Ліберек «Фразеологічний словник сучасної польської мови» (S. Bąba, J. Liberek: *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*) (Варшава, 2001), П. Флочинський «Сучасний фразеологічний словник» (P. Fliciński: *Współczesny słownik frazeologiczny*) (Познань, 2012), А. Івченко «Українсько-польський словник» (A. Iwczenko: *Słownik ukraińsko-polski*) (Люблін, 2003), У. Житар, С. Пікуль, Е. Попов, Д. Слободян «Польсько-український словник» (U. Żytar, S. Pikul, E. Popov, D. Słobodian: *Słownik polsko-ukraiński*) (Київ, 2010), «Великий словник польської мови» (*Wielki słownik języka polskiego*: www.wsjp.pl), В.С. Калашник, Ж. В. Колоїз «Словник фразеологічних антонімів української мови» (Київ, 2008), М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський «Словник

фразеологічних синонімів» (Київ, 1988), «Словник фразеологізмів української мови», за ред. В. О. Винника (Київ, 2003), «Фразеологічний словник української мови» за ред. Л. С. Паламарчука (кн. 1–2, Київ, 1999, вид. 2-е). Звісно, неможливо подати тут всі джерела, вказані в бібліографії – список загалом охоплює 29 позицій.

У вступній частині до лексикона авторка зосередилася насамперед на будові словникової статті, коротко заторкнувши проблему трактування фразеологізму. Сполуку слів І. Кононенко визначила в такий спосіб: «Фразеологізмом (фразеологічним зворотом, фразеологічною одиницею) вважаємо лексико-граматичну єдність двох і більше компонентів, яка має семантичну (значеннєву) цілісність (цілісне фразеологічне значення) і синтаксичну неподільність. Фразеологічні звороти не створюються у процесі мовлення, а відтворюються як готові формули. При цьому фразеологічні одиниці мають постійний основний склад, а також варіанти, які полягають у можливості заміненості окремих компонентів. Як правило, фразеологізми утворюються внаслідок метафоричного переосмислення вільних словосполучень. Саме такі звороти (ідіоми) складають основу *Словника*» (с. 9). Лінгвістка з фразеологічного матеріалу вилучила складені терміни, що цілком зрозуміло, а також прислів'я, оскільки розуміє фразеологію вузько, проте також усунула й сполуки, частково лексикалізовані, у яких хоча б один елемент має метафоричне значення, напр., *orli nos* (укр. *орлиний ніс*) 'ніс, що видається, є більшим за звичайний, злегка викривлений' (приклад подає авторка, див. с. 7; дефініція за «Універсальним словником польської мови» («*Uniwersalnym słownikiem języka polskiego*»)²⁰. Та цю засаду вона не до кінця послідовно зреалізувала у своєму словнику. Це стосується переважно одиниць, у яких «один зі складників уживають в переносному значенні, а другий зберігає своє первісне лексичне значення» (с. 7). Мовознавиця, однак, подала сполуки *egipskie ciemności* 'непроникна, густа темрява' – єгипетська тьма (реєстрова одиниця: CIEMNOŚĆ, с. 60) і *pracować głową* 'виконувати розумову працю' – працювати головою (реєстрова одиниця: GŁOWA, с. 113), які становлять переконливий приклад неповністю лексикалізованих сполук. Крім того, вона ввела до словника прислів'я *Wysoki (wyrósł) jak dąb, a głupi jak głąb*, уналежнюючи його до порівняльних конструкцій з факультативним членом *a głupi jak głąb*, пор. *wysoki jak dąb (a głupi jak głąb)* 'про когось високого, гарної статури, але нерозумного' – *присл.* Високий як дуб, а дурний як пень; Високий до неба, а дурний як треба (реєстрова одиниця: DAŹB, с. 72).

З передмови до лексикона довідуємося про те, що він містить насамперед актуальну фразеологію, або – в трактуванні авторки – словосполуки, що належать до «активного корпусу сучасних польської та української

²⁰ Зі згоди авторки рецензії подаємо дефініції зі словників польської мови в українському перекладі (*прим. перекл.*).

мов» (с. 7). Понад те, славістка у вступі наголосила на тому, що значну частину словникових матеріалів становлять новітні польські та українські фразеологізми, що досі не були об'єктом лексикографічного опису (див. с. 8). Доводиться лише шкодувати, що І. Кононенко не подала жодного прикладу одиниць, уперше зареєстрованих у її словнику, тим більше, що нелегко виловити їх з такого величезного фразеологічного матеріалу. До класу сполук, досі не фіксованих у польських словниках, напевне, належать такі одиниці: *być w długach jak pies w cętkach* 'мати багато боргів' – у боргах як у шовках (як свиня у реп'яхах) (реєстрова одиниця: DŁUG, с. 75), *aby dzień do wieczora* 'якось там, аби якось там' – аби день до вечора (реєстрова одиниця: DZIEN, с. 89), *jak w aptece* 'дуже докладно, часто до пересади' – як в аптеці (реєстрова одиниця: APTEKA, с. 33) (у польській мові побутує фразеологізм *aptekarska dokładność* 'велика, дріб'язкова, часто надмірна докладність', див. фіксацію в «Універсальному словнику польської мови» (*Uniwersalnym słowniku języka polskiego*). Подані дві останні сполуки становлять кальки зі східнослов'янських мов, пор. українську *аби день до вечора* («Фразеологічний словник української мови» у 2 кн., Київ, 1993) і російську *как в аптеке* (А. Мірович, І. Дулевич, І. Грек-Пабіс, І. Мариняк. *Великий російсько-польський словник*, т. 1. А–О / А. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. 1: A–O), Варшава, 1980). Можна висувати, що крім згаданих словосполук «словникову прем'єру» мають також польські фразеологізми, споряджені ремаркою *żarg.* (*żargonowy*, *жарг.* – жаргонний), напр.: *Kasanowa mlecznych barów* 'псевдоказанова' – ~ псевдоказанова (реєстрова одиниця: KASANOWA, с. 142), *mieć klatę jak szczur czolo* 'мати малу грудну клітку' – ~ *нейтр.* Мати малу грудну клітку (реєстрова одиниця: KLATA, с. 148), *gadać bez sensu jak goryl zza kredensu* 'говорити без сенсу' – *розм.* плести (верзти) нісенітниці; городити (правити) теревені (реєстрова одиниця: SENS, с. 295). Подані конструкції справді не засвідчені у відомих мені загальних і фразеологічних словниках польської мови. Це скоріше не повинно дивувати, оскільки вони мають обмежену (у певному середовищі) сферу використання, а тому закономірно не уживані в загальній комунікації.

У «Великому польсько-українському фразеологічному словнику з реєстром» (*Wielkim polsko-ukraińskim słowniku frazeologicznym z indeksem*) увагу звернено, крім згаданих одиниць, і на фразеологічні анахронізми, або сполуки, які «останнім часом рідше вживані, але які не належать до архаїчного або діалектного ресурсу» (с. 7). Рішення ввести застарілі слівні конструкції авторка підкріпила популяризацією у своїй книжці національної фразеології. Проте не всі забуті чи призабуті фразеосполуки є специфічними для певної спільноти. Зрештою в словнику хронологічною ремаркою *przestarz.* (*przestarzały*, укр. *застарілий*) означено лише кілька фразеологіз-

мів або лексичних компонентів у їхньому складі. Це: *wytrącić komuś broń, przestarz. oręż (z ręki)* ‘спростувати чийсь аргументи’ – вибити щось (зброю) з рук (реєстрова одиниця: BRON, с. 49), *iron., przestarz. dama (pani, wybranka, królowa) serca* ‘обожнювана жінка’ – дама серця (реєстрова одиниця: DAMA, с. 71), *liczyć się (przestarz. rachować się) z (każdym) groszem, pieniędzmi* ‘жити ощадливо’ – рахувати (берегти) кожна копійку (реєстрова одиниця: GROSZ, с. 120), *przestarz. karbować (sobie) coś w pamięci* ‘запам’ятовувати щось’ – карбувати в пам’яті (реєстрова одиниця: PAMIĘĆ, с. 236), *dobić (dopiąć, przestarz. dokazać) swego* ‘досягти бажаної мети, долаючи труднощі’ – доказати свого (реєстрова одиниця: SWOJE, с. 319). Виявляється, що польських фразеологізмів, що виходять з ужитку чи містять анахронічну і навіть архаїчну лексему, у словнику значно більше, хоча їх жодним чином не унаявлено, напр.: *Anglik (Francuz) z Kołomyi* ‘поляк, котрий удає англійця (француза, іноземця)’ – ~ псевдоанглієць (псевдофранцуз); самозванець (реєстрова одиниця: ANGLIK, с. 33) (*Anglik z Kołomyi* в інтернетовому «Великому словнику польської мови» (*Wielkim słowniku języka polskiego*) є застарілим; також інакше пояснений, пор. ‘особа, яку безпідставно вважають світським левом’), *chodzić (spacerować) do figury* ‘бути без верхнього одягу, без плаща’ – бути легко одягненим (вдягненим) (у «Великому словнику польської мови» сполуку *do figury* супроводжено ремаркою: *przestarzały*), *zażyć (zajść) kogoś z mańki* ‘здійснити стосовно когось підступ; увести в оману, звести, ошукати’ – пошити когось у дурні (реєстрова одиниця: MAŃKA, с. 186) (*ktoś zażył/zażywa kogoś z mańki* у «Великому словнику польської мови» є застарілим; спектр уживання іменника *mańka* ‘ліва рука’ в польській мові обмежений зазначеним фразеологізмом), *rzucić/rzucić na pastwę losu* ‘кинути когось, наразити на загибель’ – кидати (кинути, покинути) напризволяще (слово *pastwa* ‘корм, їжа, тільки диких звірів, який здобувають силою; здобич, награвоване’ становить лексичний архаїзм, який на сьогодні зберігся лише у фразеології). Такі приклади я могла б за словниковим матеріалом множити й множити, але не про те йдеться. Річ у тім, що властивістю фразеологізмів є збереження давніх слів і їхніх значень, що впливає з факту, що стійкі слівні конструкції мають усталену структуру і значущість як цілісність. Завдяки цьому вони стійкіші до перетворень, ніж поодинокі лексеми.

Національними, мабуть, слід було б визнати словосполучки на ґрунті польської літератури, пор. фразеологізми, що походять з творів Адама Міцкевича (1798–1855): *trafić (zblądzić, dotrzeć) pod strzechy* ‘зазвичай про книжку чи ідею; дійти до дуже багатьох людей; до того ж простих і неосвічених; зажити в них популярності’ – ~ потрапити (попасти) до простих людей (селян) (реєстрова одиниця: STRZECHA, с. 317), *mierzyć siły na zamiary* ‘братися за щось дуже важке, незважаючи на брак сил і можливостей’ – не жаліти сил; збиратися із силами (реєстрова одиниця: SIŁA,

с. 301), або з творчості Ігнація Красицького (1735–1801): *włożyć coś między bajki* ‘визнати щось неможливим, неправдивим, вигаданим’ – ні в сказці²¹ сказати, ні пером описати (реєстрова одиниця: WAJKA, с. 37). Національний характер має також фразеологія, закорінена в польській історії, яка часто містить компоненти – власні назви, напр.: *bredzić (pleść) jak (Piekarski) na tękach* ‘казати без сенсу’ – верзти (плести, молоти) нісенітницю; теревені правити (реєстрова одиниця: MEKA, с. 188) (шляхтич Міхал Пекарський (1597–1620) здійснив в 1620 р. замах на короля Зигмунта III Вазу, вдаривши повелителя чеканом по голові, за що за вироком суду був підданий страшним тортурам), *polegać na kimś jak na Zawiszy* ‘мати до когось цілковиту довіру, покладатися на когось у будь-якій ситуації’ – цілковито покладатися (здаватися) на когось (реєстрова одиниця: ZAWISZA, с. 375) (Завіша Чорний (бл. 1370–1428) у польській культурі є символом лицаря без догани); *za (czasów) króla Świeczka (Piasta)* ‘багато часу тому’ – за царя Гороха (Панька, Тимка, Хмеля); за царя Панька (Тимка, Томка) (як земля була тонка) (реєстрова одиниця: KRÓL, с. 165) (Чвечек – казковий володар, Пяст – легендарний засновник першої династії польських королів).

Не викликає сумніву: фразеологізми, що містять старі слова, як і сполуки, безпосередньо пов’язані з реаліями певного краю (напр., закорінені в літературних текстах або такі, що відображають події національної історії), створюють найбільше клопотів для перекладачів. Велику складність для перекладу вони становлять тому, що функціонують лише в культурі вихідної мови. Таких проблем не спричиняють одиниці інтернаціонального характеру, напр. фразеологізми міфологічного походження чи ті, що походять із шедеврів європейської літератури, напр.: *nić (nitka, kłębek) Ariadny* ‘спосіб виходу з дуже складної ситуації’ – Аріаднина нитка (нитка Аріадни) (реєстрова одиниця: ARIADNA, с. 33), *puszka Pandory* ‘джерело нещастя, зла, клопотів; велике нещастя’ – скриня (скринька) Пандори (реєстрова одиниця: PUSZKA, с. 272), *stajnia Augiasza (augiaszowa); stajnie augiaszowe (Augiasza)* а) ‘про великий безлад, розгардіяш, нагромадження нечистот, сміття, помилок, які вимагають усунення’, б) ‘про брудне, давно не порядковане приміщення’ – Авгієві конюшні (стайні) (реєстрова одиниця: STAJNIA, с. 313), *syzyfowa praca* ‘важкий, безплідний труд, праця марне, що не дає жодних результатів, праця без кінця і без сенсу’ – Сізіфова праця (Сізіфів труд) (реєстрова одиниця: PRACA, с. 263), *brzydkie kaczatko* ‘хтось, зазвичай дитина чи молода особа, потворний, немилий, неспівий, закомплексований, який викликає жалощі’ – гидке каченя (реєстрова одиниця: KACZAŃKO, с. 137), *lwia część (czegoś)* ‘значна, головна частина (чогось)’ – лєвова частка (пайка) (чогось) (реєстрова одиниця: CZĘŚĆ, с. 66), *walczyć z wiatrakami* а) ‘змагатися з вигаданими противни-

²¹ Укр. казка, однак українські відповідники подаємо так, як у словнику І. В. Кононенко (прим. авторки й перекладачки).

ками', б) 'даремно пробувати зупинити якийсь невідворотний або стихійний процес' – воювати (боротися) з вітрянками (реєстрова одиниця: WIATRAK, с. 361). Як бачимо, інтернаціональні фразеологізми (точніше європеїзми) мають в основному ідентичні або подібні відповідники в польській та українській мовах.

Належить підкреслити, що мовознавця не оминає увагою проблематику еквівалентності польських та українських фразеологізмів, подаючи у вступній частині лексикона спосіб означення конструкцій, які не мають повних відповідників у мові наших східних сусідів. Про це інформує вміщений перед українським корелятом знак ~, напр.: *umarł w butach* 'про безнадійну ситуацію; немає виходу, усе пропало' – ~ все пропало (реєстрова одиниця: BUT, с. 51), *z duszą na ramieniu* 'з великим страхом' – ~ обмирати / обмерти зі страху (реєстрова одиниця: DUSZA, с. 86), *mieć pod górę (pod górkę)* 'борюкатися з труднощами, клопотами, перебувати у важкій ситуації' – ~ бути у складній ситуації; ~ мати халепу (реєстрова одиниця: GÓRA, с. 117). Якщо ж, однак, в українській мові бракує відповідного фразеологізму, І. Кононенко як сумірні подає «слово або словосполуку, у деяких випадках – прислів'я (позначене ремаркою *przysł.*)» (с. 16), напр.: *fora ze dwora* 'зворот, який закликає адресата негайно залишити певне місце; забирайся, виносься звідси' – геть звідси; *zast. przysł.* Отут Біг, а тут поріг (реєстрова одиниця: FORA, с. 98), *być z czymś w lesie* 'дуже спізнитися з якоюсь працею, мати поважні заборгованості – запізнюватися; не встигати (реєстрова одиниця: LAS, с. 172), *(jak) pięć minut* 'про щось або про когось мале (малого), непомітне (непомітного)' – ~ мізерний (реєстрова одиниця: MINUTA, с. 192).

Слід визнати, що І. Кононенко добре впоралася з перекладом багатьох зібраних у її словнику сполук, у тім числі – одиниць, властивих польській культурі, які відображають зниклі реалії, а також містять історичну (реліктову) форму польської мови, напр.: *dać komuś kosza (czarną polewkę)* 'відмовити претенденту на руку' – *жарт.* дати (піднести) комусь (печеного) гарбуза, *dostać kosza (czarną polewkę)* 'одержати негативну відповідь на освідчини' – *жарт.* дістати (отримати) (печеного) гарбуза (реєстрова одиниця: KOSZ, с. 56) (у давній польській мові побутували сполуки *dać arbuza* і *dostać / zjeść arbuza*; нині *arbuz* як 'гарбуз' є архаїзмом), *nie bez kozery* 'не без приводу' – не без підстав; небезпідставно (реєстрова одиниця: KOZERA, с. 159) (*kozera* 'привід, причина' становить у сучасній польській мові анахронізм, пор. укр. *козир*), *opowiadać (pleść, prawić) banialuki* 'казати дурниці, говорити без сенсу; вигадувати' – плести (верзти) нісенітничі (реєстрова одиниця: BANIALUKI, с. 38) (*banialuka* 'брехня, дурниця, нісенітниця' – це апеллятивізована відособова власна назва; *Banialuka* – ім'я героя твору барокового польського письменника Єроніма Морштина). Проте в словнику не бракує й дискусійних, менш вдалих українських відповідни-

ків польських фразеологізмів. Звісно ж, неможливо подати тут усіх проблем, пов'язаних з еквівалентністю фразеосполук, тому обмежуся окремими прикладами.

Кілька сполук, які викликають сумніви щодо тлумачення, я вже показала вище. Ідеться про не зовсім точні переклади фразеологізмів: *zażyć kogoś z mańki* або *trafić (zblądzić, dotrzeć) pod strzechy*. Перший з них пояснено як *пошити когось у дурні*, тоді як його зміст стосується спритного, підступного діяча, який має на меті заплутати когось, увести в оману, а не насміятися і зробити з нього дурня (*durnia*) – з такою семантикою в польській мові уживають розмовні вислови: *robić/zrobić z kogoś balona (durnia, frajera, głupca, głupka, idiotę, jelenia, wariata)*; *robić/zrobić kogoś w balona* ‘висміювати, висміяти когось, поглузувати з когось’ – шити / пошити (обути) когось в дурні; робити / зробити дурника з когось (реєстрова одиниця: BALON, с. 38). Натомість другий фразеологізм перекладено як: ~ потрапити (попасти) до простих людей (селян), тоді як він побутує в загальному значенні ‘щось стало поширеним, здобуло популярність’ (дефініція з «Великого словника польської мови»).

Напевно, за український еквівалент сполуки з архаїчним компонентом *kryśka* ‘риска, лінія’: *przyszła na kogoś kryśka* ‘прийшла чиясь черга, не можна вже чогось уникнути’ не можна визнати сполуку *настав (прийшов) чийсь час* (реєстрова одиниця: KRYSKA, с. 166). Носії польської мови розуміють цю одиницю як ‘настав момент, у який сталося щось, чого хтось доти успішно уникав’ (дефініція з «Великого словника польської мови»). У польській мові побутує фразеологізм *nadchodzi (nadszedł), zbliża się czyjś czas*, але його загальне значення стосується переважно моменту, коли має настати чийсь кінець, смерть. Зрештою цю сполуку авторка залучила до свого лексикона, подаючи його трактування за «Універсальним словником польської мови» («Uniwersalnym słownikiem języka polskiego»), пор. *nadchodzi (zbliża się, nadszedł czyjś czas*: а) ‘надходить, наближається, надійшов і т. ін. момент, у який має настати чиясь смерть або в який хтось має одержати покарання’, б) ‘надходить, наближається, надійшов і т. ін. момент, у який хтось має нагоду себе показати’ – настав (прийшов, ударив) чийсь час (реєстрова одиниця: CZAS, с. 64–65). Треба додати, що фразеологізм *przyszła na kogoś kryśka* на сьогодні реалізований також і неархаїчним словом *kreska*, чого в обговорюваному словнику не зазначено.

Такою ж є ситуація з одиницею *awantura arabska*, яку поляки прочитують насамперед як ‘неймовірне заворушення’, ‘неправдоподібна, незвичайна авантюра’, що передано українським *страшний скандал*. І. Кононенко подає ще одне значення *awantury arabskiej* за «Універсальним словником польської мови» за редакцією С. Дубіша, а саме: ‘незвичайний, нещоденний випадок, інцидент’, вказуючи, що його корелятом є українське *тисяча і одна ніч; неймовірна пригода* (реєстрова одиниця:

AWANTURA, с. 35). Славістка звертається тут до етимології сполуки *awantura arabska*, проте фразеологізм *bajka (historia) z tysiąca i jednej nosy* ‘про щось дуже дивне, неймовірне’ – визнати щось неможливим, вигадкою (реєстрова одиниця: ВАЈКА, с. 37). Обидві одиниці, справді, походять із казок Близького Сходу. Однак показово, що *awanturę arabską* визначена як *tysiąca i jedna ніч*, і при цьому вказано, що це водночас *неймовірна пригода*. Натомість, як зазначають польські словники, це одне з анахронічних значень іменника *awantura*, тобто ‘особлива подія або незвичайна пригода’ (пор. актуальне значення цього слова ‘жорстока сварка; бійка’).

Неповний відповідник фразеологізму *słoma komuś z butów wystaje (wyłazi, wychodzi)* ‘про когось, хто вдає досвідчену, культурну людину, а є простаком, вискочнем, парвеню’ становить прислів’я ~ *присл.* видно пана по халявах (пор. також другий еквівалент сполуки, поданий І. Кононенко: з хама не буде пана) (реєстрова одиниця: SŁOMA, с. 305). Зазначена паремія добре відома носіям польської мови, пор. *Znać/poznać pana po cholewach* ‘про статус людини свідчить його спосіб існування, вигляд’ (значення за «Універсальним словником польської мови») ‘вигляд, як і поведінка, людини свідчить про його статус, соціальний стан, а також про моральні підвалини’ (значення за «Великим словником польської мови»). Із поданих дефініцій ясно видно, що прислів’я зазвичай уживають для оцінки людини або її статусу (у польській мові синонімічний зміст має інша приказка: *Jak cię widzą, tak cię piszą* ‘люди оцінюють інших за виглядом’). Що суттєво, її значення не тотожне семантиці одиниці з компонентом *słoma* (укр. *солома*) – остання стосується людини, по якій видно, що вона походить із села і через це не має манер і культури.

У цьому місці доречно сказати ще кілька слів про будову «Великого польсько-українського фразеологічного словника з реєстром». Оскільки цей лексикон адресовано широкому колу користувачів, авторка застосувала найзручніший, на її думку, спосіб реєстрування фразеологічних сполук. І. Кононенко як реєстрове обрала «перший іменник у складі фразеологізму», а якщо його немає в конструкції, то одиницею реєстру стає перше слово іменної частини мови, тобто прикметник, займенник, числівник, часом прислівник» (с. 1). У словнику всі реєстрові слова, а також фразеосполуки подано пожирненим шрифтом. Наприклад, під реєстровою одиницею **PAW** (с. 241) містяться дві сполуки: (1) ***dumny jak paw*** ‘дуже гордий’ – пихатий (гордий) як павич або (2) ***puścić pawia*** ‘виблювати’ – поїхати в Ригу (через Горлівку), а під реєстровим словом **PIĘTA** (с. 251) згруповано аж п’ять фразеологізмів: (1) ***coś poszło komuś w piętę*** ‘щось когось сильно вразило, пройняло до живого’ – щось когось зачепило за живе (вдарило в саме серце), (2) ***deptać komuś po piętach; następować komuś na piętę*** ‘постійно ходити за кимсь, стежити за кимсь або переслідувати когось, не відпускаючи його ані на крок’ – гнатися (ходити, іти) за кимось по п’ятах; хо-

дити за кимось слід у слід; ~ насідати (наступати) комусь на п'яти, (3) *nie dorastać komuś do pięt* 'бути значно гіршим за когось, не дорівнювати комусь у чомусь' – комусь до п'ят (до колін) не сягає (не досягає); не вартий і нігтя (мізинця, гроша, шеляга) чийогось, (4) *pięta achillesowa (Achillesa)* 'слабкий бік когось або чогось, уразливе місце' – ахіллесова п'ята, (5) *pokazać piętę* 'втекти' – накивати п'ятами. Напевно, прийнята структура є «дружньою» для читачів – вона полегшує їм знаходження цікавої для них словосполуки. Варто, однак, наголосити, що стрижень фразеологізмів не становлять лише іменні частини мови – вони типові для висловів. Інакша річ – звороти, що мають предикативний характер, у яких головним членом виступає дієслово. У знайденні певного фразеологізму допомагає також поданий у кінці лексикона реєстр, що містить повнозначні слова вихідного польського фразеологізму з відсиланням до зафіксованих сполук з цим компонентом. При цьому лексичні одиниці, подані в абетковому порядку, уміщені в тій граматичній формі, у якій вони виступають у фразеосполучі, напр.:

rak

być (stać się) czerwonym jak burak (jak rak, jak piwonia, jak indyk) –

BURAK

czerwony jak rak (jak burak) – RAK 2

jak rak świni (a ryba piśnie) – RAK 3

raka

spiec raka (raczka) – RAK 5

raki

pokazać komuś, gdzie raki zimują – RAK 4

rakiem

cofać się / wycofać się rakiem (z czegoś) – RAK 1

Варто додати, що реєстр займає в словнику аж 339 сторінок (пор. його обсяг, що охоплює: сторінки 391–730). Такий детальний список є результатом прийнятих авторкою засад. Отже, усі фразеологізми з'являються в індексі стільки разів, скільки вони містять компонентів, напр., порівняльна конструкція з варіантними лексемами *być (stać się) czerwonym jak burak (jak rak, jak piwonia, jak indyk)* в індексі занотована шість разів – її можна знайти під словами: **burak** (с. 404), **być** (с. 406), **czerwonym** (с. 420), **indyk** (с. 464), **piwonia** (с. 562), **rak** (с. 595). Проте в словнику цього принципу не завжди дотримано. Так, в останньому переліку форм описуваного порівняння бракує варіанта з дієслівним компонентом *stać się*. В індексі під заголовною одиницею *stać się* зареєстровані лише два фразеологізми, а саме: *być komuś, stać się dla kogoś całym światem* 'бути, стати єдиним предметом чийось зацікавленнь, почуттів' – бути (стати) для когось цілим світом (с. 332), а також *być (stać się) igraszka w czyichś rękach (w rękach*

kogoś) (пор. ‘бути об’єктом чийогось маніпулювання’ – бути (стати) іграшкою в чийось руках (в руках когось), с. 128) (див. с. 629).

Під час читання «Великого польсько-українського фразеологічного словника з реєстром» увагу привертають ще інші недогляди. Ідеться серед іншого про застосування ремарки *фам.*, якої не подано і не пояснено у зведеному переліку умовних скорочень (див. *Skróty / Умовні скорочення*, с. 7), пор. реєстрові одиниці: *KIELICH pot. strzelić kielicha; strzelić po jednym* ‘випити, зазвичай швидко, порцію алкоголю’ – *фам.* Хильнути (перекинути) чарку²² (с. 145), або *KOŁNIERZ nie wylewać za kołnierz* ‘охоче пити напої, пити багато алкоголю’ – *фам.* Заливати за комір (с. 151). Виявляється, що в польському фразеологічному матеріалі не знаходимо жодного фразеологізму, спорядженого ремарками: *rzad.* (*rzadko*, пор. українське *рід.* – рідко), *wulg.* (*wulgarny*, пор. українське *вульт.* – вульгарний), *neutr.* (*neutralny*, пор. українське *нейтр.* – нейтральний). Своєю чергою, в українському матеріалі до жодного еквівалента у формі фразеологізму або слова не застосовано ремарки *уроч.* (урочистий, пор. польське *podn.* – *podniosły*). Крім того, всі дефініції фразеологізмів у словнику авторка подала в лапках такого типу: „ ”. Цей пунктуаційний знак слугує в тексті переважно для виділення цитованих слів – у таких лапках подаємо різноманітні цитати. У польських наукових і лексикографічних публікаціях для виділення значень зазвичай уживають дефініційні лапки у формі: ‘ ’, чи одиничні апострофні лапки або ламані апострофні лапки («ялинку»): « ».

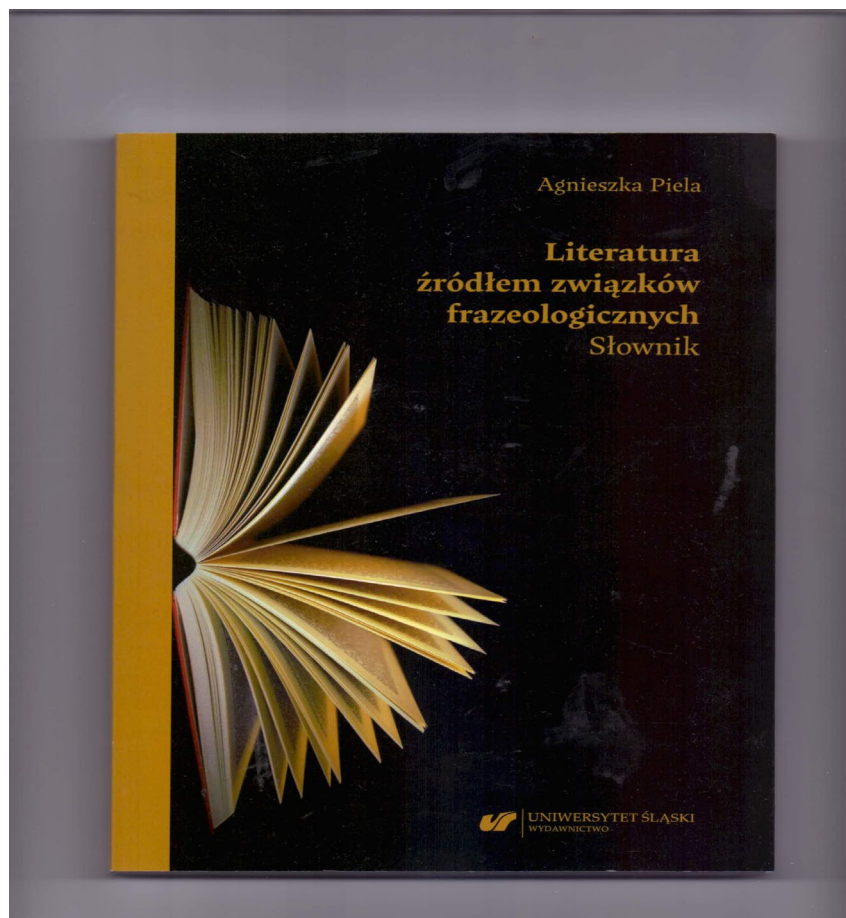
У висновку хотіла б ще раз відзначити високу навчальну цінність фразеологічного зібрання І. Кононенко. «Великий польсько-український фразеологічний словник з реєстром» у нинішній час має ще одну чесноту. Як лексикон, скерований до широкого загалу читачів, він є неоціненним мовним порадищем також для біженців від війни, що оселилися в Польщі після збройної агресії Російської Федерації проти України 2022 року. Рецензована публікація важлива не лише для наших східних сусідів, які намагаються знайти себе в новій реальності, а й для носіїв польської мови, які підтримують українську спільноту в щоденному житті в чужій країні.

²² Українці сказали б ще – *перехилити чарку* (по чарці, келешок).

Євгенія Карпіловська

Живильне джерело фразеології

[Рец.: **Agnieszka Piela. Literatura źródłem związków frazeologicznych. Słownik.** Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, 2024. 247 s. – **Агнешка Пеля. Література як джерело фразеологічних сполук. Словник.** Катівіце: Вид. Сілезького університету, 2024. 247 с.]

Словники інших мов українському лексикографу цікаві принаймні з трьох поглядів: 1) завданням, розв'язання якого вони подають; 2) матеріалом, спільним з українським чи відмінним від нього, та 3) способом опрацювання матеріалу, його словниковою моделлю. Саме за цими критеріями спробую підійти до аналізу нового словника відомого історика польської мови, фразеолога й лексикографа професора Сілезького університету в Катівіце Агнешки Пелі «Література як джерело фразеосполук». Словник побачив світ у видавництві Сілезького університету 2024 року. Він умістив 142 фразеосполуки різної формальної будови, що походять з літературних творів різного часу, як польських, так і загалом світових. У

докладній передмові авторка обґрунтувала своє трактування фразеологізму, зокрема авторського, закоріненого в певних літературних творах; подала класифікацію фразеосполук за їхньою структурою та функцією в тексті – номінативною зі стрижневою одиницею-іменником і предикативною з дієсловом як центром вислову. Важливими є міркування А. Пелі стосовно ролі літературного твору в поширенні певної стійкої словосполучки: дослідниця слушно відокремила фразеологізми, створені певним автором, від тих, які він використав у своєму творі, наприклад фразеосполучки міфологічного (міфологізми) або біблійного (бібліїзми) походження. Для уточнення статусу фразеодиниць, опрацьованих у словнику, А. Пеля запропонувала новий термін *літературизм* (пол. *literaturyzm*), визначивши його як «фразеологізми, що походять/почерпнуті з (шедеврів) літератури, словосполучки, що як джерело мають літературну творчість, чи сполучки з літературним родоводом» (с. 16). Утім, авторка надає цьому термінові статусу гіпероніма й під його «дахом» виокремлює лексичні й фразеологічні літературизми, тобто: а) лексеми літературного походження на зразок *lowelas* «ловелас (за іменем Роберта Ловеласа, героя роману англійського письменника С. Річардсона)» і б) сполучки різного типу (з двох і більше повнозначних слів) – вислови і завершені фрази, що й становлять об'єкт опису в розглядуваному словнику. Зауважу відразу, що авторка не вживає термінів *прецедентна одиниця (ім'я, вислів)* або *прецедентизм*. Можливо, це пов'язано з тим, що А. Пеля зосередила свою увагу на тих одиницях, які вже пройшли випробування часом у польській мовній практиці й довели свою стабільну активність у ній. Прецедентизми, як відомо, щільно пов'язані з певними подіями й загалом суспільно-політичною ситуацією в країні, зокрема й з популярністю в ній певних творів літератури та мистецтва. Однак важливо, що А. Пеля підтверджує активну присутність певної фразеосполучки в мовній свідомості поляків прикладами їхнього вживання в сучасній польськомовній комунікації.

Уміщені в словнику фразеодиниці, як слушно наголошує авторка, різні за ступенем поширення: ті, що знайомі лише польському мовцеві – бо закорінені в польській літературі й культурі, і ті, що мають інтернаціональний (міжнародний, за її визначенням) характер – бо походять із творів, що стали шедеврами світової літератури. Додам, що для українського читача подані фразеосполучки цікаві ще й з погляду близькості до українських фразеологізмів. За цим критерієм можна вирізнити кілька ступенів такого наближення матеріалу аналізованого словника до українського фраземікону:

1. Фразеодиниці, уживані в українській мовній практиці в такій самій формальній конструкції, з тотожним лексичним складом і з таким самим значенням, зафіксовані не лише в спеціальних фразеологічних, а й у загальномовних тлумачних словниках. До таких належить, наприклад, вислів *wiek balzakowski* «вік зрілої жінки (від 30 до 40), усе ще приваблю-

вої»²³ (джерело – роман Оноре де Бальзака «Тридцятилітня жінка») (с. 204–205), пор. з укр.: ◊ Бальзаківський вік – вік жінки від 30 до 40 років (за іменем французького письменника ХІХ ст. Бальзака, у творах якого більшість героїнь такого віку) (СУМ І: 98).

2. Фразеосполуки, що пов'язані з тим самим поняттям або вказують на ту саму особу (реалію), той самий літературний твір, але інакше їх позначають, подають у складі іншої формальної конструкції. Прикладом цього типу фразеологічних літературизмів може слугувати вислів *každy sobie rzepekę skrobie* (буквально – кожен собі шкребе ріпку) «кожен дбає тільки про власні інтереси, піклується лише про себе, займається власними справами» (с. 87–88) (фраза з драми польського письменника кінця ХІХ – початку ХХ ст. Станіслава Виспянського «Весілля»; польські фразеологи, як зазначає А. Пеля, виводять її з давнішої народної приповідки). У «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (далі – СМТОУ), укладеному колективом лексикографів Інституту української мови НАН України за творами 7 провідних письменників, перекладачів, науковців і громадських діячів різних поколінь (Київ, 2022) – Юрія Андруховича, Олеса Гончара, Івана Дзюби, Оксани Забужко, Миколи Лукаша, Євгена Сверстюка і Григора Тютюнника, знаходимо інші позначення цього судження, пор.: *кожен при своїй шухляді* (О. Забужко, Музей покинутих секретів, 2015 (2009), 15 – СМТОУ: 299); *жити у своїй мушлі* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2012), 644 – СМТОУ: 212); *жїти, як у трамваї* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014 (2009), 227 – СМТОУ: 212). Зіставляючи польські фразеосполуки зі словника А. Пелі з українськими відповідниками, я свідомо добираю приклади з літературних, авторських текстів. Звісно, коло відповідників, чиє авторство затерлося в глибині віків і які стали вже надбанням колективної мовотворчості українців, значно ширше. Досить пригадати хоча б такі приклади з академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах, як *моя хата скраю* [, я нічого не знаю] «мене це не стосується, це не моя справа» (СУМ ХІ: 29) або *стояти (триматися і т. ін.) осторонь чого (від чого)* «не цікавитися чим-небудь, уникати чого-небудь» (СУМ V: 788).

3. Певний зв'язок з українським культурним контекстом виявляє група фразеосполук в обговорюваному словнику, у складі яких є ім'я літературного персонажа, добре знайомого українським читачам, проте ім'я якого не залучено в українській мові до творення стійких, образних одиниць. Це, зокрема, низка фразеосполук з іменем *Піноккіо* (пол. *Pinokio*) – героя казки італійського дитячого письменника Карло Коллоді «Пригоди Піноккіо». В українському фразеотворенні цей герой до недавнього часу більше був відомий під іншим іменем – *Буратіно*. Як зауважує А. Пеля в коментарі до фразеологізму *komuś rośnie nos jak u Pinokia* «хтось бреше,

²³ Дефініції зі словника А. Пелі подаю у власному перекладі українською мовою.

вигадує, фантазує, свідомо вводить когось в оману» (с. 90), в оригіналі назва твору звучить так: «Le avventure di Pinocchio. Storia di un burattino» (укр. «Пригоди Піноккіо. Історія однієї дерев'яної ляльки»). Отже, паралельно з власним ім'ям героя (на тосканському діалекті воно означає «соснове зерно, сосновий горішок» – від *riño* «сосна») онімізувалася й загальна назва ляльки з дерева *Буратіно*. Можливо, під впливом російського переспіву цього твору Олексієм Миколайовичем Толстим з назвою «Золотий ключик, або Пригоди Буратіно». Однак, як доводить сучасна українська розмовна практика, ім'я *Буратіно* в ній вживане як лексичний літературизм, використовуючи термін А. Пелі, зі значенням «крутелик, новобогатко», пор. вислів *багатий (багатенький) буратіно*. Іншим прикладом літературизмів цієї групи може слугувати вислів *awantura arabska* зі значенням «велике заворушення, неймовірна пригода» (с. 42–43) або *bajka z tysiąca i jednej nocy* в значенні «неймовірна історія, щось неправдоподібне, дуже дивне, майже казкове, у що неможливо повірити» (с. 45–46), пов'язані зі збіркою казок Близького Сходу «Тисяча й одна ніч». Чимало цитат із цієї збірки й нині активні в українському мововжитку (як-от: *Слухай терпляче того, хто до тебе говорить, і не намагайся його перебити* або *Жодна розмова не починається з відповідей*), але сама назва цього твору засвідчена в академічному «Фразеологічному словнику української мови» у 2 книгах (Київ, 1993) в редукованій формі *тісяча і одна* у функції прислівника зі значенням «дуже багато, дуже велика кількість» і зі стилістичною ремаркою *книжн.* (книжне) (ФСУМ II: 884).

4. Найбільшу групу серед одиниць реєстру словника А. Пелі становлять фразеосполуки, що походять з текстів польської літератури, а також із шедеврів світової літератури, і не засвідчені в українському фраземіконі. Це насамперед стійкі сполуки як з номінативною, так і з предикативною функцією, часом завершені фрази з творів польської класики, пор.: *nie czas żałować róż, gdy płoną lasy* (буквально – не час шкодувати за трояндами, коли палають ліси) «насамперед треба зайнятися найважливішими справами, а менш важливі відкласти на потім» (слова героїні трагедії Юліуша Словацького «Лілія Венета» Рози Венети) (с. 128).

Аналізуючи спосіб моделювання фразеологічних літературизмів, який у своєму словнику застосувала А. Пеля, також неминуче відзначаємо паралелі з працями такого типу в українській лексикографії. У ній є словники стійких сполук із певних шедеврів світової літератури, наприклад, словник біблізмів А.П. Коваль «Спочатку було Слово» (Київ, 2001) або певного автора. Словників останнього типу в українській авторській лексикографії є низка. Назву лише кілька праць, які побачили світ на початку ХХІ ст.: «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» О. Скопненка і Т. Цимбалюк (Київ, 2003), «Шевченкове слово у мовах світу» колективу укладачів за редакцією Л.П. Гнатюк і Л.П. Дядечко (Київ, 2020) та вже зга-

даний «Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття». Від цих праць обговорюваний словник А. Пелі відрізняється як своїм матеріалом, так і будовою словникової статті та корпусу словника загалом.

Важливою чеснотою словника польської дослідниці вважаю подання прикладів уживання реєстрових одиниць у сучасних текстах як доказ не лише їхньої активності в мовній свідомості поляків, а і їхньої відмінної від прямих цитат ролі в тексті – як образної назви певного поняття або образного, перифрастичного судження про нього. Причому приклади А. Пеля подала з текстів засобів масової інформації – а вони найяскравіше виявляють мовну практику повсякдення, сучасний мовний узус. Саме така відмінність, на думку авторки словника, і дає підстави трактувати ту чи ту стійку сполуку як фразеологічний літературизм, а не як цитату. За наявності авторка фіксує й варіанти, модифікації реєстрових одиниць у зоні словникової статті «Warianty» (укр. Варіанти), як-от до вже згаданої фразеосполуки *nie czas żałować róż, gdy płoną las* подано її скорочений варіант *nie czas żałować róż*. Літературну «біографію» реєстрових одиниць дослідниця докладно висвітлила у зоні словникової статті, позначеній рамкою. Часом у такому історико-літературознавчому коментарі вміщено різні версії походження певної фразеосполуки. Я вже звертала на це увагу у зв'язку з висловом *każdy sobie rzepkę skrobie*, ужитим у драмі С. Виспянського «Весілля», який має давнішу традицію вживання в польському фольклорі. Таке ж намагання подати глибшу історичну й ширшу культурну ретроспективу вживання фразеологічних літературизмів бачимо й в інших статтях словника, наприклад у статті до відомої й українським мовцям стійкої сполуки *biały kruk* (укр. *білий крук, біла ворона*). Найпоширенішою є версія її походження з творів давньоримського сатирика Ювенала, але А. Пеля з покликанням на праці з польської історичної фразеології зазначила, що ця сполука має й давнішу грецьку традицію вживання (с. 48–49).

Для пов'язання в корпусі (макроструктурі) словника фразеологічних літературизмів з творів того ж автора А. Пеля в кінці статей вмістила спеціальний відсилач **Zob. hasła** (укр. Див. реєстрові одиниці). Завдяки цьому читач дістає можливість з'ясувати, наскільки популярними в сучасній польськомовній комунікації є твори певного письменника або ті чи ті шедеври світової літератури, такі як Святе Письмо чи казки «Тисяча й одна ніч». Наприклад, якщо фразеосполука *brzydkie kaczątko* «гидке качення» є в словнику єдиним літературизмом із творів Г.-Х. Андерсена (с. 49–50), то фразеосполук із творів В. Шекспіра подану чимало, пор. відсилання в статті *być albo nie być* «бути чи не бути» до реєстрових одиниць: *o czym się filozofom nie śniło* «що й не снилося філософам» (укр. переклад цих рядків з «Гамлета» О. Грязнова: «Багато є, Горацио, на світі, **Що і не сни-**

лось нашим мудрецам»); *reszta jest milczeniem* «буквально – решта є мовчанням (в укр. перекладі «Гамлета» Л. Гребінки: «Прошу всіх вас: як бачене ховали Ви досі в таїні, мовчіть і далі»); *w tym szaleństwie jest metoda* «у цьому безумстві є логіка»; *wiele hałasu o nic* «багато галасу з нічого»; *widzieć kogoś, coś oczyma duszy* «бачити когось або щось очима душі»; *wszystko dobre, co się dobrze kończy* «усе є добрим, що добре закінчується»; *zab czasu* «буквально – зуб часу» (пор. укр. жорна часу); *źle się dzieje w państwie duńskim* «буквально – погано ведеться в данському королівстві» (пор. укр. відповідники – *не все гаразд (не все спокійно) в данському (нашому) королівстві*) (с. 50–52).

Новий словник професора Агнешки Пелі, безумовно, розширює наші уявлення про образні можливості польського мовомислення, зокрема про роль у таких ресурсах літературних текстів. Авторка своєю працею переконливо доводить, що вживання фразеологічних літературизмів не лише збагачує висловлення думки, а й засвідчує рівень освіченості, ерудиції мовця, його не лише мовну, а й загальну культуру. Отже, поширення відомостей про такі мовні одиниці, знань про їхнє походження й можливості вживання в мовленні сприяє підвищенню мовної культури спільноти, вихованню культурного й освіченого молодого покоління мовців, які добре знають не лише національну, а й світову літературну традицію. Для українських лексикографів праця польської колеги важлива й цікава як приклад словникового моделювання особливого класу мовних одиниць, активно вживаних у сучасній комунікації, а отже, важливого для укладання словників активного типу української мови ХХІ ст., як загальномовних тлумачних, так і спеціальних фразеологічних.

Джерела

СУМ – Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. 1–2.

Legend

SUM – Dictionary of Ukrainian language: in 11 volumes. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980.

FSUM – Phraseological dictionary of Ukrainian language. Kyiv: Naukova dumka, 1993. Book 1–2.

Ірина Самойлова

Всесвіт у словникових координатах

[Огляд видання: «Скарбниця української мови. Природа / Сокровищниця українського языка. Природа / Thesaurus of the Ukrainian Language. Nature». Словник понять. Укладач Олексій Пантелейович Синиченко. Київ: Ярославів Вал, 2021. 1056 с.]

Видання «Скарбниця української мови. Природа / Сокровищниця українського языка. Природа / Thesaurus of the Ukrainian Language. Nature» (далі – Скарбниця), за визначенням самого укладача О.П. Синиченка, – тлумачний словник, у якому на першому місці подано зміст, тлумачення поняття, а потім слова й вислови для позначення цього поняття. Подібні словники називають по-різному: ідеографічними, тезаурусами, поняттєвими тематичними (Скарбниця: 3). Публікацією цього видання засвідчено

новий якісний щабель у розвитку української ідеографії²⁴. О.П. Синиченко за освітою філолог, тривалий час працював редактором у Держлітвидаві України (нині – це державне спеціалізоване видавництво художньої літератури «Дніпро»), перекладав з грузинської та німецької мов, автор книг «Якого нам ще треба словника», «Свій шлях широкий», «Любов моя Грузія. Нариси, статті, нотатки тощо», «Сто уроків української лексики», проводив серію радіоуроків з української мови²⁵. У 1965 р. він став членом Спілки письменників України за рекомендацією українських письменників, перекладачів І. Рябокляча, С. Ковганюка, З. Біленка, грузинського культурного й громадського діяча Г. Наморадзе [Ромащенко 2023].

У 1972 р., звільнившись із видавництва, письменник віддався творчій перекладацькій діяльності. У 1994 р. за переклади творів І. Чавчавадзе, К. Гамсахурдіа, Н. Думбадзе, К. Лордкіпанідзе з грузинської мови, Л. Фейхтвангера, Б. Плюндри, Е. Паніца з німецької мови йому присуджено літературну премію імені Максима Рильського за найвищі досягнення в галузі перекладу українською мовою світової літератури.

Мотивація розпочати роботу над словником викладена, зокрема, в інтерв'ю О. Синиченка грузинському письменникові й перекладачеві Сосо Чочія, який мешкає в Києві і який підтримував тісні творчі й особистісні стосунки з автором Скарбниці [Чочія 2023]. На питання Сосо Чочія – що спонукало О. Синиченка взятися за укладання такого словника; як довго він ішов до видання Скарбниці; кому завдячує автор виходом словника у світ – О. Синиченко відповів, що під час редагування перекладних книжок у видавництві він зіткнувся з проблемою пошуку потрібного слова. Він почав розписувати слова на картки та розкладати їх за темами з метою мати доброго посібника. Проте згодом зажадав мати такого словника, який би не тільки подавав слова, а в якому можна було б вибрати певну мовну одиницю відповідно до тієї чи тієї мовної ситуації. Тоді став розписувати заголовні слова з усіх томів «Словника української мови» в 11 т. на аркуші з назвами тем. Проте, зрозумівши, що не впорається з усіма темами, обмежився лексикою стосовно природи. Роботу над Скарбницею розпочав ще 1958 р. Тільки 1991 р., після виходу на пенсію, по-справжньому взявся за укладання, водночас осягаючи засади, методи лексикографії, готуючи алфавітні покажчики [Там само].

За підготовку Скарбниці до друку О. Синиченко вдячний насамперед двом людям – це дружині Г. Петровській, яка всіляко допомагала, і поетові П. Перебийносу, хрещеному батькові словника, за висловом укладача. Адже П. Перебийніс, посідаючи певний час посаду головного редактора

²⁴ Про етапи розвитку української ідеографії, її сучасний стан, світове й українське тезаурусотворення див. у [Сніжко 2016].

²⁵ У цьому випуску Лексикографічного бюлетеня дані біографії та творчої діяльності О.П. Синиченка див. у [Цигвінцева 2024].

літературно-художнього і громадсько-політичного журналу письменників України «Київ», запропонував друкувати словник у журналі, і ця публікація тривала впродовж чотирьох років.

Поет, перекладач, публіцист, лексикограф Д. Пилипчук у своїй рецензії на Скарбницю «Книга, що прислужиться нації», уміщеній у міжнародному збірнику наукових праць Донецького національного університету імені Василя Стуса «Лінгвістичні студії», наголошує на інтелектуальній вагомості видання: «...лексикон відразу розсунув межі української лексикографії та змінив наші уявлення про справжні масштаби української мови», називає том «величним паралелепіпедом», беручи до уваги фізичні характеристики – «вага книги 2,5 кг, висота 30 см, 1056 с.» [Пилипчук 2022: 197]. Такі ознаки підкреслює і вживання в рецензії позитивнооцінюваного аугментатива *Словничисько* (імовірно, так називав свою працю укладач О. Синиченко). Д. Пилипчук порівняв роботу лексикографа над Скарбницею з олімпійським подвигом і присвятив О. Синиченку віршовані рядки: *В титанів духу задуми вагомі. Я чую дух титана в цьому томі!* [Там само: 197–198]. Також Д. Пилипчук визнає словник О. Синиченка унікальним прикладом «розвитку ідеї тезауруса Роже одним високпрофесійним, жертвним і дивовижно активним українським лексикографом» [там само: 206]. Ім'я Пітера Марка Роже, англійського лікаря, відоме як автора опублікованого 1852 р. «Тезауруса англійських слів та висловів», де автор уперше впорядкував слова не за абеткою, а за поняттями. Роже виокремив шість категорійних класів: абстрактні стосунки; простір; матеріальний світ; інтелект; воля; чуттєва та моральна сила. А потім класи розділив на підрозділи, їх – ще на дрібніші підрозділи [Лендау 2012: 141].

Основному корпусу Скарбниці передують кілька розділів, у яких О. Синиченко пояснює побудову матеріалу, наводить кілька списків: лексикографічних та інших джерел; основних видань, з яких виписано літературні ілюстрації; основних умовних скорочень у словнику; кодів імен та джерел; гнізд.

Укладач зазначив, що основою зібрання слів послуговував «Словник української мови» в 11 т. Значущість мовних одиниць, залучених до цього академічного видання, для ідеографічних досліджень відзначає Н.В. Сніжко: «Українська ідеографія кінця ХХ – поч. ХХІ ст. – це активний пошук способів систематизування лексичного матеріалу, засвідченого 11-томним Словником української мови» [Сніжко 2016: 32]. Іншим ґрунтовним джерелом слів для Скарбниці стала лексична картотека видатного знавця мови й перекладача-поліглота М. Лукаша. На загал список джерел нараховує 23 позиції, серед яких тлумачні, перекладні, фразеологічні, синонімічні, орфографічні словники, словники епітетів, словники мови письменників, словник ботанічної термінології і номенклатури, а також збірки українських народних прислів'їв, приказок, загадок. До основних ви-

дань, з яких О. Синиченко добирав літературні ілюстрації, зараховані: «Біблія, або Книги святого письма Старого й Нового заповіту», перекладена І. Огієнком; збірник «Тисяча цитат з українського письменства», упорядником якого був Ю. Луцький; твори К. Білокур, Л. Голоти, Д. Іванова, Л. Костенко, Є. Маланюка, П. Перебийноса, В. Підпалого, У. Самчука, В. Стуса, Гр. Тютюнника, Миколи Хвильового, Т. Шевченка, М. де Сервантеса Сааведри в перекладі М. Лукаша.

Водночас повний список кодів імен літературних і культурних діячів, різноманітних збірників, публіцистичних текстів (понад 450 позицій) містить не лише широко відомі прізвища, як-от Б. Антоненко-Давидович, Іван Багряний, Б. Олійник, В. Винниченко, Остап Вишня, В. Шевчук, П. Гулак-Артемівський, Л. Глібов, Марко Вовчок, М. Грушевський, Г. Сковорода, Г. Чубач, С. Єфремов, І. Качуровський, О. Кобилянська, І. Котляревський, С. Йовенко, Б. Лепкий, Олександр Олесь, П. Куліш, П. Чубинський, В. Симоненко, Р. Андріяшик, І. Чендей, Л. Череватенко, Ю. Федькович та багато інших. Укладач опрацював книги поетеси, представниці «празької школи» Н. Лівицької-Холодної (1902–2005), поета, перекладача, літературного критика, мистецтвознавця С. Гординського (1906–1993), поета, прозаїка, публіциста, музейного діяча, геолога М. Філянського (1873–1938), етнографа, антрополога, археолога Ф. Вовка (1847–1918), народного оповідача, закарпатського казкаря А. Калина (1908–1979), письменниці, громадської діячки Х. Алчевської (1841–1920), письменника, перекладача В. Гренджи-Донського (1897–1974), письменника, перекладача Д. Бобиря (1907–1980), ботаніка, літературознавця, поета Михайла Доленга (справжнє ім'я – Клоков Михайло Васильович, 1896–1981), поетеси Олени Журливої (справжнє ім'я – Котова Олена Костянтинівна, 1898–1971), літературознавця, драматурга З. Мороза (1904–1958), письменника, перекладача Василя Королева-Старого (справжнє ім'я – Королів Василь Костянтинович, 1879–1941), поетеси, прозаїка, перекладача Л. Хворост (нар. 1982), історика, літературознавця П. Шкраб'юка (нар. 1943).

Список основних умовних скорочень засвідчує, що укладач послуговувався ремарками, прийнятими в українській академічній лексикографії:

а) граматичними позначками: абстр. (абстрактний), безос. (безособове слово), виг. (вигук), вищ. ст. (вищий ступінь), дієпр. (дієприкметник), док. (доконаний вид), ж. (жіночий рід), жін. (жіночий рід відповідно до іменника чоловічого роду), збільш. (збільшувальний), збірн. (слово зі збірним значенням), зм. (зменшений, зменшувальний), мн. (множина), найвищ. ст. (найвищий ступінь), недок. (недоконаний вид), однокр. (однократне), порядк. (порядковий числівник), прийм. (прийменник), с. (середній рід), спол. (сполучник), ч. (чоловічий рід) та ін.;

б) стилєовими, стилістичними позначками: вульг. (вульгарне слово, вислів), дит. (дитяче слово), жарт. (жартівливе слово, вислів), заст. (застаріле слово, вислів), зах. (західноукраїнське слово, вислів), зм.-пст. (зменшено-пестливий), зневажл. (зневажливе слово, вислів), ірон. (іронічне слово, вислів), книжн. (книжне слово, вислів), лайл. (лайливе слово, вислів), нар.-поет. (народнопоетичне слово, вислів), обл. (обласне слово, вислів), поет. (поетичне слово, вислів), пст. (пестливий), розм. (розмовне слово, вислів), уроч. (урочисте слово, вислів), фам. (фамільярне слово, вислів), фольк. (фольклор), церк. (церковне слово, вислів) та ін.;

в) термінологічними позначками: архт. (архітектура), астр. (астрономія), біол. (біологія), бот. (ботаніка), геогр. (географія), геол. (геологія), гірн. (гірництво), ент. (ентомологія), етн. (етнографія), зоол. (зоологія), іст. (історія), лікар. (лікарська рослина), ліс. (лісівництво), мат. (математика), метеор. (метеорологія), мисл. (мисливство), мор. (морська справа), род. (родина), сад. (садівництво), с. г. (сільське господарство), спец. (спеціальне слово), фіз. (фізика), фізл. (фізіологія), хім. (хімія) та ін.

Прикметно, що, наприклад, лексику галузі рослинництва, яка є складником кількісно значної термінологічної групи на позначення сфери сільського господарства, конкретизовано за допомогою ремарок: ефіроолійн. (ефіроолійна культура), зерн. (зернова культура), зернобоб. (зернобобова культура), корм. (кормова культура), олійн. (олійна культура), плод. (плодова культура), прян. (рослина, вживана як прянощі), техніч. (технічна культура), ягідн. (ягідна культура).

Після основного корпусу словника вміщено три алфавітні покажчики українських, російських і англійських слів, у яких кожне слово супроводжене вказівкою на його місце в ідеографічній класифікації. Укладання таких покажчиків украй необхідне, адже вони дають змогу при поняттєвому впорядкуванні матеріалу легко знайти потрібне слово.

У Скарбниці О. Синиченко запропонував таку синоптичну схему класифікації зібраного матеріалу. Всю лексику поділено на 10 розділів (нумерація від 10 до 19):

10. Планета Земля. Суходіл і води.
11. Небо, світила. Світло і тепло. Пори року. Частини доби.
12. Повітряний океан. Опади.
13. Рослина, її життя.
14. Родини рослин.
15. Тварини (крім ссавців).
16. Тварини-ссавці.
17. Рух. Звук. Речовина та її перетворення.
18. Простір. Час. Кількість.
19. Якість, властивість та інші означення.

Кожний розділ складається з 10 гнізд. Напр., розділ 15 має такі гнізда: 150. Тварина. Найпростіші, черви, моллюски, раки, павуки тощо; 151. Комаха та її життя; 152. Ряди комах. Бджола; 153. Риби; 154. Жаби та інші земноводні. Плазуни; 155. Птах; означення; 156. Життя птахів: рух, видавання звуків; 157. Життя птахів: інші дії, стан; 158. Ряди птахів; 159. Свійська птиця.

Розділ 19 складений з гнізд: 190. Колір; 191. Ознаки предметів за безпосереднім фізичним враженням; 192. Запах. Смак; 193. Форма; 194. Інші зовнішні особливості предметів. Особливості структури. Склад; 195. Розмір; 196. Фізичні якості та стан рослин; 197. Фізичні якості та стан тварин; 198. Означення, пов'язані з простором, атмосферою, явищами природи, часом, кількістю тощо; 199. Суб'єктивна оцінка.

Гніздо поділено на частини, позначені літерами. Своєю чергою абзаци в частинах пронумеровано арабськими цифрами у квадратних дужках. Якщо ж після цифри на початку абзацу стоїть крапка, це засвідчує: 1. – означення до суб'єкта; 2. – дії, виконувані суб'єктом; 3. – дії, спрямовані на суб'єкт; 4. – безособові дієслова, вислови.

Щодо оформлення самих слів і висловів у семантичних групах, то у словах проставлено наголоси. Якщо наголос падає на літеру *ї*, у такому разі знака наголосу немає. Зірочкою (*) позначені слова, яких не залучено до реєстру «Словника української мови» в 11 т. Флексії родового відмінка однини *-у (-ю)* наведено після іменників чоловічого роду другої відміни. Іменники жіночого роду на приголосний (за винятком слів на *-ість*) супроводжено відповідною родовою позначкою.

Укладання зазначених алфавітних показників трьома мовами зумовлено тим, що після ключового слова у квадратних дужках наведено еквіваленти двома мовами. Прикметним є застосування показника частоти вживання того чи того слова, який О. Синиченко виводив на підставі «Словника мови Шевченка» у 2 т. (1964), «Словника мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» у 3 т. (1978–1979) і «Частотного словника сучасної української художньої прози» у 2 т. (1981) (в описі семантичних груп застосовано скорочення Ш, К і Ч). Укладач зауважив, що якщо слово входило до тисячі найуживаніших, то в такому разі його виділяли за допомогою шрифту – курсивом.

Стосовно ілюстративного матеріалу О. Синиченко підкреслив, що взяті цитати зі «Словника української мови» в 11 т. не супроводжено вказівкою на джерела.

У Скарбниці застосовано графічні показники – стрілки: ↑↓(дивись вище або нижче в межах цієї літери), → (продовження в наступному абзаці), ← (початок у попередньому абзаці), а також знак ~ (те саме, що в круглих дужках після попереднього слова).

Розгляньмо приклад оформлення поняттєвого класу *Родини рослин*. (звичайно зі скороченнями, виділяючи певні структурні елементи). Це 14-й розділ словника (Скарбниця: 317–394). Він складений з гнізд: 140. Нижчі рослини; 141. Родини трав'янистих рослин; 142. Бур'яни; 143. Чагарникові рослини; 144. Деревя; 145. Зернові культури; 146. Технічні та кормові культури; 147. Баштанно-овочеві культури, картопля; 148. Плодоягідні культури; 149. Декоративні рослини.

Кожне гніздо поділено на частини під відповідною буквою. Гніздо 140. *Нижчі рослини* складене з частин: спорові рослини. Водорості. Грибок, плісень (а); гриби їстівні і неїстівні (б); їх назви (в); лишайник, мох, папороть (г); образне змалювання (г).

Гніздо 142. *Бур'яни* має частини: родини гвоздикових, щирцевих, лободових, хрестоцвітних, розових, паролістових, зонтичних, березкових, повитицевих, шорстколистих, губоцвітних, пасльонових, ранникових, вовчкових, подорожникових (а); складноцвітних (з означеннями до волошки), злакових (б).

Гніздо 145. *Зернові культури* складене з частин: злакові: хліба, колос, зерно (а); означення до колоса (б); жито (з означеннями) (в); кукурудза, овес, просо, рис, пшениця, сорго, ячмінь та ін. (г); гречкові, бобові (г); образне змалювання (д).

Гніздо 146. *Технічні та кормові культури* має частини: олійні культури: хрестоцвіті, складноцвіті (з означеннями до соняшника) (а); інші (б); ефіроолійні та деякі інші технічні культури (в); тютюн (г); прядивні культури (г); кормові (д); образне змалювання (е).

Наприклад, гніздо 144. *Деревя* має 12 частин (від а по ї).

Особливості організації матеріалу в кожній частині полягають у тому, що укладач виділив усі можливі тлумачення в певній семантичній групі, починаючи з узагальненішого тлумачення базового поняття (ідентифікатора), переходячи до вужчих тлумачень, які зорієнтовані на опис конкретних, часткових ознак базового поняття. Кожне тлумачення супроводжено окремими лексемами та висловами. Напр., уже згадана частина а) гнізда 145 починається так:

а) Різні сільськогосподарські культури, зерна яких використовуються як продукти харчування, а також для одержання концентрованих і грубих кормів та сировини для промисловості: ЗЕРНОВІ́, мн.; жито, пшениця, ячмінь, овес на пні, у стеблі: ХЛІ́Б, переважно мн. – ХЛІ́БА́, ХЛІ́БИ́ (зм.-пст. -Е́ЦЬ [Ш 2, К 16, Ч 2], зб. рдк. -ЙСЬКО), *хлі́бні зла́ки, ПАШНІ́Я [Ш 1, Ч 7], ЗБІ́ЖЖЯ́ [Ч 6], ко́лосові́ (зернові́) культу́ри, КО́ЛОСОВІ́, КО́ЛОСКОВІ́, розм. ПАШНІ́ЦЯ [Ч 2]; озимий хлі́б – ОЗИМИ́НА [Ч 4], ОЗІ́МИ мн. (одн. ОЗІ́МЕ) [К 1, Ч 3]; рослинний покрив хлі́бних полів до збирання врожаю: ХЛІ́БОСТІ́Й, то́ю; стиглі хлі́бні рослини: ЖНІ́ВО; буй-

ні хліба: **нава́льні хліба́**. *Давно, давно тут не проходив плуг, Не сіялися зернові ніякі!* (Нех[ода])²⁶.

Після цього першого абзацу наведено чотири під номерами [2], [3], [4] і [5]. Напр., абзац [5] містить такі тлумачення, лексеми й вислови:

[5] Незібране, опале зерно, що залишилося на полі: ПА́ДАЛИЦЯ [Ч 1]; недозріле, засохле зерно: ОБМІ́РОК, **мо́рхле зерно́**, *розм.* ЗАМІ́РОК; зерно, просочене отруйними речовинами – продуктами життєдіяльності особливих грибків; його споживання спричиняє отруєння, подібне до сп'яніння: **п'я́ний (п'я́нкій) хлі́б**; відходи зерна після молотьби та віяння; погане засмічене зерно: ВІДВІ́ЙКИ, йок мн. [Ч 1], *ВІДВІ́ЙОК, ПОСЛІ́Д, у; суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.: СУ́РЖИК, у (прикм. -ОВИ́Й), *рідше* СУРЖО́К, жку́; речовина, якою наливається зерно злакових під час досягання колосся: МОЛО́ЧКО [К 4]; сік, яким наповнилося зерно: *поет.* НАЛІ́В, у [Ч 1]. *Гуси дуже охоче ідуть на стерню, там вони знаходять багато поживних трав та падалиці зерна* (ж [з журналу]).

Частина **в)** цього самого гнізда містить абзац під номером 1 з крапкою, у якому наведені означення до слова *жито*:

в) Злакова рослина, зерна якої використовуються для виготовлення хліба: ЖІ́Т/О [рожь гуе; Ш 20, К 2, Ч 22] (зм.-пст. -ТЕ́ЧКО, -ЦЕ́, прикм. -НИ́Й [Ч 4], *розм.* -Я́НИЙ); стеблина або зернина жита: обл. ЖИТІ́НА; ◇ вигот. з жита: ЖІ́ТНИ́Й ↑. *Житній хліб пшеничному калачеві дід* (уф [збірка українського фольклору]).

1. *Жито*: ВИСО́КЕ, БУ́ЙНЕ [Ш 12, Ч 23], ДО́РІДНЕ [Ч 2], ПІ́ШНЕ [Ш 3, К 14, Ч 27], СТЕБЛІ́СТЕ, СОЛО́МИСТЕ, КОЛОСІ́СТЕ, *СТРУ́НКОКОЛОСКО́ВЕ, еп [словник епітетів], ОБВА́ЖНІ́ЛЕ [Ч 5], ВА́ЖКЕ́, НАЛИВНÉ [Ч 1], *поет.* НАЛІ́ВАНЕ; РІ́ВНЕ [К 9, Ч 30], <...>, ГУ́СТЕ́, РІ́ДЕНЬКЕ [Ч 2], ОБРІ́ДНЕ [недорідне], *рідше* Я́ДРЕНІ́СТЕ, *розм.* РО́СЛАВЕ, ТУ́ЧНЕ, обл. КОЛОСА́ТЕ, О: [образне вживання слова] РОЗХВИ́ЛЬОВА́НЕ [Ч 1]. *Вітри шуміли, шепотіли у розхвильованих житах* (ІГо [Іван Гончаренко]).

У частині **д)** цього гнізда представлено зразки вживання порівнянь:

Пор: *Пінявистим прибоєм котяться вдалину буйноцвітні гречки* (МТи кЛ [Микола Титов, лексична картотека Миколи Лукаша]); народні порівняння (паз [фольклорний збірник, упорядкований Михайлом Пазяком]): *Колоски, наче перемиті; Зерно, як буришин; Жита ростуть, як з води йдуть; Пшениця, наче ліс; Горох, як олово.*

Завершують все гніздо образне вживання слів, фразеологізми, перифрази і загадки:

²⁶ Тут і далі наводимо лише одну-дві цитати з ілюстративного блоку.

О: Вітер шарудів і грався довгими вусами колосків (Соб [Вадим Собко]); На платформі визирали з-під брезенту кучугури зубатих кукурудзяних качанів (Дон [Олесь Донченко]).

Ф: випростуватися, витягатися: **дёргтися вгóру**; дуже хороший: **як** (мов, ніби і т. ін.) **перемітний**. Колос повний до землі гнеться, а пустий угору дереться (уф [збірка українського фольклору]); Гарне житце, помнож його боже [Боже]! Колос, немов перемитий (Ман [Іван Манжура]).

Пф: кукурудза: **богатірська культу́ра**; **золотий кача́н**; **янта́рне зерно́**; рис: **бі́ле** (срі́бне) **зерно́**; **бі́ле зо́лото**. ..Я згадав рис... Як кажуть, це наше біле золото (уг [«Українська газета»] 10 лп. 2003, 9).

З: про зерно: *Одно кинув – цілу жменю зібрав* (№ 475); про овес: *Є рослина в нас така, Що від неї кінь скака* (№ 483); про пшеницю: *Ноги на полі, Середина надворі, Голова на столі* (№ 479); про ячмінь: *Що то за твір, що ні чоловік, ні звір, а має вуса* (№ 481).

Щодо номерів після загадок О. Синиченко зауважив, що такі нумеровані приклади взято зі збірника «Українські народні загадки», яку упорядкував М. Шестопап.

Як уже зазначено, у Скарбниці описано й атрибутивні мовні одиниці, як-от вище поданий ряд до слова *жито*, і дієслова, з якими може сполучатися та чи та семантична група слів. Напр., у розділі 18. *Простір. Час. Кількість*, гнізді 181. *Місцевість. Місце*, частині **а)** *місцевість, край, околиця, краєвид* уміщено абзац під номером 2 з крапкою, у якому продемонстровано дії, виконувані суб'єктом у певному просторі:

2. **ВІДКРИВА́ТИСЯ** [Ч 6], **ПІДВІ́ЩУВАТИСЯ** [Ч 1], **ЗНІ́ЖУВАТИСЯ**, **РОЗКІ́НУТИСЯ** [Ш 3, Ч 5], **РОЗГО́РТАТИСЯ** [Ч 9], **РОЗШІ́РЮВАТИСЯ**, <...>, кого – **ОБСТУПА́ТИ** [Ш 1, Ч 6], з чим – **ЗЛИВА́ТИСЯ** [Ч 10]. *По течії завжди можна визначити, в яку сторону знижується місцевість* (шп [шкільний підручник]); *І тихомірний сонячний пейзаж Кругом нас непомітно обступає* (СКр [Степан Крижанівський]).

У розділі 17. *Рух. Звук. Речовина та її перетворення*, гнізді 171. *Переміщення повітря, хмар, туману тощо. Рух твердих тіл. Пересування тварин*, частині **в)** *переміщення хмар, туману тощо* вміщено абзац під номером 3, де зафіксовано дії, спрямовані на суб'єкт:

3. Поширювати, розстилати щось на якійсь поверхні або низько над поверхнею: **СТЕЛІ́ТИ** [Ш 1, К 2, Ч 9]; робити менш густим, щільним: **РОЗСІ́ВАТИ** і **РОЗСІ́ЮВАТИ** (док. -ЯТИ), **РОЗМА́ЮВАТИ** (док. -ЯТИ); розносити, розвівати в різні боки: **РОЗВІ́ВАТИ** [Ш 3, Ч 2] і **РОЗВІ́ЮВАТИ** [Ч 1] (док. -ЯТИ [Ш 10, Ч 8]), **РОЗМЕТА́ТИ**; своєю появою сприяти переміщенню, розсіюванню тощо: **ПРОГАНЯ́ТИ** і *рідше* **ПРОГ'О́НИТИ** [Ш 4, К 3, Ч 3] (док. -НА́ТИ [Ш 9, К 19, Ч 14]); здіймати сніг, пил і т. ін. (про вітер, заметіль): **КРУТИ́ТИ** [Ш 1, К 12, Ч 44], (закручуючи вихором)

ЗВІХР/ЮВАТИ (док. -ИТИ, дієпр. -ЕНИЙ [Ч 1]), розм. КРУЖЕЛІТИ. *Бачить Лиска, відкіль блиска, хвостом має – хмари не розмає* (уф [збірка українського фольклору]).

У частині г) *покриття хмарами, туманом тощо чогось* уміщено абзац з безособовими дієсловами:

4. ОПОВИВАЄ ↑, ОБГОРТАЄ ↑, ЗАВОЛІКАЄ ↑, ЗАТЯГУЄ ↑, ПОЗАТЯГАЛО ↑, ОБЛЯГАЄ ↑, ЗАТУМАНЮЄ ↑, ПРИТУМАЊЮЄ ↑. *Димом, як наміткою, оповило стрункий зелений ліс* (В [Степан Васильченко]); *Ой звечора дрібний дощ ішов, А к півночі притуманило, А к світові приморозило* (уф).

Порівняно з тлумачними словниками загальнопоширеної лексики, власне спеціальними словниками-довідниками подана інформація надзвичайно доповнює фонові знання про природне середовище. Опис слів та висловів у Скарбниці відповідає найскладнішому рівню, адже О. Синиченко залучає до одного поняттєвого ряду, загальнішого чи зорієнтованого на опис часткових ознак, і похідні одиниці поряд із твірними, виділяючи окремо форманти, і розмаїття стильового та стилістичного забарвлення компонентів, наводить і відомості про частотність слів на підставі трьох словників мови письменників. Неоціненною є значущість Скарбниці для різноманітних лексикологічних, зокрема синонімічних, стилістичних розвідок, досліджень у царині синтаксичних відношень, словотвірної парадигматики, лінгвокультурології. А для укладання кількатомного словника української мови активного типу, над яким зараз працюють співробітники відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, – це ще й винятково вагоме джерело для семантичних пошуків, як та літературна база, ті багаті ілюстраційні блоки, що підтверджують реальне функціонування мовних одиниць в українській мові.

Сам укладач О. Синиченко в згаданому інтерв'ю Сосо Чочія зауважив, що головним призначенням словника є допомогти кожному користуватися всіма багатствами української мови. Скарбниця може правити за тлумачний, фразеологічний, синонімічний, орфографічний словник, за словник епітетів, сполучуваності слів, а також за перекладний словник, адже до ключових слів наведено еквіваленти російською та англійською мовами. Водночас це й підручник української мови та енциклопедичний довідник [Пилипчук 2022: 197]. За словами О. Синиченка, у цьому словнику поняття поєднані і наука, і поезія.

Таким чином, навіть аналіз певних елементів Скарбниці дозволяє отримати уявлення, який винятково величезний мовний матеріал зміг охопити письменник, лексикограф О. Синиченко. І не лише це – він показав спектр і характер вербалізації в українській мові понять, пов'язаних з при-

родою, особливості мовного мислення та сприйняття українцями навколишнього світу.

Джерела

Скарбниця – Скарбниця української мови. Природа / Сокровищниця українського язика. Природа / Thesaurus of the Ukrainian Language. Nature». Словник понять. Укладач Олексій Пантелійович Синиченко. Київ: Ярославів Вал, 2021. 1056 с.

Література

Лендау 2012 – Лендау С.І. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії. Київ: К.І.С., 2012. 480 с.

Пилипчук 2022 – Пилипчук Д. Книга, що прислужиться нації. Рецензія на: Скарбниця української мови. Природа: Словник понять / укладач Олексій Пантелійович Синиченко. Київ: Ярославів Вал, 2021. 1056 с. *Лінгвістичні студії*. 2022. Вип. 43. С. 197–211. URL: <https://jlingst.donnu.edu.ua/article>.

Ромащенко 2023 – Ромащенко В. «Шлях широкий титана духу Олекси Синиченка». *Сміла*. 11 жовтня 2023, № 41. URL: <http://www.smilamedia.org.ua>.

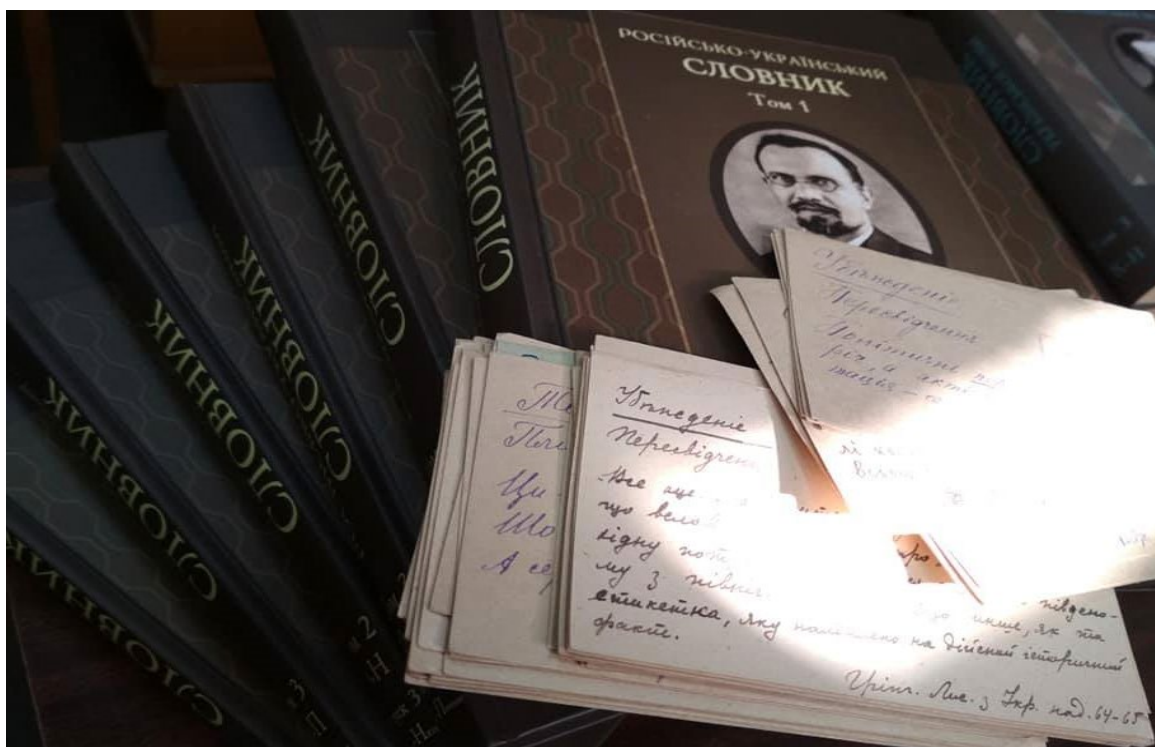
Сніжко 2016 – Сніжко Н.В. Українська ідеографія: історія, сучасний стан та перспективи. *Українська мова*. 2016. № 3. С. 28–43.

Цигвінцева 2024 – Цигвінцева Ю.О. Пам'яті Олекси Пантелійовича Синиченка (16.X.1931 – 15.V.2024). *Лексикографічний бюлетень*. 2024. № 33. С. 252 – 253.

Чочія 2023 – Чочія Сосо. Перший український тезаурус є! Його автор – Олекса Синиченко. *Українська літературна газета*. Вересень 2023. Ч. 9. URL: <https://litgazeta.com.ua/interviews>.

ЮВІЛЕЇ

100 років Словникові

Оксана Тищенко

УДК 811`161.2:373.374

**«Російсько-український словник» (1924–1933) і його джерела:
у пошуках мовознавчого Грааля**

«Російсько-український словник» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (1924–1933) (РУС) – культова сторінка українського мовознавства та історії. У період сталінських репресій РУС оголосили націоналістичним, а отже, ворожим. Репресували як авторів, так і Словника: перші три томи вилучено з обігу, доля 4-го невідома. Визнаний вершинним в українській лексикографії н. п. ХХ ст., РУС став ще актуальні-

шим сьогодні, у період відродження й утримання української самобутності, тому поціновувачі Слова дедалі активніше звертаються до епохальної праці. Однак відсутність 4-го тому спричиняє лакуну в теорії мовознавства та мовній практиці, що спонукає до пошуків утраченої частини – на жаль, марних. Та маємо матеріали Словника – Архівну картотеку (АК). Уперше від 30-х років ХХ ст. АК стала об'єктом наукової уваги саме як матеріали РУС, понад пів століття їх вважали втраченими. Це фахово оброблені лінгвістичні джерела ХІХ – п. п. ХХ ст., що становлять істотну цінність для відновлення автентичності українського мовомислення. Електронна система «Архівна картотека», створена в Інституті української мови НАН України, містить зацифровані зображення карток (частково розпізнаних), сприяє поверненню унікальних матеріалів АК до мовно-культурного та наукового процесу як імовірного елемента лінгвістичної джерельної основи словників ХХІ ст.

Ключові слова: «Російсько-український словник» А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (1924–1933) – РУС, самобутність української мови, Архівна картотека – АК, електронна система «Архівна картотека», джерельна основа словника, лінгвістичне джерело, реактивована лексика, активний словник

Питання про унікальність словника і про його завершеність часом постає не так на момент його створення, як через багато років після реалізації словникового проєкту. Це вповні стосується легенди українського словникарства, лексикографічної загадки ХХ ст. – «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (1924–1933)²⁷ (далі –

²⁷ Російсько-український словник: у 4-х т.: Т. 1. А–Ж / Ред.: В.М. Ганцов, Г.К. Голоскевич, М.М. Грінченкова. Гол. ред.: акад. А.Ю. Кримський. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. 290 с. Репринт з вид. Київ: Червоний шлях, 1924; Т. 2. З–Н. Вип. 1. З–К / Ред.: В.М. Ганцов, Г.К. Голоскевич, М.М. Грінченкова, М.Я. Калинович, А.В. Ніковський, В.М. Ярошенко. Гол. ред.: акад. А.Ю. Кримський. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 392 с. Репринт з вид. Київ: ДВУ, 1929; Т. 2. Вип. 2. Л–Намыкивать / Упоряд.-ред.: М.Я. Калинович, В.М. Ярошенко. Гол. ред.: акад. А.Ю. Кримський. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 352 с. – Репринт з вид. Київ: УРЕ, 1932; Т. 2. Вип. 3. Намыл–Нять / Упоряд.-ред.: М.Я. Калинович, В.М. Ярошенко. Гол. ред.: акад. А.Ю. Кримський. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 328 с. Репринт з вид. Київ: УРЕ, 1933; Т. 3. О–П. Вип. 3. О–Поле / Упоряд.-ред.: В.М. Ганцов, Г.К. Голоскевич, М.М. Грінченкова, А.В. Ніковський. Гол. ред.: акад.: С.О. Єфремов. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 336 с. Репринт з вид. Київ: ДВУ, 1927; Т. 3. О–П. Вип. 2. Поле–Пячение / Упоряд.-ред.: В.М. Ганцов, Г.К. Голоскевич, М.М. Грінченкова, А.В. Ніковський. Гол. ред.: акад. С.О. Єфремов. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 318 с. Репринт з вид. ДВУ, 1928 (Серія «Словникова спадщина України»).

Перевидання Словника 2016–2017 рр. здійснено за координації Інституту української мови НАН України, Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, фінансової

РУС, Словник) [19], 100-ліття від початку видання якого українське суспільство відзначає цього року. Винятковість Словника визначили не лише концепція та зміст, але і його доля, до якої цілковито можна застосувати означення «лексикографічний детектив». До проблеми укладання, видання та непростой долі цієї видатної праці звертаємося в контексті розвитку засад *активного словника української мови XXI ст.* – нової лексикографічної праці колективу відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України як результату виконання планової теми «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови» (керівник теми – завідувач відділу д. філол. н., проф. Є.А. Карпіловська²⁸). Звернімося до передумов та процесу створення РУС, до його джерельної бази, зокрема до історії Архівної картотеки (далі – АК) та її нового життя в цифровому форматі. Адже нова лексикографічна праця – словник активного типу – виконуватиме, крім інформаційно-довідкової, також культурно-історичну та освітню функції. Є. А. Карпіловська наголошує: «Для опрацювання слів і словосполук, які є знаками української етнокультури, а отже, є складниками української ідентичності, у словнику використано фольклорні, етнографічні тексти, а також твори письменників української діаспори, Розстріляного Відродження, українську класику» [7], де лексикографи віднаходять ресурси відновлення автентики українського мовомислення та рекомендуватимуть їх користувачеві в спеціальній зоні словникової статті.

РУС – видатна сторінка українського мовознавства, культури, історії. Його створено на злеті золотой доби українського словникарства і згодом правомірно охрещено вершинною працею того часу. За часів згорнення українізації та розпалу репресій 30-х рр. ХХ ст. Словник (поряд з іншими працями) таврували як націоналістичний, а отже – ворожий радянській владі. Репресували й авторів, і саму працю: три томи вилучили з обігу на понад пів століття, а доля 4-го тому невідома й досі (за винятком припущення, що вже готовий рукопис знищено, а набраний у гранках текст розсипано).

підтримки «Ротарі клубу Київ-сіті». Редакційна колегія наголосила на подвійному значенні цієї праці: «як важливої пам'ятки історії лінгвістичної думки, лексикографічної практики і водночас – як сучасного джерела інформації, що може прислужитися не одному поколінню шанувальників українського слова» *Див.*: Гриценко, П. Ю., Бріцин, В. М. (2016). Нове життя класичної лексикографічної праці (Передмова). *Російсько-український словник : у 4 т. – Т. 1. А–Ж*. Репринт з видання 1924 р., Серія «Словникова спадщина України». Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 3–12.

²⁸ Засади АСУМ випрацювано під час колективного обговорення за участю всіх виконавців теми – Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Л.В. Мовчун, З.Г. Козирева, І.А. Самойлова, Н.В. Сніжко, А.А. Таран, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, Л.І. Дідун, Ю.О. Цигвінцева.

РУС став надзвичайно актуальним сьогодні, у період відродження й утримання української самобутності, зокрема й мовної. Член-кореспондент НАН України професор В.В. Німчук згадував, що в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні за радянських часів перші три томи РУС зберігали в особливій шафі: негласно то було заборонене джерело, проте час від часу мовознавці таки зазирали до сторінок, що містили неоціненні синонімічні ряди, народну фразеологію, термінологію, питомі граматичні моделі. А вже у 2000-х рр., за Незалежної України, укладаючи нового «Російсько-українського словника» [20], лексикографи нарікали на брак четвертого тому РУС: першими трьома послуговувалися активно, а лакуна розпрацьованого матеріалу в діапазоні Р–Я спричиняла відчутне утруднення в лексикографічному процесі. Понад пів століття цей том шукали – у бібліотеках, сховищах, архівах в Україні та за її межами. На жаль – нічого. Цей міфічний четвертий том став мовознавчим Граалем, віднайти якого (або хоч будь-які матеріали, пов'язані зі Словником) прагнули всі, хто відчував лексикографічну лакуну, утрату цілого шару національно значущого матеріалу.

Поціновувачі Слова щораз більше звертаються як до епохальної праці, так і до інших надбань періоду національно-культурного відродження 20–30 рр. ХХ ст. – для покріплення українського лексичного та граматичного ладу після тривалого впливу інших мов, відродження лінгвальних ресурсів, що з різних причин не потрапили до пізніших українських словників. Так, давні праці треба сприймати критично, і так, там немає *релокації*, *селфі*, *булінгу* чи *інтернету*, однак саме там ми можемо знайти напрями розв'язання багатьох сучасних мовних проблем, спричинених новотворами, іншомовними запозиченнями²⁹, правописною варіантністю, наслідками тривалого російщення. РУС та інші словники того часу переважно схилилися до народницького напрямку, розвиваючи питомий лексичний та граматичний лад української мови. На жаль, ця лексикографічна продукція дійшла до сучасності не вповні, тому нас цікавлять як завершені праці тієї доби, так і будь-які вцілілі **матеріали** до них.

Отже, звернімося до початків РУС. Після подій 1917 р. Україна вперше за кілька століть отримала нагоду вийти з-під сили імперій. Шанс надзвичайний, а тому політики, громадські діячі, митці, науковці із завзяттям беруться до розбудови молодого держави, її культури, науки. Майже на

²⁹ Напр., для запозиченого *поркорм* користувачі сайту «Словотвір» пропонують відповідники на питомій основі: *баранці*, *бахканці*, *кукурудзянці*, *кокоші*, *гопкурудза*, *бубці*, *кукурудзяні баранці*, *бухканці*, *зернюхи*, *дзерно* і ще 11 варіантів. Найбільше до вподоби мовцям слово *баранці* (Словотвір. <https://slovotvir.org.ua/words/porcorn>. (Дата звернення: 23.06.21)). РУС може бути джерелом таких пошуків. Саме в старих словниках ми віднаходимо, напр., *світляра*, *оповістку*, *золотнище* як варіанти до *фотографа*, *афіші*, *золотих розсипів* – варіанти позначення понять на питомій основі, що їм варто дати шанс улитися до сучасного життя.

волонтерських засадах – у країні голод і руїна. Мовознавці мають багато ідей та планів, зокрема й упорядкування правопису, й укладання низки словників. Саме для цього сформовано різні комісії в новоствореній Всеукраїнській академії наук: правописну, ономастичну, термінологічну і – Комісію для складання словника живої української мови (1918 р.) (далі – КСЖУМ, Комісія; рис. 1).

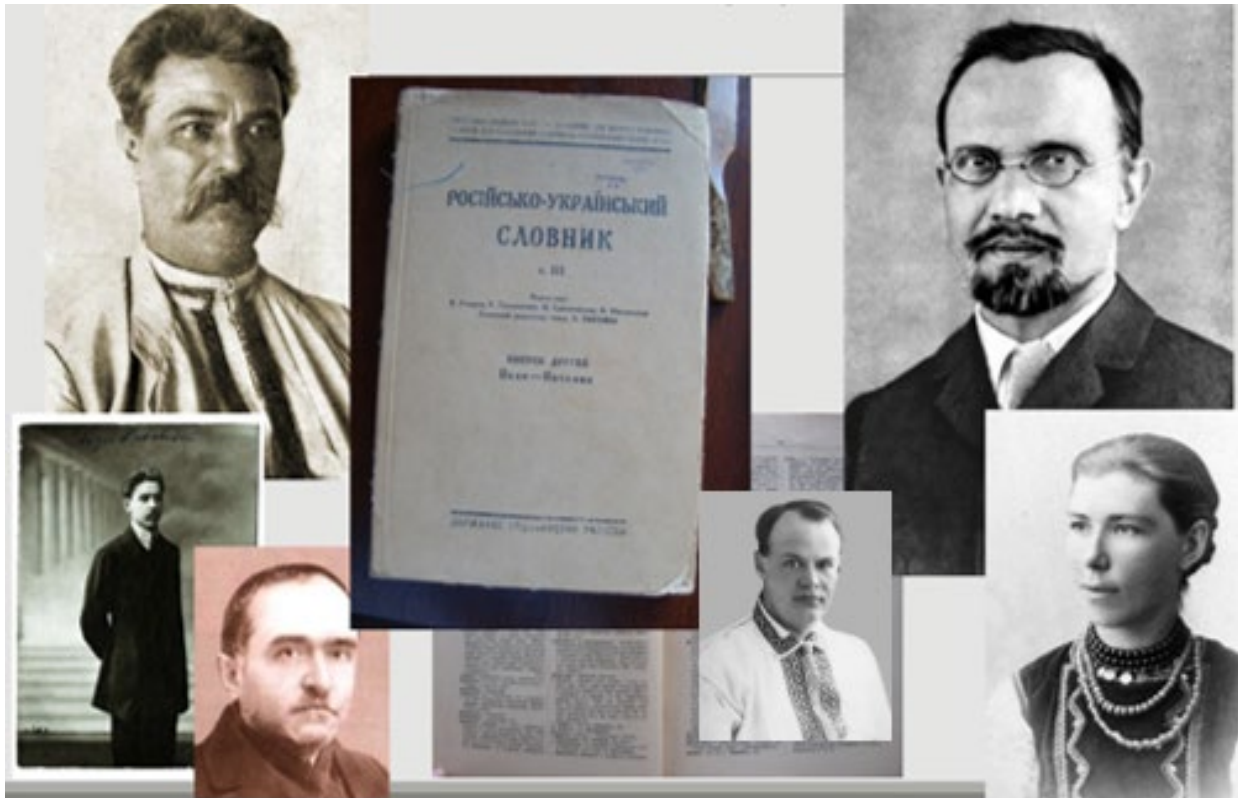
Словник живої української мови (Живий словник) мав бути першим великим тлумачним словником, задум про який виношувало не одне покоління лексикографів. Однак у час, коли українська мова щойно почала виходити з меж хатнього вжитку³⁰, коли її після століть заборон узялися вводити до науки, діловодства, законодавства, найактуальнішими виявилися словники перекладні – як термінологічні, так і загальномовні. Тож замість тлумачного Комісія одразу стає укладати великого російсько-українського загальномовного словника. Головними редакторами призначено академіків Агатангела Юхимовича Кримського³¹ та Сергія Олександровича Єфремова³². Створення РУС було закономірним в умовах відсутнього розширення суспільних функцій української мови [14].

³⁰ Ідеться насамперед про мовну ситуацію в Наддніпрянській Україні як спадок ідеології Всеросійської імперії.

³¹ А.Ю. Кримський (1871–1942) – український учений (мовознавець, орієнталіст, історик), письменник та перекладач, один із розбудовників Української академії наук, її академік та неодмінний секретар. З 1929 р. академіка почали переслідувати, позбавляти посад, а в 30-х рр. ХХ ст. його практично усунули від науково-викладацької роботи в академічних установах України. 1941 р. А.Ю. Кримського заарештували співробітники НКВС, звинуватили в антирадянській націоналістичній діяльності й ув'язнили (Кустанай, Казахська РСР в СРСР, нині – Костанай, Казахстан). 25 січня 1942 р. Агатангел Кримський помер у лазареті Кустанайської загальної в'язниці № 7. Реабілітували 1957 р. [26].

³² С.О. Єфремов (1876–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, один з розбудовників Української академії наук, її академік та віцепрезидент. 1929 р. його заарештували й звинуватили в організації та керівництві Спілки визволення України (СВУ). У квітні 1930 р. засудили до 10-річного ув'язнення із суворою ізоляцією. З 1939 р. доля його невідома, за деякими даними – помер за рік до звільнення. Реабілітували 1989 р. [27].

Рис. 1. «Російсько-український словник» (1924–1933) і його творці. Зліва направо вгорі: відповідальні редактори акад. С. О. Єфремов (III–IV тт.), акад. А. Ю. Кримський (I–II тт.); унизу: А. В. Ніковський, Г. К. Голоскевич, В. М. Ганцов, М. М. Грінченкова.

Академічного Словника базували на академічно виваженому колі джерел.

Російський реєстр укладено на основі ключових на той час російських та українських словників, насамперед перекладних і тлумачних. Використано цілком: «Полный русско-французский словарь»³³; «Полный словарь русского и польского языка»³⁴; «Словарь російсько-український» [21]; окрім того, систематично брали до уваги «Толковый словарь живаго Великорускаго языка»³⁵; «Словарь русского языка» Російської академії наук³⁶.

³³ Полный русско-французский словарь. Сост. Н.П. Макаровымъ. Изд. 12-е, пересм. и доп. С.-Петербургъ: Изд. Н.П. Макарова, 1911. 1109 с.

³⁴ Полный словарь русского и польского языка. Сост. П.П. Дубровскимъ. Варшава: Изд. книгопродавца Фердинанда Гёзика, 1907. 836 с. + IX.

³⁵ Толковый словарь живаго Великорускаго языка В. И. Даля. Издание общества любителей Російской словесности, учрежденаго при Императорском Московском Университетѣ. Москва, 1863.

³⁶ Цю працю не могли залучити до укладання 4-го тому, оскільки лише в 1906–1926 рр. було укладено метаріали до букви К, а пізніше (1932–1937 рр.) – окремі виписки на літери А, Д, И, Л, М, Н, О [2].

Автори РУС констатували: «всі російські словники своїм реєстром слів страшенно застаріли. Величезного числа слів, широко вживаних у живій мові освічених шарів суспільства, в них немає»³⁷ [13]. Отже, постало питання нової якнайширшої джерельної бази, що спонукало словниківів «взятися до праці над збиранням *лексичного знадібку*» [4] з різноманітних мовних сфер.

Ішлося про створення **картотеки**, яку й було сформовано протягом 1919–1923 рр. (і далі незмінно поповнювано) на основі:

– мови класиків української художньої літератури за останні 50–55 років: матеріали з творів Б.Д. Грінченка, О.Я. Кониського, М.М. Коцюбинського, В.І. Самійленка, В.С. Стефаніка, Лесі Українки, І.Я. Франка та ін.;

– фольклорних та етнографічних матеріалів, це були: «Український Етнографічний Збірник Київського Наукового Товариства», т. I, «Етнографічний Збірник Наукового Товариства імени Шевченка», т.т. X, XVI, XXIII, XXIV, XXVII, XXVIII, «Збірник Фільологічної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка», т. XV; залучено записи живого мовлення з різних регіонів України: із села Франтівки на Липовеччині, села Бандурова на Чигиринщині, із Черкаського повіту, з Житомирщини, Бессарабії, Києва і Київщини та багато ін., зокрема дублювали картотеку, яку зібрав А. Ю. Кримський на своїй малій батьківщині – Звенигородщині;

– наукових, навчальних, критичних та публіцистичних творів переважно найближчих двох десятиліть – адже РУС було зорієнтовано на літературний стандарт. Це твори С.О. Єфремова: «Коротка історія українського письменства», «Гармонійний талант», «Українознавство»; А.Ю. Кримського: «Деякі непевні критерії», «Українська грамматика», а також тогочасна преса, художня література та мова української інтелігенції – Миколи Хвильового, Григорія Косинки, М.Т. Рильського, П.Г. Тичини та ін.;

– лексикографічних джерел: це праці попереднього періоду, насамперед – словники за ред. Б.Д. Грінченка, В.Г. Дубровського, М. Уманця і А. Спілки, І.Г. Верхратського, М.М. Левченка та ін., також під час укладання РУС активно використовували матеріали тогочасних термінологічних словників, що виходили в Академії [5]. Ще, імовірно, до створюваної картотеки влили матеріали видатного українського мовознавця П.Г. Житецького та журналу «Київська старовина»³⁸.

Принцип добору джерел свідчить про наступство й розвиток української лексикографічної традиції, зокрема, виформовуваної в «Словарі російсько-українському М. Уманця й А. Спілки» (1893–1898) і утвердженої

³⁷ Тут і далі зберігаємо правопис оригіналу.

³⁸ Під опікою якого багато років великим колективом створювали ще одну лексикографічну перлину поч. ХХ ст. – «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка.

під час укладання «Словаря української мови» за ред. Б. Д. Грінченка (1907—1909), поглибленої словникарством початку ХХ ст. Саме завдяки новим джерелам РУС уперше фіксує одиниці, досі не кодифіковані в словниках, зокрема *прир́ощуватися, прирубаний, прирозумі́тися, приростко́вий, приру́чуваний, приряджа́ння, прирядже́ння, прис, прироша́тися, прирум'я́нений, прирум'я́нювати, прирум'я́нити, приручі́ння, приручі́нті, приряддя* тощо.

Аналіз цитатного матеріалу РУС виявив, що в першому томі перевагу було надано художній літературі, у другому томі (уважаємо, як відповідь на зовнішню критику, зокрема, на закиди щодо «кованих» слів) збільшено частку живомовних джерел – польових записів та етнографічних матеріалів [14]. Недостатньо, на нашу думку, до ілюстрування залучено наукової, офіційно-ділової, періодичної літератури. Певно, це зумовлено об'єктивним трибом: адже українську мову тривалий час обмежували побутовим ужитком, накидаючи їй образ архаїки, тож відповідних джерел на Наддніпрянщині було обмаль.

Попри критику (для якої після виходу першого тому були вже не лише мовознавчі причини, а й ідеологічні) та матеріальні складнощі, РУС активно укладали й видавали. Словник став утіленням високого рівня лексикографічної теорії та практики ХХ ст.: праця новаторська, але на міцному традиційному оперті, відбила питомий, ще не зрадянیزований, стан живої української мови початку ХХ ст., водночас містила актуальну тогочасну лексику та ілюстративний матеріал [12]. Уперше світ побачив кодифікований лексикон нової української літературної мови [14].

Однак від 1933 р. у зв'язку з загостренням сталінського терору, з «погляду повної і цілковитої ліквідації націоналістичної ідеології в термінології», було переглянуто / зредаговано / вилучено з обігу / знищено / сховано всі новостворені словники – як видані, так і рукописні, зокрема й РУС [15]. Долю йому було приречено: Словник мав неприйнятну для влади народницьку концепцію А.Ю. Кримського, не без складнощів поєднану з космополітичними вподобаннями С.О. Єфремова, і тим самим часом РУС позиціювали як нормативний. Це не відповідало настановам влади щодо зближення з російською (насправді – нівелювання відмінностей, розбіжностей з російською) радянських народних (тобто «не-російських») культур і мов, а також щодо превалювання пореволюційних («прогресивних») культури й мови над дореволюційними («застарілими, відсталими»). Насправді ж відбувалося методичне руйнування культурних «не-російських» традицій, зокрема й українських.

Переважну більшість авторів заарештували 1929 р. в ході фейкового проекту так званої СВУ – Спілки визволення України. Персональні справи Г.К. Голоскевича, А.В. Ніковського, С.О. Єфремова в архівах СБУ свідчать, що саме цю Комісію, яка уклала Словника, і було «призначено»

осередком СВУ у Всеукраїнській академії наук, охрещено так званою «п'ятіркою» (найменшою ланкою організації), а керівника Комісії О.С. Єфремова – харизматичного громадського діяча з чіткою українською політичною позицією – названо очільником СВУ. Так лексикографи «ставали» терористами – коли звичайні робочі засідання словникової Комісії пізніше в протоколах допиту кваліфікували як збори підпільної організації, а мовознавчі дискусії – заколотом проти влади³⁹ (рис. 2).

Зазнали репресій і словникові матеріали: картотеку КСЖУМ (понад 750 тис. карток) «очистили від націоналістичного мотлоху» [16], з неї усунули «наглу, контрреволюционную агітацію [нахабну контрреволюційну агітацію]» [7], а протягом 1933–1937 рр. її доповнили ідеологічно «правильними» матеріалами [10] для створення нової праці, яка б задовольнила (одразу скажемо – ні, не задовольнила й вона, хоч і була дуже обережна [17]) вимоги радянської влади.

Рис. 2. Всеукраїнська академія наук: Комісія для складання Словника живої української мови (робоча група РУС); справи СВУ.

Попри спроби надати словозбірні якомога більше «радянського вигляду», 1937 р. її все-таки вилучили з лексикографічного процесу: формування картотеки для наступних словників розпочато з нуля [26], стару ж картотеку з «нацдемівськими» слідами сховано до шаф. Там вона пережила й II Світову війну. Архівні документи Інституту мовознавства

³⁹ Про судові справи членів КСЖУМ див.: [30].

ім. О.О. Потебні НАН України свідчать, що в 40–50-х рр. ХХ ст., картотеку Комісії з'єднали (чи то для збереження, чи для стрімкого збільшення кількості карток в новій картотеці, чи з обох причин) з новими картками нової картотеки⁴⁰. Старі картки при цьому позначили штампом «АРХІВНА», звідки й неофіційна назва – Архівна картотека. Але після війни не заведено було згадувати старе – і репресовані праці, і їхніх авторів, і саму картотеку того часу. В поодиноких дослідженнях з цієї теми наголошували: практично всі довоєнні картотечні надбання втрачено [11]. На к. ХХ – поч. ХХІ ст. інформаційну тяглість щодо Архівної картотеки 1918–1937 рр. було нівельовано. Усі старі картки вважали залишками матеріалів «Київської старовини». Почасти це так і є, однак матеріали з творів Лесі Українки, Павла Тичини, Миколи Бажана, Леніна, Сталіна та ін. переконують нас, що це – свідчення свіжішого за «Київську старовину», але «призабутого» радянським мовознавством періоду 20-х рр. ХХ ст. Тобто це картотека, яку вважали втраченою, картотека Комісії для складання словника живої української мови.

Саме таке переконання й спонукало нас дослідити АК⁴¹ під новим кутом бачення і встановити, що вона мала безпосередній стосунок до роботи КСЖУМ, зокрема до укладення РУС, а під час війни її (попри твердження дослідників) не було знищено [28]. АК, ще недавно розпорошена між 6 000 000 картками Лексичної картотеки (лексико-ілюстративної бази Інституту української мови НАН України) – це унікальні дані, які мають не лише філологічну й зокрема лексикографічну, а й загальнокультурну цінність, оскільки є артефактом історії української науки, письменства та суспільно-політичного життя. Як робочі матеріали лексикографа вони оприявнюють його думку, пошуки варіантів укладання картки, формування її мікроструктури, визначення форми реєстрового слова, додаткових даних – як успішні, так і дискусійні. Це атмосфера іншого часу – історичного та мовного й мовознавчого. Осмислення лексико-ілюстративного масиву карток з погляду сучасної україністики засвідчує актуальність і цінність АК. Ці мовні факти могли ввійти до запланованих, але не зреалізованих або репресованих праць 20-х рр. ХХ ст. Тож АК є джерелом цінного матеріалу та об'єктом уважного вивчення. Оптимальним варіантом збереження АК та її удоступнення для широкого кола користувачів, активізування науково-дослідчої й застосовної роботи стало заведення АК до цифрового формату.

⁴⁰ Із середини ХХ ст. активно почали збирати нову Лексичну картотеку, на основі якої було створено віхові українські словники другої половини ХХ – початку ХХІ ст. – у складі Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР, а з 1991 р. – Інституту української мови НАН України. Картотеку створювали за спеціально розпрацьованою інструкцією силами словникового відділу (близько 70 працівників).

⁴¹ Уціліла від 1937 р. АК становить близько 350 000 одиниць.

Небайдужі поціновувачі слова долучилися до всеукраїнської акції «Збереження Архівної лексичної картотеки»⁴²: перебрано 6 млн карток, вибрано й посортовано 350 тис. архівних карток⁴³. Далі – виконання проєкту «Заціфрування Архівної картотеки Інституту української мови НАН України як словникових матеріалів академічного «Російсько-українського словника» (зокрема втраченого 4-го тому) за ред. А. Ю. Кримського і С. О. Єфремова (1924–1933)»⁴⁴: зіскановано вибрані картки; створено електронну систему «Архівна картотека» та відповідний спеціалізований вебресурс Інституту української мови [1]. Окрім загальної інформації про історію цього знадобу та його збереження, на сайті міститься основне – заціфровані матеріали АК у формі зображень сканованих карток. Близько трьох тисяч карток розпізнано вручну: здійснено набір тексту відповідно до мікроструктури картки. АК містить двомовні картки (приблизно половина картотеки) та одномовні в діапазоні А–Я (для обох мов) [27].

Електронна система «АК» – це інструмент дослідження. А питань щодо структури й змісту АК чимало: які джерела й мовні одиниці збереглися в картотеці КСЖУМ? Що було чи могло бути в 4-му томі РУС? Якою лексикою міг бути доповнений 4-й том Грінченкового «Словника української мови» за ред. С. О. Єфремова, А. В. Ніковського (видання його теж обірвалося на 3-му томі 1928 р.) [25], а також яка лексика не ввійшла до інших загальномовних словників того часу? Які цікаві слова, вислови та

⁴² Сотні волонтерів опрацювали близько двох з половиною тисяч скриньок Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, щоб вибрати АРХІВНІ картки з-поміж інших і підготувати їх до сканування. Долучилися до цієї толоки викладачі й студенти університетів імені М.П. Драгоманова, Б.Д. Грінченка, Т.Г. Шевченка, логопеди та музиканти, видавці та фотографи, філологи та авіабудівники, професори та вчителі з учнями з різних міст України – Києва, Луцька, Херсона, Борисполя. Це були наші співники, однодумці й відчайдухи, яким ми безмежно вдячні.

⁴³ Звіти словникового відділу 50-х років свідчать, що архівних карток було 575 тис. Картки обраховували досить умовно: в одній повній скриньці зазвичай було 2 – 2,5 тис. одиниць. Кількість скриньок (її зафіксували в журналі обліку) перемножили на 2,5 тис. й отримали приблизну кількість – 575 тис. карток. Цілком імовірно, що деякі скриньки могли містити менше – 1 чи 1,5 тис. Майже цілковито ми впевнені, що картотеку не «очищали» ще й після війни: напр., в АК регулярно трапляються картки з прізвищем письменника А.П. Любченка, а він, як відомо, був на окупованій території під час II Світової війни, потім емігрував, отже, уповні «заслужував» стати небажаним автором цитат у радянських словниках.

⁴⁴ Цей задум зреалізувала команда мовознавців – кандидат філологічних наук О.М. Тищенко (керівник проєкту), доктор філологічних наук Л.П. Кислюк (наукові співробітники Інституту української мови НАН України); кандидат філологічних наук Ю.В. Поздрань (старший викладач Вінницького національного технічного університету) та Ю.О. Вознюк (аспірантка Інституту української мови НАН України) – за підтримки Українського культурного фонду (грант № 1109, вересень – листопад 2018 р.).

їхні переклади з карток побутують сьогодні? Які можуть до нас повернутися та увійти до нових словників, а що стане історією?

Уклавши список джерел АК, ми порівняли його з переліком «Скорочення: автори, джерела й місцевості» у РУС. Майже всі джерела Словника репрезентовано в АК (більшою чи меншою мірою) з тим самим співвідношенням джерел різних типів: і в АК, і в 1–3 тт. РУС панує перевага художньої літератури – від Г.Ф. Квітки-Основ'яненка та Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка і Лесі Українки до П.Г. Тичини – над іншими джерелами [14].

Однак в АК ми не натрапили на картки з творів С.О. Єфремова (за винятком єдиної, вочевидь, випадково залишеної), Миколи Хвильового та Григорія Косинки, а також перекладів В.Г. Короленка (будь-яких, не лише за ред. С.О. Єфремова). Немає в АК й прізвищ М.О. Скрипника, В.П. Підмогильного, М.К. Зерова, яких часто цитують в РУС. Загалом простежуємо чітку взаємозалежність між політичним переслідуванням автора в 30-х рр. ХХ ст. та відсутністю карток з його іменем в АК (хоч у джерелах РУС його зазначено). Між 1933 р. та 1937 р. АК поповнили картками з творів прихильних до влади письменників – Івана Ле, А.В. Головка, О.Є. Корнійчука, М.П. Ледянка, а також очільників держави – Леніна, Сталіна та ін. Додавали також і класиків (Т. Г. Шевченка).

Очевидно, що вилучали не лише «нацдемівські» слова, а й прізвища «ворогів народу» (С.О. Єфремова, Миколи Хвильового та ін.), вилучили картки з Біблії та, імовірно, з давніших словників – Уманця і Спілки, Дубровського, а також польові записи (хоч і не цілком, але порівняння цитованості польових записів у РУС та їхньої частки в АК дає підстави вважати, що в АК їх би мало бути більше). На жаль, саме цю частину картотеки ми, напевне, вже не знайдемо – її, найпевніше, знищили у 30-х рр. ХХ ст. Репресований зміст картотеки можна бачити в перших трьох томах РУС за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова [28]. Та «небезпечні елементи» трапляються й серед АК – мабуть, необачно пропущені під час ревізії 1933–1937 рр.: з видання «В сьайві мрій» (1913) емігранта та «польського шпигуна» Миколи Вороного⁴⁵: *сокровище – скарб. Так ось той найдорожчий скарб // Що зважились ви взяти. Вороний. В сьайві мр. 56.* (у РУС його цитують тільки один раз). Ще один «ворог народу» – Олександр Олесь⁴⁶, його «Арабські казки» (1917) зацитовано в АК при слові *сокровище – скарб: Я запрягнув, що своєму визволителю я подарую всі*

⁴⁵ М.К. Вороний (1871 – 1938) – український письменник, режисер, актор, один із засновників Української Центральної Ради; 1934-го його заарештували як польського шпигуна, а 1938 розстріляли з групою селян за вироком особливої трійки УНКВС Одеської області.

⁴⁶ Олександр Олесь (О.І. Кандиба, 1918 – 1944) – український поет і драматург, представник символізму, учасник розбудови Української Народної Республіки; з 1919 р. до загибелі в 1944 р. від рук німецьких нацистів перебував в еміграції у Чехословаччині.

скарби світу. Олесь. Араб. каз. 6. Твори Олеся розписали для картотеки, а цитатами щедро ілюстрували РУС. А потім у зв'язку із «націоналістичною спрямованістю» картки з його іменем вилучили як «націоналістичний мотлох» – із майже 8 тис. досліджених одиниць АК трапилося тільки по одній картці з іменами цих письменників. Поодинокими є цитати біблійні, напр., з «Екклезіаста» або «Йоана Богослова»: **Совершенство + Достичь совершенства – Бути звершеним.** У сьому звершена любов у нас, щоб мати одвагу на день суду, бо який Він, такі й ми у світі сьому (1-ше посл. Йоана Богослова IV.17).

В АК збереглися польові записи, зразки живої мови, зібрані з різних регіонів України та її давніх етнічних територій, напр.: **Слезить – Сльозувати.** А молода за ворітьми сльозує. Борзен. пов. О. Андр.; **Слякоть.** – **Сльота,** ж. і; **Сльота** почалась – дощ, вітер. с. Франтівка на Липовеччині; **Смугловатий – Смагляватий.** Вона ж смаглявата таки. Борзен. п. (О. Андр.); **Тайний – Скрітний** Постає вишні десь на сонці, у скрітному місці, де ніхто не бачить. Звиног. (Крим) тощо.

За наявними картками можемо скласти реєстр четвертого тому РУС (не як поновлений словник, а тільки як матеріали): наприклад, українське **ясно-соняшний** (з тексту Б.Д. Грінченка) могло бути відповідником до російських слів **светлый** і **солнечный: ясно-соняшний.** І відпочивав справді, йдучи нога за ногою, уживаючись ясно-соняшним весняним днем. Грінч. Під тих. верб. 22; а російському **свилено,** можливо, навели б український відповідник **яросливо** (з тексту А. Ю.Кримського): **свилено – яросливо.** В саді.... сиділо пара.... котів, і обидва яросливо-гістерійно шипіли й нявчали.... Крим. Еск. 177 [31].

У контексті поточної теми відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови» зосереджуємо увагу на тому лексичному ресурсі української мови, що може бути вміщено в рекомендаційну зону словникових статей як синоніми – призабуті, повернені одиниці, які не є активним сегментом сучасного лексикону, але заслуговують на увагу. Є.А. Карпіловська справедливо зазначає: «серед лексики, яка за роки незалежності з'явилася в активному загальному мововжитку, показовий масив і за своєю чисельністю, і за своєю роллю в українському мовомисленні кінця ХХ – початку ХХІ ст., становлять слова, повернені з периферії українського лексикону, примусово вилучені з нього багаторічними чистками «нормувальників» української мови, борців з «націоналістичним мотлохом» і «шкідництвом на мовному фронті» [6: 24]. Дослідниця наголошує: те, що в цьому масиві слів чільне місце посідають самобутні номінації, які унаявнюють прикметні риси, зокрема, української номінації, є цілком закономірним явищем.

Мовознавці Л. Т. Масенко, В. Ф. Старко, Ю. В. Поздрань та ін. переконливо доводять, що РУС є авторитетним джерелом для розвитку української лексикографії, а також основою для системного очищення та оновлення української мови, зокрема її лексичного шару. Порівняльний аналіз фрагмента українського реєстру РУСа (*природа–прис*) з фрагментом зведеного реєстру української лексики, укладеного в Інституті української мови НАН України на основі 20-ти загальномовних лінгвістичних та енциклопедичних словників, а також російсько-українських словників ХІХ – ХХІ ст., виявило слова, реактивовані узусно та лексикографічно (відносно періоду 1924–1933 рр. – часу виходу РУСа), і дало поживу для роздумів щодо безпідставно вилучених одиниць. Повернення в ужиток реактивованої лексики сприяє відродженню духовних та культурних цінностей і з часом, імовірно, такі одиниці повернуться й до активного словника: а) слова, реактивовані і лексикографічно, і узусно (у текстах): *природжіння, прирощуватися, прирубаний*; б) слова, реактивовані тільки узусно: *прирозумітися, приростковий, прирубання, прирубуваний, приряджання, прирядження, природній* [30].

Цінні приклади самобутньої лексики є і в АК – це такі ресурси української мови, як: *росієць, самоцвітити, чавунотопильний*, а також *висада* у знач. «фасад», *мати рух* (до чогось) у знач. «бути ініціативним», *крижники* у знач. «льодовики», *злоба* у знач. «вада, порок», *звершений* у знач. «досконалий, довершений» та ін.; *сльозувати* у знач. «плакати, лити сльози», *смагляватий* (натомість відомому *смаглюватий*), *скритний* (словник фіксує *скритний* зі значеннями «замкнутий, таємний, потайний» [23, Т. 9: 321]. Розглянемо деякі одиниці докладніше:

- *Свекловий – Свекловичний. Цвікловий. Бураки (цвіклові):* *Кладуть до горячої печі, щоби добре спекли ся і їдять самі. (Мат. Укр. етн. т. XVIII 8).* «Етимологічний словник української мови» (2012) засвідчує, що *цвікля* – це вид *буряка (буряк звичайний)*. Етимологія слова (як і самої рослини) сягає корінням Візантії і старогрецької мови, в українській же мові це – запозичення від польського *świkła* (вимовляють як *чв'їкла*), «буряк». «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (2012) подає *цвіклі (цвікли)* з ремаркою *кул.* (кулінарне) – це хрін та зварені буряки, потерті на дрібній тертці і присмачені (або *бурячки*). Багато крапок над *цвіклями* розставляє «Словник українських наукових і народних назв судинних рослин» Юрія Кобіва: *Beta vulgaris L. subsp. vulgaris convar. crassa Alef. var. conditiva Alef.* – *буряк червоний; буряк столовий; буряк красний, б. свекловий, бу(о)ра́к цвікло́вий, буря́к черво́ний, бураки цвикльові, буряк свекловий, б. цви(і)кловий, б. цвіклий, свёкла, цвикла, ц. червена, цвиклі, цвикля, цвікла* [22]. У відкритих джерелах, соцмережах натрапляємо на активне побутування спільнокореневих слів: «*І щоби хреню накопили та цвіклі зробили. Домашні цвіклі – то таки домашні*» (М. Матіос); «*”Червоне – то любов. А*

також цвіклі чи бурячки»». Цвіклі, бурячки або й просто – бурячки з хроном. В польській мові звичайний буряк називається *Burak ćwikłowy* і це цілком може бути русизмом від “свекла” (хоча може бути й навпаки, що свекла вторинна, а цвікла первинна), але є також теорія, що назва “цвікли” від австрійського *zwicken* – щипати. От і будь мудрий» (Пані Стефа, Кулінарний блог); «У нас в родині (м. Львів, родина живе в місті ще з 1920-х) кажуть не “цвіклі” (мн.), а “цвікла” (ж. р.). Мені здається, ця остання форма на практиці поширеніша» (Р. Скакун, Фейсбук).

• **Смолистий – Смольний, смольний**. Соснова тріска дуже смольна. (Рк. Левиц. – Гр.). У СУМ-1980: **смольний** – який віддає смолою. На території нинішнього Смольного проспекту в Санкт-Петербурзі був *Смоляний / Смольний двір*, на якому зберігали смолу для Адміралтейської верфі та флоту. Іронічний мовний вибрик – Ленін керував т. зв. «революцією» 1917 р. з осередку, назва якого закорінена й побутує в українській мові (і не дивно – будівництво міста на болотах поглинуло величезну кількість українців), а російські словники фіксують слово *смольний* як застаріле вже на середину ХХ ст.

• **Сліпи** – це очі чи сліпі / невидючі очі? У словниках ХІХ – п.п ХХ ст., у «Словнику української мови» в 11 т. : *сліпи* – це очі (зниж, вульг, зневажл. тощо) [23, Т. 9: 361]. АК засвідчує таке: **Сльпой – Сліпи Сльпые глаза**. Чи ти своїми сліпами нічого не бачиш?! Вилила помії в діжу!! (Звиног (Крим)).

Цікаво й корисно досліджувати як певну групу слів, так і внесок того чи того автора до АК. До прикладу, узявши картки з цитатами П.О. Куліша, ми зацікавилися, які українські слова з них ще не було зафіксовано у словниках, тобто які лексикографічні інновації (зокрема неосемантизми), які нові переклади пропонують нам автори карток, на які лексичні, фонетичні, загалом граматичні та ін. варіанти ми натрапимо і що може бути актуальним сьогодні (актуалізована / повернена лексика).

Натрапляємо на перекладні пари слів та висловів, що, найімовірніше, могли ввійти до 4 т. РУС, оскільки українські одиниці є в перекладній частині 1–3 тт., а російські представлено як відповідники в тих самих значеннях: *скелет – кістяк; чеканить: чеканить монету – ко(у)вати монету; стоить – коштувати; товар, торговать – крам, крамувати; толпа: толпою – кўпцем; темный – понурій; угрюмый, угрюмо – понурливий, понуро; ручательство, ручаться: я за то ручаюсь – порука, я в тім порукою*. Вважаємо, що в рекомендаційну зону активного словника доречно ввести такі українські одиниці: *торговый склад – крамна комора; уступить – податися; спорить (о чем) – сваритися (про що)*. Можливими елементами 4 т. РУС, а отже, й матеріалом для наступних словників й варти уваги лексикографів бачимо таке: *тронуть – порушити; ценность – коштовність; связь – пов’язь; уподобляться (чему) – подобітися (чо-*

му); **разселиться** (во многих местах) – **порозселюватися** та ін. Цікавими видаються слова й варіанти перекладу: **разбежаться** (в разные стороны) – **порозволікатися**: *Хто був заможніший і до Виговського прихильний, всі з Лубень якмога повихоплювались і по диких просторах українських порозволікалися* (Тв. П. Куліша. VI. 312); **самохвал, хвастун** – **самохвалько**: *Ви виявили все своє кохання Паруючи мене з полубезумним, Із грубіяном, з диким самохвальком* (Куліш. Приб. гост. 48).

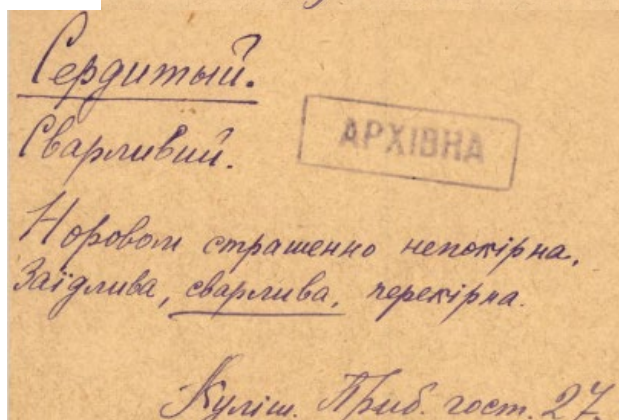
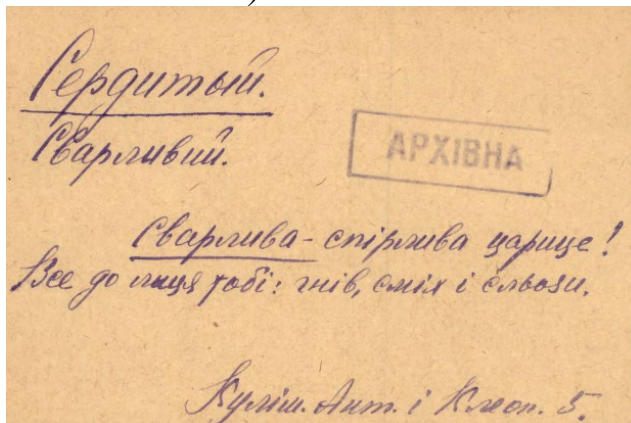
Особливо в АК заслуговують на увагу приклади, що виявляють як красу мовотворчості П.О. Куліша⁴⁷, так і мовне чуття автора картки, який добрав російський відповідник: **сокровище – клейнод**: *Сей Баптиста в себе скарб ховає, Держить в руках клейнод душі моєї, Дочку молодшу, Б'янку уродливу* (Куліш. Приб. гост. 28); **хитро – політично**: *Кусає собі губи, дивлячись політично, наче хоче сказати...* (Куліш. Троїл та Крессида. 263). Заслуговують на уважніше розпрацювання одиниці: **самосознание – самочуття** (фіксують старі словники, але не трапляється в текстах і сучасних словниках): *Наш тільки вік знає, чого стоїть сей орган національного самочуття* [простолюдне слово] (Тв. П. Куліша. VI. 570); *Наш тільки вік знає, чого стоїть сей орган* (нар. слово) *національного самочуття* (Куліш К. XII 121 – Гр.); **самосознательный – самочутний** (на це слово ми натрапили тільки в текстах П.О. Куліша і вважаємо його новотвором): *...Утворити націю самочутну, саморозуміючу, на своїй дорозі видіючу, про свою будущину дбайливу* (Тв. П. Куліша. VI. 573); а також нефіксовані у словниках: **рось: расположенный по р. Роси – пороський** (слово текстово реактивоване, тобто функціонує в сучасній мовній практиці), **руководство-ваться – поводитися** та ін.

Щодо деяких слів та висловів з ілюстраціями різних авторів в АК можна здійснювати самостійні розвідки, як-от: **якорь – котва**: *..Хрест – віра, котва – надія, серце – любов* (Українка Л., Старод. іст., 140). **Котва** (у знач. «якір») є в російсько-українських словниках М. Уманця і А. Спілки [21] (а *котва́* – «збірне до кіт») та О. Ізюмова [18], а також в РУС у словосполученні **мертвый якорь – мёртва кóтва, мёртвий якір**. У пізніших і сучасних словниках фіксують **кітва** [23, Т. 4: 171], **котвіця** [24], а коли й чому **якір** перестав бути **кóтвою**? Вартує уваги й граматичне керування, досі не зафіксоване, але відзначене в картці з етнографічними матеріалами: **сватать кого** (винительный падеж) – **сватати кого** (родовий відмінок): *Де взявся удовець // То приїхав удови сватать* (з етногр. збірника) – зазвичай же уживають **сватати удову** (кого, знахідний відмінок).

⁴⁷ Див. також Цимбалюк-Скопненко Т. В. Фразеологія драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький»: склад, особливості семантики, місце в сучасній фразеографії. Лексикографічний бюлетень. Вип. 29. К., 2020. С. 72–81; Л. Ф. Устенко. Фразеологічна підсистема ідіостилю Пантелеймона Куліша в контексті формування нової української літературної мови. Канд. дис. 2017.

Цінними є зразки перекладу сталих сполучень слів, напр.: *смеяться сквозь слезы* перекладають як *сміятися крізь сльози*, а автор картки влучно вибрав відповідник із Т.Г. Шевченка – *сміятися сльозами*: ...Я дивлюся, поглядаю, // Сміюся сльозами... Шевч. Кобз. 64. Гайдамаки (тлумачний словник фіксує *сміятися сльозами* — «одночасно радіти й плакати» [23, Т. 9: 413]).

Багатий синонімний ряд українських слів та їхніх російських відповідників вияскравлює значеннєві відтінки українських одиниць у лексико-ілюстративній базі РУС, напр., слова *скрушити*: *Скрушити – Сокрушить выведет из равновѣсія, лишить сил, отнять силы, обезсилить, довести до изнеможения*. Ссушив-скрушив парень дівку своїм голосочком Не я ж тебе ссушив-скрушив, ти сама зів'яла (Гнъд. Матер. Ромен. у. 912). А от контрастний образ іншої жінки: *Сердитый – Сварливый*. Норовом страшенно непокірна, Заїдлива, сварлива, перекірна. (Куліш. Приб. гост. 27). До речі, у РУС-1933: *Сварливый – бранливый, брачливый, вздорливый, заедливый, заедчивый, задірчивый, неуживчивый, огрызливый*. В АК це – *сердитый*. Наскільки правдивий цей переклад у картці? *Сердитый – Сварливый*. Сварлива-спірлива царице! Все до лица тобі: гнів, сміх і сльози. (Куліш. Ант. і Клеоп.).

Силуватися – силиться, тициться. Трупи що-року силуються встати на світ і будуть силуватися доти, доки не прийде їх час (Франко, *Воа constr.* 41). – у РУС-1933 *силиться* є в семантичному коментарі: *напрягаться (силиться, жилиться) – напружуватися и напружатися*,

напру́житися, натужува́тися, натужитися, пну́тися, напина́тися, напну́тися и *нап'ясти́ся, силкува́тися, в[по]силкува́тися* (диал.) *напомага́тися, напомогти́ся, змогти́ся, натяга́тися, натягти́ся, (о мног.) понепру́жуватися, понатужува́тися, понапина́тися*. А українське *силуватися* вказано як один із відповідників до таких слів: *пытáться, насіловаться, ну́диться, понужда́ться, прину́ждатися*. Можливо, у 4-му томі РУС-1933 українське *силуватися* могло бути відповідником до двох слів: *силитъся* і *тищитъся* з ілюстрацією від І. Я. Франка.

Представлені розвідки фрагмента АК – лексико-ілюстративної бази словникарської справи п. п. ХХ ст. – є матеріалом для розв'язання лексичних, граматичних, фразеологічних питань сучасної мови, розпрацювання рекомендаційної зони сучасного словника активного типу з погляду повернених мовних ресурсів, а також поглиблення теорії національно маркованих рис української мови та поширення їх у сучасних текстах.

З огляду на такі результати вважаємо, що Архівна картотека має стати неодмінним складником нової електронної картотеки, щоб вже на цій основі разом з іншими джерелами (словниками, картотеками, текстовими копусами) укладати словники нового типу. Проект «Заціфрування Архівної картотеки Інституту української мови НАН України» – це перший крок⁴⁸ на шляху осучаснення паперових лексичних картотек Інституту української мови НАН України для створення електронного інструментарію словникаря – «Лексикографічного електронного знадобу» [29].

Це дає можливість з проєкції ХХІ ст. та його нагальних потреб – наукових, культурних, суспільно-політичних – подивитися на Словник, якому вже 100 років. Доступний як науковцям, так і широкому загалові цифровий формат і РУС, і АК сприятиме відновленню самотутності української мови. Маємо вивчати ці лексикографічні клейноди, щоб не дати їм укритися зеленою тугою та безвістю заборон, щоб зміцнити наше питоме мовне «я».

Література

1. Архівна картотека (2018). <https://ak.iul-nasu.org.ua>
2. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие, Москва: Наука: Флинта, 2008. С. 137.
3. Єфремов Сергій Олександрович. *Українська мова: Енциклопедія*. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та ін. 3 вид., виправл. і доповн. Київ, 2007. С. 188.

⁴⁸ Уже працює новий субпроєкт «Архівної картотеки» «Усеукраїнська толока» [33] – онлайнова платформа для ручного розпізнавання текстів карток усіма охочими, насамперед сподіваємося залучати до співпраці студентство.

4. Записки історично-філологічного відділу. Під редакцією Павла Зайцева. Київ: Печатня Видавничого Товариства «Друкаръ», 1919. Книга I (1919). С. XVIII.
5. Звідомлення Першого (Історично-Філологічного) Відділу за 1923-й рік. *Записки історично-філологічного відділу*. За головним редагуванням Голови Відділу акад. Агатангела Кримського. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1924. Книга IV. С. 294 – 353.
6. Карпіловська, Є. А. Повернена лексика як ресурс для заміни вкраплень і кальок. *Лексикографічний бюлетень*. Зб. наук. праць. 2022. Вип. 31. Київ. 24–34.
7. Карпіловська Є.А. Розвиток типології українських словників ХХІ ст. у слов'янських паралелях. *Інститут української мови НАН України*. 2023. <http://surl.li/sirqli> (дата звернення: 10.06.2024).
8. Кошевой Н. Как «очищали» украинский язык. *Правда*. 1937 р. № 35 (7323) 29.12. Текст подано за: П'янов В. Вирішальне слово за Лукашем. У кн: Наш Лукаш. Спогади у 2-х книгах. Книга 1. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 284–285.
9. Кримський Агатангел Юхимович. *Українська мова: Енциклопедія*. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та ін. 3-є вид., виправл. і доповн. Київ, 2007. С. 295.
10. Левченко С.П. Скарбниця національної мови. *Наука і культура. Україна*. С. 386–392.
11. Левченко С.П. Українська лексична картотека. *Мовознавство*. 1968. № 4. С. 37–42; Неровня Н.М. До 85-річчя лексичної картотеки. *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Відпов. ред. Німчук В.В. Київ, 2004. Вип. 10. С. 12–18; Гнатюк І.С. Лексична картотека. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії*. Редкол.: В.Г. Складенко (відпов. ред.) та ін. Київ: Довіра, 2005. С. 329–337.
12. Огієнко І.І. Історія української літературної мови. Київ, 2001. <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu21.htm> (Дата звернення: 20.04.21); Шевельов Ю.В., Портрети українських мовознавців, Київ, 2002.
13. Переднє слово. *Російсько-український словник*. Т. I. За ред. А. Кримського. Київ: Червоний шлях, 1924. С. VII.
14. Поздрань Ю.В. «Російсько-український словник» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті, Вінниця, 2018. 292.
15. Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті. *Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови)*. В. Кубайчук, Київ, «К.І.С.», 2004.
16. Робота Інституту мовознавства Академії Наук УСРР за 1935 і першу половину 1936 р.: Хроніка. *Мовознавство*. № 9. 1936. С. 124.

17. Російсько-український словник. За ред. С.І. Василевського та П.С. Мустьяци. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1937. 890 с.
18. Російсько-український словник. О. Ізюмов. Харків–Київ, 1930. 980 с. <http://r2u.org.ua/main/dicts> (Дата звернення: 22.04.21).
19. Російсько-український словник: у 4-х т. Гол. ред.: акад. А.Ю. Кримський, акад. С.О. Єфремов. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016–2017. 318 с. Репринт з вид. Київ: Червоний шлях–ДВУ, 1924–1933 (Серія «Словникова спадщина України»).
20. Російсько-український словник: У 4-х т. Гнатюк І.С., Головащук С.І., Жайворонок В.В. та ін. Київ: Знання. 2011–2014. (Серія «Академічні словники»).
21. Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1899. http://r2u.org.ua/html/umanets_pered.html (Дата звернення: 22.04.21).
22. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. Укл. Кобів Ю. 2004.
23. Словник української мови: в 11 т. Київ, Наук. думка. 1970–1980.
24. Словник української мови: додатковий том у 2-х кн. Київ, 2017. Кн. 1. 495
25. Словник української мови: у 4-х томах. Зібрала ред. журн. «Кієвская Старина». Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. За ред. С. Єфремова, А. Ніковського. 3-тє вид., виправл. й доповн. Київ: Горно, 1927–1928.
26. Список джерел українсько-російської картотеки (1938–1941, 1946–1948 рр.). *Журнал обліку роботи картотечної групи (рукопис). Архів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мов НАН України.*
27. Тищенко О.М. Архівна картотека української мови в цифровому форматі: від пам'ятки мови до сучасного лексикографічного інструментарію друк. Rocznik Slawistyczny. Т. LXIX. Wrocław. 2020. С. 185–197.
28. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. І. Лексична картотека: історія створення та репресій; ІІ. Мікро- та макроструктура архівної картотеки. *Українська мова*, №2; 3. Київ, 2016.
29. Тищенко О.М. Електронна лексична картотека: шлях створення інструментарію сучасного словникаря. *Українська мова*, №2, Київ, 2019. С. 37–52.
30. Тищенко О.М. Комісія Словника живої української мови у справі СВУ: Григорій Костянтинівич Голоскевич (за матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*, № 4. 2018. С. 27–39; Комісія Словника живої української

мови у справі СВУ: Андрій Васильович Ніковський (За матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*, № 5. 2019. С. 48–57; Комісія для складання Словника живої української мови у справі СВУ: Сергій Олександрович Єфремов (За матеріалами ОДПУ). *Мовознавство*, № 5. 2020. С. 15–27.

31. Тищенко О. М., Поздрань Ю. В. Реактивована лексика «Російсько-українського словника» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2016. С. 183–199.

32. Тищенко О. М. Реєстр утраченого тому Російсько-українського словника за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова: умовне відтворення. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». Вип. 56. 2015. С. 304–309.

33. Tyshchenko O., Tyshchenko V. Electronic System «All-Ukrainian Toloka Archival Card Index»: Structure, Tools, Prospects of Development. *Proceedings of the 5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems (COLINS 2021)*. Volume I: Main Conference. Lviv, Ukraine, April 22–23, 2021. 555–565. <http://ceur-ws.org/Vol-2870/paper41.pdf> (Дата звернення: 22.06.24).

Oksana Tyshchenko

**«Russian-Ukrainian Dictionary» (1924-1933) and its Sources:
in Search of the Linguistic Grail**

“Russian-Ukrainian Dictionary”, ed. A.Yu. Krymsky and S.O. Yefremov (1924–1933) (RUD) – a cult piece of Ukrainian linguistics and history. During the period of Stalin's repressions, the RUD was considered nationalistic, and therefore a warlock. Both the authors and the Dictionary were repressed: the first three volumes were removed, the fate of the 4th is unknown. Recognition of the top in Ukrainian lexicography XX century, RUD have become more relevant today, during the period of revitalization of Ukrainian state independence, therefore the new words of the future are actively evolving to an epochal pace. However, the mystery is about from the 4th volume, the absence of which causes a gap in the theory of knowledge and modern practice, which leads to the search for the lost part - unfortunately, the ineffective. That includes the materials of the Dictionary – Archive Card Index (ACI). Since the 1930s, ACI has become an object of scientific research, as the materials of the repressed practice began to be respected for the first century. These professionally processed linguistic sources XIX – p. p. XX century, which is very important for updating the authenticity of the Ukrainian language. The electronic system “Archive Card Index”, created at the Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, contains digitized images of cards (often recognized), com-

bines the transformation of unique materials into the cultural process as an element oriental dzherelny basis of dictionaries of the XXI century.

Keywords: *«Russian-Ukrainian Dictionary» ed. A.Yu. Krymsky and S.O. Yefremov (1924–1933) – RUD, identity of the Ukrainian language, Archival card index – ACI, Electronic system «Archival card index», source core of the dictionary, linguistic source, reactivated vocabulary, active dictionary*

Ніна Федорівна Клименко
(22.X.1939 – 30.VIII.2018)

Юлія Цигвінцева

Лексикографічні доміанти наукової спадщини
Ніни Федорівни Клименко

Ніна Федорівна Клименко, чий 85-літній ювілей наукова спільнота відзначила 22 жовтня цього року, – це приклад справжнього вченого, інтелектуала, дослідника-ентузіаста, котрий вирізнявся природним покликанням пізнавати світ, неймовірною працездатністю та відкритістю до нових знань, постійним пошуком та заглибленням у суть аналізованих явищ, принциповістю та етичністю, відданістю високим ідеалам науки.

У доробку Ніни Федорівни – понад 700 праць з багатьох галузей мовознавства, і не лише україністики. Особливе місце в її науковій спадщині посідають лексикографічні дослідження, адже вдумлива робота над словом, джерелами та способами його творення, чинниками його змін та за-

кріплення в мові, мабуть, неминуче пов'язана зі словникарською діяльністю та осмисленням її теоретичних аспектів.

Упродовж життя Н.Ф. Клименко долучилася до укладання кількох типів словників, більшість із яких були новими для української лексикографії. Її перший словникарський досвід пов'язаний з інноваційним для другої половини ХХ століття типом словника – частотним. 1969 року вийшов друком пробний зошит «Частотного словника сучасної української художньої прози», який Ніна Федорівна підготувала разом з іншими співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні (тоді АН УРСР, нині – НАН України) під керівництвом В.С. Перебийніс. Сам словник у двох томах опубліковано 1981 року. Вибірка з 500 тис. слововживань із творів 25 письменників з різних регіонів України, опублікованих у середині ХХ ст., дала змогу авторам відтворити в словнику статистичну модель функціонування лексичної, граматичної, словотвірної та стилістичної систем української мови в українській художній прозі ХХ століття. Згодом на основі частотного словника науковий колектив відділу уклав комп'ютерний «Обернений частотний словник української художньої прози» (опублікований 1998 р.), потрібний для дослідження словотвірної та морфемної будови слова як джерело відомостей про граматичні та словотвірні класи лексем.

З другої половини ХХ століття українські мовознавці активно зацікавилися проблемами комп'ютеризації лінгвістичних досліджень, розробленням інструментів, які б слугували підґрунтям для глибокого вивчення мови, відкрили нові можливості її аналізу, уможливили всебічне обстеження слова за різними параметрами його формальної і семантичної будови, способів його функціонування в тексті. Результатом цих планових досліджень відділу став «Український семантичний словник: Проспект» (1990) за редакцією М.М. Пещак, одним з провідних авторів якого була Н.Ф. Клименко. У цьому дослідженні, предтечами якого були дві колективні монографії відділу («Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» (1982) і «Лексична семантика в системі «людина – машина» (1986)), великі розділи в яких належать перу Н.Ф. Клименко, Ніна Федорівна «зосередила увагу на пошуку способів і засобів моделювання взаємодії між різними підсистемами мови, взаємозв'язків лексичної та словотвірної семантики слів різної формальної будови та частиномовної належності, а також на параметрах систематизації слів за ознаками їхньої форми. Дослідниця спрямовувала свої зусилля на вдосконалення метамов словників різних типів, на створення формальних моделей семантики одиниць різних рівнів мовної системи з різними прагматичними функціями в тексті, а також на розробку концепцій словників, які на той час були відсутні в українській лексикографії» [Карпіловська 2018: 142]. Результати цієї праці Н.Ф. Клименко та її колеги стали основою для створення в 90-х роках мину-

лого століття першої серії комп'ютерних словників української мови, що започаткували українську комп'ютерну лексикографію, прислужилися розробникам модулів морфологічного, синтаксичного та семантичного аналізу в системах автоматизованого опрацювання українськомовних текстів, фахівцям з корпусної лінгвістики тощо.

Є.А. Карпіловська зауважує, що «улюбленими об'єктами наукової творчості» Ніни Федорівни впродовж усього життя залишалися словотвір і морфеміка [Там само: 138]. Цю тезу підтверджує лексикографічна діяльність шановної ювілярки. Так, у 1981 році Н.Ф. Клименко здійснила редагування двох томів словника-довідника «Морфемний аналіз» І.Т. Яценка. Згодом під її керівництвом в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР створено словникоорієнтовану базу даних «Морфемно-словотвірний фонд української мови», на основі якої спільно з Є.А. Карпіловською, В.С. Карпіловським та Т.І. Недозим 1991 року укладено перший український комп'ютерний «Словник афіксальних морфем української мови» (виданий 1998 року). У ньому змодельовано відношення омографії, полісемії та аломорфії, тобто формальної і семантичної варіантності й синонімії 815 афіксальних морфем, подано відомості про їхні частотні, позиційні й комбінаторні властивості. Н.Ф. Клименко для цього видання розробила й реалізувала алгоритми укладання та формати 145 статей префіксальної частини, а також здійснила загальне редагування словника. На основі «Морфемно-словотвірного фонду української мови» разом з Є.А. Карпіловською та Л.П. Кислюк створено й гніздовий «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» (2005). Тут Ніна Федорівна уклала 63 зі 127 найпродуктивніших словотвірних гнізд сучасної української мови. Макро- та мікроструктура словника дала змогу авторам унаочнити ступеневий характер словотворення, показати послідовність формування словотвірних пар, ланцюжків і парадигм слів, що уможлиблює краще розуміння механізму словопородження в сучасній українській мові. Окрім того, проблемам словотворення та морфеміки української мови Н.Ф. Клименко присвятила близько 130 статей в галузевій енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004 – 2-ге вид., 2007 – 3-є вид.).

Новий спосіб вивчення словозміни української літературної мови презентував «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (2011), реєстр якого охоплює близько 140 тис. слів. Його під керівництвом Н.Ф. Клименко уклали науковці Інституту української мови НАН України В.І. Критська, Т.І. Недозим, Л.В. Орлова, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк. У цій праці вперше в українській лексикографії використано формалізовані засади подання словозмінних ознак лексики української літературної мови. «Система словозмінних парадигм української мови, або типів формотворення, представлена в словнику як сукупність описів-кодів за правилами спеціальної метамови, в якій кожному з кодів відповідає зра-

зок відмінювання чи дієвідмінювання. Усього визначено 1 043 типи формотворення для змінюваних слів усіх частин мови» [Критська 2013: 5–6]. За кодом користувач може з'ясувати зразок змінювання слова в таблицях словозмінних парадигм, отримати інформацію про нормативний правопис і вимову словоформ. Такий формат словника дав змогу укладачам об'єднати однакові парадигми багатьох конкретних слів та узагальнити зразки їх відмінювання в словозмінних класах. Згодом на лінгвістичному порталі лабораторії комп'ютерної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Mova.info» надруковано електронну версію цього словника, що функціонує як комп'ютерна лексикографічна система, – її автори створили разом з Н.П. Дарчук і В.М. Сорокіним (доступ до електронної версії: <http://www.mova.info/grmasl.aspx>).

Вартим уваги є ще один тип словника, який Ніна Федорівна уклала разом з колегами Є.А. Карпіловською, Л.П. Кислюк, В.І. Критською, Т.К. Пуздіревою, Ю.В. Романюк. Ідеться про неологічний словник нового типу – ідеографічний – «Активні ресурси сучасної української номінації» (2013), що став результатом багаторічних досліджень колективу відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України мовної практики незалежної України та роботи над формуванням комп'ютерного фонду інновацій у сучасній українській мові з метою виявлення стабільних та активних ресурсів номінації. Н.Ф. Клименко для цього інтегрального ідеографічного словника нової лексики розробила словникові статті *анти-*, *контр-*, *поле*. Спільно авторам лексикографічної праці вдалося «описати нову українську лексику, що виявляє системотвірні ознаки, здатність до творення лексичних об'єднань: словотвірних гнізд і рядів, синонімічних рядів, антонімічних опозицій (пар або тріад), демонструє широкий спектр словосполук, а отже, виявляє розгалужені парадигматичні, синтагматичні й епідигматичні (дериваційні) відношення в тексті та в системі мови» [Карпіловська 2013: 8], тобто змоделювати розвиток нових найменувань у мовній діяльності сучасного українського суспільства. Цінною для лексикологів та лексикографів ХХІ століття є запропонована й обґрунтована в словнику процедура обчислення функціонального потенціалу інновацій на основі їхніх парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних (словотвірних та асоціативних) відношень.

Наукові здобутки професора Н.Ф. Клименко стали фактичною та теоретико-методологічною основою не лише для студій з україністики, а й зіставно-типологічних досліджень української мови в колі інших слов'янських і неслов'янських мов. Словникарська діяльність Ніни Федорівни в цьому аспекті стосується насамперед роботи над першими в україністиці та елліністиці «Новогрецько-українським словником» (2003, 2005 – 2-е вид.) та «Українсько-новогрецьким словником» (2008). «Новогрецько-

український словник», укладений разом з О.Д. Пономаревим і Є.К. Чернухіним, містить 22 тис. найуживаніших лексем сучасної новогрецької мови, поширені наукові терміни різних галузей знань, фразеологізми та сталі сполуки новогрецької мови, до яких за одинадцятитомним тлумачним «Словником української мови» (1970–1980) дібрано найточніші за семантикою та стилістикою загальноживані українські відповідники. «Українсько-новогрецький словник», укладений спільно з О.Д. Пономаревим і А.О. Савенком, містить понад 40 тис. слів та сталих сполук сучасної української літературної мови з новогрецькими відповідниками. У ньому зібрано найуживанішу літературну й розмовну лексику, а також найпоширеніші науково-технічні терміни, подано переклади до численних фразеологізмів, прислів'їв та приказок. До того ж Ніна Федорівна разом з А.О. Савенком і А.А. Столяровою працювала над укладанням «Новогрецько-українського фразеологічного словника», чимало матеріалів до якого опублікувала в різних виданнях України й закордону. На жаль, нагла смерть перервала цю новаторську працю.

У словниках, до укладання яких долучилася Н.Ф. Клименко, у її мовознавчих розвідках зібрано й проаналізовано значний обсяг лексики, зокрема різні типи номінацій за структурою, походженням та особливостями функціонування в мовній діяльності спільноти. Це дало змогу дослідниці виявити тенденції розвитку лексиконів української та інших мов на зламі тисячоліть в умовах нових суспільно-політичних, ідеологічних і культурних реалій. На жаль, Ніні Федорівні не вдалося зреалізувати всіх своїх словникарських планів, деякі з них залишилися на рівні теорій та концепцій, однак вони, без сумніву, є підґрунтям для нових лексикографічних пошуків сучасних дослідників і укладання нових оригінальних словників.

Література

1. Карпіловська Є.А. Передмова. *Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф., Критська В.І., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ «КММ», 2013. С. 6–16.
2. Карпіловська Є.А. На вічну пам'ять Ніні Федорівні Клименко (22.10.1939 – 30.08.2018). *Українська мова*. 2018. № 3(67). С. 137–147.
3. Критська В.І. «Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна» в теорії та практиці сучасного мовознавства. *Українська мова*. 2013. № 1. С. 3–19.

Yuliia Tsyhvintseva

Lexicographic dominants of Nina Klymenko's scientific heritage

СТОРІНКА ПАМ'ЯТІ

Зінаїда Козирєва

**Пам'яті Галини Миколаївни Вокальчук
(6.VI.1960 – 20.VI.2024)**

20 червня 2024 року відійшла у вічність **Галина Миколаївна Вокальчук**, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови імені проф. К. Ф. Шульжука Рівненського державного педагогічного інституту (нині – гуманітарного університету), відмінника освіти України.

Галина Миколаївна народилася 6 червня 1960 року в селі Башмачка Солонянського району Дніпропетровської області. З 1981 року після закінчення філологічного факультету Рівненського державного педагогічного інституту працювала вчителем української мови та літератури в середній загальноосвітній школі № 1 м. Рівного.

У 1984 році розпочала свій шлях у мовознавчій науці: до 2006 року викладала сучасну українську мову в Рівненському державному гуманітарному університеті. 1991 року захистила кандидатську дисертацію

на тему «Оказіональна номінація осіб в українській поезії 20–30-х років ХХ століття», а 2009 року – докторську дисертацію на тему «Оказіональні лексичні новотвори в українській поезії ХХ століття».

Упродовж 2006–2010 рр. працювала на посаді професора кафедри української філології Національного університету «Острозька академія».

Із 2010 по 2020 рік керувала кафедрою української мови імені професора К. Ф. Шульжука Рівненського державного гуманітарного університету, започаткувала низку проєктів у співпраці з Національною академією наук України, Університетом імені Ф. Палацького (Оломоуць, Чехія). Із 2020 року продовжувала працювати на посаді професора кафедри.

Галина Миколаївна зробила значний внесок у розвиток сучасної української лексикології та лексикографії, зокрема неології і неографії. Науковий доробок Галини Миколаївни складають понад 200 статей у вітчизняних і закордонних фахових виданнях. Вона є авторкою трьох одноосібних і трьох колективних монографій, зокрема «Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) (Рівне, 2004); «”Я – беззразковості поет” (словотворчість Михайля Семенка)» (Рівне, 2006), «Словотворчість українських поетів ХХ століття» (Острог, 2008), «Територія мови Тараса Шевченка» (Київ, 2016), «Дискусійні питання мовознавства в контексті сучасних наукових парадигм» (Рівне, 2020). Спершу в Острозі, а згодом у Рівному вона організувала лексикографічні лабораторії «Острозький неографі» та «NEOLEX. Рівне», у яких під її керівництвом підготовлено й видано 9 випусків лексикографічної серії «Українська індивідуально-авторська неографія», яку вона заснувала. Г.М. Вокальчук підготувала 5 кандидатів наук.

Праця в галузі української лексикології і лексикографії була визначальним напрямом у науковій діяльності Г. М. Вокальчук, але далеко не єдиним. Коло її наукових інтересів досить широке: фразеологія, діалектологія та питання загального мовознавства, дериватологія і дериватографія. Організаторський талант допомагав Галині Миколаївні згуртовувати навколо себе обдаровану молодь для реалізації масштабних інноваційних задумів. Педагог за освітою, Галина Миколаївна упродовж багатьох років передавала свої знання та досвід новим поколінням українських філологів. Обдарована багатьма талантами, Галина Миколаївна писала і публікувала прозу, професійно займалася живописом і фотографією. І цим усім охоче ділилася з іншими.

Зовнішня і внутрішня краса, невичерпна доброта і водночас принциповість і порядність були визначальними рисами особистості Галини Миколаївни. З глибоким сумом усвідомлюємо, що більше ніколи не почуємо її змістовних виступів на конференціях, що їх влаштовує відділ лексикології, лексикографії та структурно математичної лінгвістики Інституту укра-

їнської мови НАН України, активним учасником і доповідачем на яких незмінно була Г. М. Вокальчук.

Галина Миколаївна прожила недовге, але змістовне, сповнене глибокого сенсу життя, створила невідвладні плинові часу праці, залишила по собі учнів і послідовників. Вирушивши в останню у житті подорож, Галина Миколаївна осиротила свою велику, дружну і люблячу її родину. Щире співчуття чоловікові, дітям і внукам Галини Миколаївни Вокальчук.

Світла пам'ять про Галину Миколаївну Вокальчук – талановитого педагога, відомого науковця, неординарну особистість назавжди залишиться в серцях колег, друзів, усіх тих, хто її знав і глибоко шанував.

Юлія Цигвінцева

**Пам'яті Олексі Пантелійовича Синиченка
(16.X.1931 – 15.V.2024)**

15 травня 2024 року на 94-му році життя відійшов у вічність український письменник, перекладач, редактор, словникар Олексі Пантелійович Синиченко.

Олексі Пантелійович народився 16 жовтня 1931 року в селі Білозір'я на Черкащині, навчався на відділенні романо-германських мов філологічного факультету Київського державного (нині – національного) університету імені Тараса Шевченка, працював у видавництві «Дніпро». Він перекладав з грузинської та німецької мов, написав низку літературно-критичних нарисів про грузинських письменників та проблеми перекладу, видав автобіографічний роман «Свій шлях широкий» (2016, 2018). У його перекладацькому доробку такі відомі твори грузинської та німецької літератури, як романи «Правиця великого майстра» Костянтина Гамсахурдіа, «Успіх» Ліона Фейхтвангера, проза Нодара Думбадзе, Генріха Белля. Окрім цього, Олексі Синиченка завжди цікавили проблеми української лексикології та словникарства. Згадаймо його доповідь «До проблеми створення словника понять української мови» на IV Міжнародному конгресі

україністів в Одесі (1999), лист до словників «Якого нам ще треба словника» (2016), книгу «Сто уроків української лексики» (2018) та ін.

Вінцем його лексикографічних пошуків став унікальний тезаурус «Скарбниця української мови. Природа. Словник понять», над яким Олекса Пантелійович працював понад 50 років і який видав своїм коштом лише 2022 року. В основу цього зібрання слів покладено частину лексичного масиву академічного одинадцятитомного «Словника української мови» (1970–1980 рр.), матеріали інших словників, лексичної картотеки видатного знавця мови Миколи Олексійовича Лукаша, слова та сполуки з літературних творів, живої української мови тощо. «Скарбниця української мови. Природа. Словник понять» – це важлива та масштабна праця Олекси Синиченка, що не лише показує читачам багатство українського лексикону на основі семантичних класів (гнізд) понять зі сфери екології та природи, уявляє системні відношення між лексемами, а й поповнює українську лексикографію цікавим та актуальним новим типом словника. Тезаурус дає поживу для дальших лексикографічних пошуків, надихає на створення інших подібних словників, чого, без сумніву, потребує сучасна українська лексикографія.

Титанічна праця, енциклопедичні знання та дослідницьке завзяття Олекси Пантелійовича варті подиву й захоплення. В одному з інтерв'ю він зауважував: «Мрій, найгарячіших, у мене дві. Перша – щоб виборола своє щастя українська Україна. А друга – дочекатися виходу свого словника, потримати в руках цей томище». Друга мрія збулася, хоча, на превеликий жаль, авторові не випало нею довго насолоджуватися. Олекса Синиченко встиг реалізувати лише малу частину зі своїх словникарських планів, але його словник, безперечно, посів гідне місце в українській лексикографії та прислужиться не лише теперішнім і майбутнім словникам, мовознавцям і гуманітаріям загалом, а й усім залюбленим в українську мову, тим, хто прагне пізнати глибини й висоти українського національного мовомислення.

З вдячністю згадуючи Олексу Пантелійовича Синиченка, намагаємося осмислити велич його особистості і його служіння українській справі. Пам'ятаємо його мрію про «українську Україну» та його заповіт «любити, шанувати й берегти рідну нашу мову, таку красиву і багату, одну з найбагатших мов світу. Ну і частіше заглядати в ... словник. І не тільки заглядати, а й читати, збагачуючи себе та тішачись нашими мовними скарбами»⁴⁹.

⁴⁹ Детал. див. на сайті «Української літературної газети»: <https://litgazeta.com.ua/interviews/pershyj-ukrainskyj-tezaurus-ie-joho-avtor-oleksa-synychenko/>

ХРОНІКА

Лариса Кислюк

УДК 811.161.2.

**XXIII Міжнародна конференція Комісії зі слов'янського
словотворення при Міжнародному комітеті славистів**

17–20 вересня 2024 р. в м. Любляна (Словенія) відбулася XXIII Міжнародна конференція «Гніздове словотворення» Комісії зі слов'янського словотворення (далі – Комісія, КСС) при Міжнародному комітеті славистів. Організатори конференції – установи Словенської академії наук і мистецтв: Інститут словенської мови імені Франа Рамовша й Інститут імені Йожефа Стефана в Любляні, Факультет філософії Мариборського університету та члени КСС – доктор Борис Керн і професор Ірена Страмлич-Брезник. Конференцію організовано в межах проєкту ARIS «Комбінаторика словотвірних форм у словенській мові» та присвячено пам'яті польського мовознавця, дериватолога, професора Мирослава Скаржинського, дослідника гніздового словотворення сучасної польської мови, одного з авторів і редакторів «Словника словотвірних гнізд загальнопольської мови» у 4 томах (Краків, 2001–2004), засновника й першого головного редактора журналу «LingVaria» Інституту полоністики Ягеллонського університету й активного учасника «Солідарності». На конференції, яка тривала три дні, учасники з 15 країн – члени Комісії та запрошені доповідачі – обговорили широкий спектр проблем сучасних досліджень гніздового словотворення в слов'янських мовах. Заслухано 42 доповіді слов'янськими та англійською мовами. До початку конференції видано збірник тез доповідей. На урочистому відкритті організатори конференції й голова КСС при МКС **Райна Драгічевич** відзначили важливість участі в конференції представників України й засвідчили свою підтримку українському народу в боротьбі за свою державність. Представники України привезли в подарунок для Інституту словенської мови імені Франа Рамовша праці й видання Інституту української мови НАН України, зокрема випуски журналу «Українська мова», як свідчення того, що науковці в Україні не лише борються за свободу своєї держави, а й працюють на її майбутнє. Для колег з України працівники Інституту словенської мови імені Франа Рамовша підготували в подарунок свої книжки, частина з яких є в онлайн-доступі за посиланням <https://fran.si/>.

На пленарному засіданні онлайн заслухали доповідь **Катрін Гайн** (Katrin Hein) «Дослідження німецького словотворення: дослідник складних моделей 'КоМуХ' (Investigating German Word Formation: the Compound Pattern Explorer 'КоМуХ') про проєкт пошуку й синтезу складних слів німецької мови, який працює на основі масиву даних корпусу DeReKo (близько 450 млн токенів) Інституту німецької мови імені Лейбніца (Німеччина).

У перший день роботи конференції працювали три секції. Честь відкривати першу секцію конференції надали представникові України **Євгеній Карпіловській** з доповіддю «Словотвірне гніздо в колі інших одиниць систематизації лексики». У доповіді показано особливе місце словотвірного гнізда серед менших одиниць (пара, ланцюжок, ряд, парадигма, під гніздо) та інших типів системотвірних одиниць: полів, класів (зокрема дериваційних у трактуванні І.І. Ковалика), відмін (зокрема словотвірних у трактуванні К. Бузашіової) на матеріалі морфемно-словотвірного гніздового словника сучасної української мови (обсяг реєстру понад 177 тис. слів), над яким у продовження «Кореневого гніздового словника української мови» (Київ, 2002) зараз працює доповідачка. На секції під головуванням Є.А. Карпіловської доповіли **Метка Фурлан** (Metka Furlan) «Словотвірне гніздо з погляду синхронії та діахронії» (Besedna družina s sinhronega in diahronega zornega kota) та Горан Милашин «Словотвірні ланцюжки і проблема розмежування синхронного стану і діахронних процесів у дериватології» (Творбени ланци и проблем разграничавања синхроніјског стања и дијахроніјских процеса у дериватологији) – про методологічні проблеми синхронного вивчення слова та залучення ідей діахронної лінгвістики в синхронний аналіз словотворення.

На другій секції виступили **Олександр Лукашанець** з онлайн-повіддю «Словотвірне гніздо: місце у системі комплексних одиниць словотворення, синхронні межі» (Словаўтваральнае гняздо: месца ў сістэме комплексных адзінак словаўтварэння, сінхронныя межы); Павел Ковальський (Paweł Kowalski) з доповіддю «Гніздове словотворення як засіб інтерпретації мовної дійсності» (Słowotwórstwo gniazdowe jako narzędzie interpretacji rzeczywistości językowej); Івона Буркацька (Iwona Burkacka) з доповіддю «Чинники, що впливають на структуру і обсяг польських словотвірних гнізд» (Czynniki wpływające na strukturę i wielkość polskich gniazd słowotwórczych); Райна Драгічевич (Райна Драгићевич) із доповіддю «Семантико-дериваційний потенціал дієслова дивитися на матеріалі дериваційних словників деяких слов'янських мов» (Семантичко-деривациони потенцијал глагола гледати на основу грађе из деривационих речника неких словенских језика). Учасники дискусії на секції обговорювали проблеми визначення синхронних меж словотвірного гнізда, зокрема місця в ньому композитів і аббревіатур; впливу на обсяг словотвірно-

го гнізда чинників частиномовної та стилістичної належності, походження та багатозначності базового слова, його фразеологічної активності та наявності термінів серед похідних.

Третю секцію присвячено обговоренню: впливу соціолінгвістичних чинників на формування експресивного забарвлення похідних у гніздах, базові слова яких функціонують у публіцистичному та розмовному стилях македонської мови (доповідь Лідії Аризанковської (Лидија Аризанковска) «Гніздове словотворення в македонській мові в соціолінгвістичному контексті» (Градациско зборообразување о македонскиот јазик во социолінгвистички контекст)); питанню кореляції будови гнізда зі змінами в житті суспільства та впливу позамовних чинників на словотворення на матеріалі словотвірних гнізд української мови, мотивованих питомими й запозиченими твірними з тотожною або близькою семантикою (доповідь Лариси Кислюк «Ресурси вербалізації поняття в словотвірному гнізді: питоме і запозичене») та проблеми укладання словотвірних гнізд на матеріалі соціолектів, зокрема кореляції їх зі словотвірними гніздами літературної мови (онлайн-доповідь Олени Лукашанець «Словотвірні гнізда в соціолектах: проблеми і шляхи їхнього розв'язання»).

На другий день учасники конференції працювали на чотирьох секціях. Перша секція об'єднала чотири доповіді словенських колег, працівників Інституту Йозефа Стефана, присвячені проблемам автоматичного опрацювання словенської мови, зокрема, на морфемному та словотвірному рівнях: Роман Янгарбер (Roman Yangarber) «Чому лінгвістично споряджена сегментація має вирішальне значення для генеративного моделювання мови» (Why Linguistically Informed Segmentation is Crucial for Generative Language Modeling), Томаш Ер'явец (Tomaž Erjavec) «Автоматичне коригування словотвірних правил і ланцюжків словенської мови» (Avtomatsko luščenje besedotvornih pravil in verig za slovenski jezik), Сеня Поллак і Марко Праніч (Senja Pollak, Marko Pranjić) «Розвиток автоматичної морфологічної сегментації словенської мови» (Razvoj avtomatske morfološke segmentacije za slovenski jezik), Яка Чибей (Jaka Čibej) «Машинне коригування архетипних словотвірних дерев у словенській мові: перший крок» (Strojno luščenje arhetipskih besedotvornih dreves v slovenščini: prvi korak).

На другій секції учасники конференції обговорювали: проблеми зміни семантики похідних порівняно із семантикою базового слова словотвірного гнізда та соціолінгвістичні причини таких змін у сучасній розмовній боснійській мові (Амела Шегович (Amela Šehović) «Словотвірносемантичне гніздо прикметника старий у боснійській мові» (Tvorbens-semantičko gnijezdo pridjeva star u bosanskom jeziku)); кількісні та якісні параметри словотвірних гнізд і ланцюжків словацької мови, зокрема частотні характеристики парадигм і рядів у них (Мартин Олоштяк (Martin Ološtiak)

«Словотвірні парадигми та словотвірні ряди в словацькій мові» (Slovotvorná paradigmatika a slovotvorné rady v slovenčine)); можливості штучного інтелекту навчитися й генерувати похідні слова на матеріалі деяких слов'янських мов (Бранко Тошович (Branko Tošović) «Віртуальне гніздове словотворення» (Virtuelna stepenasta derivacija riječi)); а також підходи до словотвору в проєктах онлайн-Словника хорватської мови – Mrežnik (загального нормативного словника) та Словника хорватської лінгвістичної термінології – Jena Інституту хорватської мови (Лана Худечек і Міліца Міхалевич (Lana Hudeček, Milica Mihaljević) «Словотворення в Mrežniku і Jeni» (Tvorba riječi u Mrežniku i Jeni)); можливості відображення в новотворах – назвах певних соціальних і культурно-етичних явищ, таких як hofmaniarstwo, zahofmanić зі значенням «обманювати з метою отримання вигоди», утворених від прізвища польського політика Адама Гофмана й засвідчених у словнику польських неологізмів (Słownik neologizmów polskich) у доповіді Марії Вторковської (Maria Wtorkowska) «Гніздові новотвори в онлайн-словнику польських неологізмів» (Stopenjske novotvorjenke v spletnem Slovarju poljskih neologizmov).

На третій секції доповідали **Цветанка Аврамова** «Про місце болгарських і чеських абстрактних іменників із формантом -(е)ств(о)//-stv(і)/-(с)tv(і) та їхніх варіантів у словотвірному гнізді» (За мястото на български-те и чешките абстрактни съществителни с формант -(е)ств(о)//-stv(і)/-(с)tv(і) и неговите варианти в словообразователното гнездо); Гордана Штасні, Гордана Штрбац і Мілан Айджанович (Gordana Štasni, Gordana Štrbac, Milan Ajdžanović) «Семантико-словотвірна характеристика звуконаслідувальних гнізд у сербській мові» (Семантичко-деривационе карактеристике ономаатопејских гнезда у српском језику); Тетяна Пішкович (Tatjana Pišković) «Від гніздового словотворення до опису морфологічних чергувань» (Od stupnjevitog rječotvorja do opisa morfonoloških alternacija); Петра Мішмаш, Ланко Марушич і Рок Жауцер (Petra Mišmaš, Lanko Marušič, Rok Žaucer) «Подовження коренів у словенській мові з погляду дисперсної морфології» (Podaljševanje korenov v slovenščini z vidika razpršene morfologije). Учасники обговорили розбіжності тлумачення в болгарській та чеській мовах окремих дериватологічних понять; визначення причин різного словотвірного потенціалу одиниць однієї тематичної групи на прикладі гнізд, мотивованих звуконаслідувальними словами сербської мови; взаємозв'язок семантики, словотворення і морфології на матеріалі хорватської та словенської мов.

На четвертій секції заслухано три доповіді, присвячені історичному словотворенню на матеріалі різних слов'янських мов: Лідії Гнатюк «Втрачені словотвірні гнізда в сучасній українській літературній мові» про словотвірні гнізда від давньоукраїнських лексем воздух, жизнь, год, звезда, победа та інших, засвідчених словниками української мови XIX – першої

чверті ХХ ст. і фрагменти яких дотепер функціонують в українських говірках; Андреї Леган Равнікар (Andreja Legan Ravnikar) «Словотвірні ряди в словенській літературній мові ХVІ століття з граматичного та словникового погляду» (Besedotvorni nizi v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja s slovničnega in slovarskega vidika) про варіантність у творенні особових назв, приєднанням різних словенських суфіксів до твірних основ німецького походження як особливість словенської мови ХVІ ст., що виявилася у формуванні паралельних словотвірних ланцюжків (за матеріалами «Словника словенської книжної мови ХVІ ст.» (Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16 stoletja); Магдалени Пастух (Magdalena Pastuch) «Словотворча активність латинських запозичень ХVІ ст. у сучасній польській мові» (Aktywność słowotwórcza XVI-wiecznych zapożyczeń łacińskich we współczesnej polszczyźnie) про словотвірну активність латинських запозичень ХVІ ст. в сучасній польській мові, засвідчену в історичних словниках та корпусах польської мови.

На початку третього дня роботи конференції презентовано збірники наукових праць, у яких узяли участь члени КСС. Івана Боздехова представила колективну монографію «Чеська словотвірна концепція в контексті слов'янського мовознавства» (Česká slovotvorná koncepce v kontextu slovanské jazykovědy), підготовлену й опубліковану в Празі 2024 р. до 100-літнього ювілею відомого чеського мовознавця-дериватолога Мілоша Докуліла. Райна Драгічевич познайомила присутніх з колективною монографією «Тенденції дієслівного словотворення у слов'янських мовах» (Тенденции во зборообразувањето на глаголите во словенските јазици), виданою цього року в Скоп'є за результатами конференції Комісії 2023 р. в Охридї (Північна Македонія). У цей день працювали п'ять секцій.

На першій секції з онлайн-доповіддю «Зіставний аналіз дієслівних словотвірних гнізд у російських і чеських літературних текстах та їхніх перекладах» виступила Олена Петрухіна. Івана Боздехова (Ivana Bozděchová) представила доповідь «Словотвірна парадигматика англїзмів у чеській мові» (Slovotvorná paradigmatika anglicismů v češtině); а Мар'єтка Куловец, Боштян Єрко і Борис Керн (Marjetka Kulovec, Boštjan Jerko, Boris Kern) – колективну доповідь «Гніздові утворення словенською мовою та складені жести словенською мовою жестів» (Stopenjske tvorjenke v slovenščini in sestavljene kretnje v slovenskem znakovnem jeziku).

На другій секції учасники конференції заслухали доповіді Барбари Штебих Голуб (Barbara Štebih Golub) «Словотвірний потенціал германїзмів у кайкавській хорватській літературній мові» (Tvorbeni potencijal germanizama u kajkavskome književnom jeziku); Сонї Ненезич (Sonja Nenezić) «Словотвірно-семантичне гніздо лексеми нещастя в чорногорських діалектних словниках» (Tvorbeno-semantičko gnijezdo lekseme jad u crnogorskim dijalekatskim rječnicima); Йожиці Шкофіц (Jožica Škofic) «Сло-

вотворення діалектної лексики у Словенському лінгвістичному атласі (SLA)» (*Besedotvorna podoba narečnega besedja v SLA*). Обговорено проблеми німецьких запозичень у кайкавському варіанті хорватської літературної мови, яку доктор Штебих Голуб відстоює як рівноправний зі штокавським варіант сучасної хорватської літературної мови, та особливості діалектного словотворення в південнослов'янських мовах, зокрема в чорногорській та словенській.

На третій секції звучали доповіді: онлайн (Зінаїда Харитончик «Семантика членів словотвірних гнізд з циклічними іменами-вершинами») та в записі (Олексій Нікітевич «Моделювання фрагментів словотвірних гнізд і практика лексикографування»); а колеги з Братислави Ніколь Яночкова та Івана Шрамекова (*Nicol Janočková, Ivana Šrámeková*) представили дослідження «Десятирічний єдиноріг є першокласним семисоньком. Про (від)числівникову композицію в словацькій мові» (*Desaťročný jednorozec je prvotriedny sedmospáč. O (de)numerálnej kompozícii v slovenčine*) про словотвірний потенціал складних слів із числівниковими основами у словацькій мові.

На четвертій секції прозвучали доповіді Людмили Ліптакової (*Ludmila Liptakova*) «Словотвірний ряд у мовній свідомості дитини» (*Slovotvorný rad v jazykovom vedomí dieťaťa*); Ѓьоко Ніколовскі (*Gjoko Nikolovski*) «Словотворення в межах контекстного навчання граматики словенської мови як нерідної» (*Besedotvorje v okviru kontekstualnega poučevanja slovnice slovenščine kot neprvega jezika*); Саня Мілетич (*Sanja Miletić*) «Мовний код перемикання носія польської мови під час оволодіння сербською – на прикладі словотвірних гнізд дієслів дивитися, думати, говорити і казати» (*Jezički transfer kod govornika poljskog jezika prilikom usvajanja srpskog jezika – na primeru tvorbenih porodica glagola gledati, misliti, govoriti i praviti*); Олена Коряковцева «Професор Мирослав Скаржинський про проблеми теорії словотвірних гнізд та методів їхнього аналізу» (онлайн) (*Professor Mirosław Skarżyński about Problems of the Theory of Word-Formation Nests and Methods of Their Analysis*).

Завершили роботу конференції доповіді господарів – організаторів конференції: Андрея Желе, Інєс Воршич, Ніна Лєдінєк (*Andreja Žele, Ines Voršič, Nina Ledinek*) «Між словотвором і синтаксисом: сумірність словенських дієслівних словосполучень типу VAdv та їхнє системне перетворення у словосполучення типу AdjN» (*Med besedotvorjem in skladnjo: Kolokabilnost slovenskih glagolskih zvez tipa GlagPrisl in njihova sistemska pretvorba v zveze tipa PridSam*); Ірена Страмліч Брезник (*Irena Stramljič Breznik*) «Семантичні властивості відад'єктивних іменникових похідних і дериваційна комбінаторика слів із суфіксами -ica та -ec у словенській мові» (*Značilnosti izpridevniških samostalniških izpeljank in tvorbeni kombinatorika obrazil -ica ter -ec v slovenščini*); Борис Керн (*Boris Kern*) «Відіменникові

словотвірні гнізда з погляду морфотактики» (Izsamostalniške stopenjske tvorjenke z vidika morfotaktike). У центрі уваги учасників обговорення перебували проблеми взаємодії словотворення та синтаксису, спектрів можливих трансформацій певних типів словосполук, а також питання продуктивності деяких словотворчих формантів, сполучуваності формантів з твірними основами слів різних частин мови й тематичних груп у сучасній словенській мові.

На урочистій церемонії закриття організатор конференції Борис Керн подякував команді колег – працівникам Інституту словенської мови імені Франа Рамовша за злагоджену роботу. Для учасників конференції організатори підготували й культурну програму, щоб познайомити їх зі своєю країною: оглядову екскурсію центром Любляни – столиці Словенії, відвідування Галереї сучасного мистецтва «Цукрарня» («Cukrarna»), концерту Симфонічного оркестру радіо та телебачення Словенії, а також автобусну екскурсію до Національного парку Триглав у Юлійських Альпах на північному заході Словенії: на озеро Блед з островом, де збудований костел Внебовзяття Пресвятої Діви Марії XVIII ст., та до Бледського замку XI ст.

Після закриття конференції відбулося засідання КСС при Міжнародному комітеті славистів, на якому обрали правління Комісії на наступний п'ятирічний період її діяльності та прийняли рішення про участь Комісії у XVII з'їзді славистів, який заплановано провести в Парижі в серпні 2025 року. На засіданні проголосували за продовження повноважень чинних голови Комісії Райни Драгічевич (Сербія), заступника голови Мартина Олоштяка (Словаччина) та вченого секретаря Лариси Кислюк (Україна).

Члени КСС від України – Лариса Кислюк і Євгенія Карпіловська – ознайомили членів Комісії з позицією Українського комітету славистів, який у зв'язку з війною, яку Росія розв'язала проти України, звернувся до Міжнародного комітету славистів з офіційним зверненням відтермінувати проведення з'їзду до закінчення війни. Утім Міжнародний комітет славистів більшістю голосів прийняв рішення провести 2025 р. в Парижі XVII (екстраординарний) з'їзд славистів. Оскільки МКС не підтримав звернення УКС не проводити з'їзд до закінчення війни, то ухвалено рішення, що члени Комісії індивідуально визначатимуть можливість участі у з'їзді славистів. До початку цього заходу заплановано видати в Сербії збірник доповідей тематичного блоку «Словотвірні гнізда у слов'янських мовах», організованого головою КСС Райною Драгічевич і затвердженого ще 2021 р. У збірнику члени Комісії візьмуть участь незалежно від їхньої присутності на з'їзді.

За результатами роботи конференції погоджено видати міжнародну колективну монографію «Гніздове словотворення». Частина записів доповідей організатори конференції в Любляні вже розмістили на ютуб-

каналі Словенської академії наук і мистецтв (ZRC SAZU) за покликанням <https://www.youtube.com/playlist?list=PLjVKlTCVnkiYHHVfjS5KUUWWphMMTOG34>. На сайті КСС при Міжнародному комітеті славистів також викладено частину попередніх видань Комісії, з якими можна ознайомитися за посиланням <https://www.ff.unipo.sk/slovotvorna-komisia/>.

Larysa Kysliuk

XXIII International Conference of the Commission on Word Formation of the International Committee of Slavists

Наталія Сніжко

УДК 811.161.

**Прогностична модель системних досліджень лексики
Н. Ф. Клименко: хроніка Міжнародної наукової конференції
«Мови і мовознавство у XXI столітті:
нові явища – нові завдання»**

Поступ сучасних лінгвістичних досліджень значною мірою базується на вагомих досягненнях попередніх поколінь. Нині в Україні активно розвиваються інтегральні лінгвістичні дослідження, основою яких постає творча спадщина Н. Ф. Клименко – знаного дослідника в галузях дериватології, семасіології, зіставної лексикології та лексикографії, славістики, елліністики, загального мовознавства та інших лінгвістичних дисциплін. 22 жовтня 2024 р., в день народження Ніни Федорівни, в Інституті української мови НАН України зібралися науковці з різних наукових і навчальних закладів України та лінгвісти з Польщі, Словаччини, Словенії, Сербії, Білорусі, які осмислили внесок доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Н. Ф. Клименко в розвиток сучасних макронаукових досліджень мов світу.

У вітальному слові П. Ю. Гриценка, Р. Драгічевич, доповідях С. Я. Єрмоленко, К. Г. Городенської, Р. Драгічевич, В. В. Грещука та В. В. Грещук на пленарному засіданні було увиразнено прогностичну силу системних досліджень Ніни Федорівни, її наукове бачення перспектив моделювання специфіки національних мов в системі міжмовної взаємодії та взаємозбагачення мов світу.

Доповідачі наголошували, що під керівництвом Н. Ф. Клименко було досліджено структуру та функціонування української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст., з'ясовано закономірності стратифікації лексики в умовах сучасної глобалізації, увиразнено роль української мови в полікультурному світі, визначено продуктивні способи словотворення, увиразнено особливості поняттєвого впорядкування лексики та ін.

Під керівництвом Н. Ф. Клименко в кінці ХХ ст. створено електронну систему «Морфемно-словотвірний фонд української мови», яка і нині забезпечує системні дослідження інновацій та закономірностей стратифікації лексики. 2013 р. постав ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики» (за ред. Є. А. Карпіловської), який є логічним продовження системних досліджень українських структуралістів попередніх років. В об'єднаному відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики 2022 р. укладено «Словник мови творчих особи-

стостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (за ред. Є. А. Карпіловської та З. Г. Козиревої), який увиразнив потужність інтегрального лексикографічного моделювання та показав способи системного опрацювання індивідуально-авторських новотворів у тлумачному словнику.

Реалізацією прогностичної моделі системних досліджень лексики науковці вважають і зведений словник у 3 томах «Український лексикон кінця ХVІІІ – початку ХХІ століття: словник-індекс» 2017 року, у якому зібрана лексика останніх майже трьох століть та вказано словники, у яких вона зафіксована. У першій чверті ХХІ ст. лінгвоукраїністи здійснили вагому роботу по систематизуванню та лексикографуванню словникового багатства мови в синхронії та діахронії. Постає перспектива формування нового зведеного словника лексики української мови. Постають і нові виклики, пов'язані з употужненням автоматизованого опрацювання текстів, формуванням загальномовної електронної картотеки, формуванням системи нових формул тлумачення, придатних для автоматичного систематизування лексики з метою укладання загальномовного ідеографічного словника та словників інших типів. При розв'язанні багатьох проблем, як зазначили доповідачі, звертаємося до наукової спадщини Н. Ф. Клименко і переконуємося у багатогранності, всеосяжності та перспективності її наукових розвідок.

Широкий спектр наукових зацікавлень Н. Ф. Клименко визначив проблематику і назву конференції на її пошану. Упродовж двох днів було виголошено 63 наукові доповіді, працювали чотири секції, присвячені як загальним проблемам мовознавства, так і конкретним напрямкам сучасних лінгвістичних досліджень. Обмін досвідом вівся різними мовами світу, доповідачі торкалися питань, пов'язаних з особливостями та універсаліями мовної концептуалізації та категоризації світу, зіставляли та увиразнювали національні засоби відтворення мовних картин світу. Окремо працювала секція, присвячена полілогу культур, проблемам перекладу та особливостям лінгвістичних досліджень української мови зарубіжними ученими. Відчувалася синергія творчих наукових особистостей в осмисленні проблем, започаткованих та досліджуваних Н. Ф. Клименко.

З доповідями на пленарному засіданні виступили: С. Я. Єрмоленко (Київ, Україна) – «Категорії книжності / розмовності в сучасній лексикографічній практиці»; К. Г. Городенська (Київ, Україна) – «Новітні заповзичення в системі словотворчих засобів української літературної мови ХХІ ст.: статус і правопис»; Р. Драгічевич (Белград, Сербія) – «Назви кольорів у сербському та українському асоціативному словнику»; В. В. Грещук, В. В. Грещук (Івано-Франківськ, Україна) – «Можливості та лінгвістична перспектива словника «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові».

Упродовж двох днів працювали чотири секції.

На секційному засіданні **«Форма і семантика мовних одиниць у словниках і текстах: сучасність та історія»** доповіді виголосили: О. О. Лукашанець (Білорусь) – *«Слова з коренями грецького походження у складі словотвірних гнізд білоруської мови»*; Ж. В. Колоїз (Кривий Ріг, Україна) – *«Nomina agentis: особливості продукування та проблеми лексикографування»*; М. Ю. Федурко (Дрогобич, Україна) – *«Усічення як явище сучасної української словотвірної морфонології: контекст активності та продуктивності»*; А. М. Нелюба (Харків, Україна) – *«Тотальна фемінітивізація і словотвірна безграмотність її втілювачів»*; О. Г. Лукашанець (Білорусь) – *«Нові явища в українській молодіжній лексиці (на матеріалі онлайн-словника «Мислово»)»*; Н. Г. Горголюк (Київ, Україна) – *«Функційно-семантична реалізація комісивів у текстах інавгураційних промов»*; Н. В. Скибицька (Київ, Україна) – *«Особливості неологізації англomовного Інтернет-дискурсу»*; Л. О. Ткач (Чернівці, Україна) – *«Експресивне словотворення в сучасній українській мові: тенденції, засоби, досягнення»*; І. Страмлич Брезник (Марибор, Словенія) – *«Словникові значення спільнокореневих фемітивів у словенській та хорватській мовах»*; Л. П. Гнатюк (Київ, Україна) – *«Діалекти української мови як джерело вивчення елементів утрачених словотвірних гнізд»*; Т. А. Космеда (Вінниця, Україна) – *«Демінутивно-афективні словесні форми української мови: традиція і сучасність (моделювання негативних значень)»*; Н. П. Дарчук, О. М. Зубань (Київ, Україна) – *«Автоматичний стилеметричний аналіз українськомовних текстів (морфологічна диференціація)»*; Т. Є. Гуцуляк (Чернівці, Україна) – *«Словотвірні процеси як джерело розвитку лексичної та словотвірної омонімії української мови»*; І. М. Бабій (Тернопіль, Україна) – *«Складання як активний спосіб творення індивідуально-авторських неологізмів у художній мові»*; І. Т. Кузьма (Львів, Україна) – *«Словотвірна парадигма родового відмінка»*; Р. Л. Коца (Київ, Україна) – *«Словотвірні типи українських неозначених займенників: хронологія функціонування»*; І. І. Брага (Київ, Україна) – *«Мовна поведінка мешканців Сумщини в умовах повномасштабної російсько-української війни»*; І. А. Самойлова (Київ, Україна) – *«Абревіатури в романах трилогії “Час” Ю. М. Щербака»*; О. А. Матковська (Київ, Україна) – *«Моделювання семантичного поля “держава” як фрагменту сучасного українського політичного лексикону»*.

У другій секції **«Мовна картина світу: проблеми аналізу та лексикографування»** доповіді виголосили: Є. А. Карпіловська (Київ, Україна) – *«Семантичний простір української мови в концепції Н. Ф. Клименко»*; М. В. Жуйкова, О. А. Свідзинська (Луцьк, Львів, Україна) – *«Семантична модель предикатів **готовий** і **готувати** та проблема їх словникового опису»*; Ю. Кобус (Познань, Польща) – *«Назви типів самців і*

самиць у мові жителів великопольських сіл»; С. П. Бибик (Київ, Україна) – «Лексико-семантична група «міграція – переселення» в українській лексикографії: соціокультурні рефлексії»; Г. М. Сюта (Київ, Україна) – «Зміна художньо-естетичного канону поетичної мови в час війни»; Л. В. Мовчун (Київ, Україна) – «Національно і культурно марковані прислівники: семантична структура і лексикографування в тлумачному словнику активного типу»; О. М. Тищенко (Київ, Україна) – «Семантизація словникової статті похідних одиниць в активній лексикографії»; О. Р. Микитюк (Львів, Україна) – «Нові завдання українського мовознавства в царині лінгвоперсоналогії (приклад мовної особистості Дмитрам Донцова)»; О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко (Київ, Україна) – «Епідигматика та енантіосемія у фраземіці української мови: частотність, реалізація, проблеми опису»; А. А. Таран (Київ, Україна) – «Лексика освіти та науки в перспективі розвитку української мови»; Л. В. Сегін (Київ, Україна) – «Словник українських прізвищ: структура словникової статті»; Н. Яночкова (Братислава, Словаччина) – «Уваги до екземпліфікації в тлумачній лексикографії (на матеріалі Словника сучасної словацької мови)»; С. О. Соколова (Київ, Україна) – «Опрацювання словосполучень в авторському “Російсько-українському словнику семантичних асиметризмів”»; Т. А. Коць (Київ, Україна) – «Лексико-семантичні процеси в сучасних українських релігійних текстах»; Н. В. Сніжко (Київ, Україна) – «Український тлумачний словник активного типу в системі інтегральних лінгвістичних досліджень»; Л. П. Кислюк (Київ, Україна) – «Активність складників лексико-семантичного поля «мистецтво» та проблеми їх лексикографування»; І. Г. Саєвич (Київ, Україна) – «Лексема **світ** в українському лінгвокультурному просторі: чинники семіозису»; Р. Л. Сердега (Харків, Україна) – «Методологічні засади лексикографічної фіксації антропонімів фольклору»; В. Ф. Старко (Львів, Україна) – «На шляху до повного словника української мови: проблема реєстру»; А. Ю. Ганжа (Київ, Україна) – «Мовні маркери лінгвокультурної опозиції «свій – чужий» у текстах дитячих енциклопедій початку XXI ст.»; Є. Сиротюк (Познань, Польща) – «Що структура усної народної творчості говорить про історію цивілізації?»; І. Р. Процик (Львів, Україна) – «Словники української футбольної лексики першої половини XX ст.: з досвіду укладання»; С. Л. Ковтюх (Кропивницький, Україна) – «Український словник мрії»; Л. І. Дідун (Київ, Україна) – «Фразеологізми з етнокультурною специфікою в тлумачному словнику активного типу».

У третій секції **«Термінознавчі студії у XXI столітті: нові проблеми і методи дослідження»** науковці заслухали та обговорили доповіді: І. А. Синиці (Київ, Україна) – «Свої та чужі терміни словотвору в українських граматиках II половини XIX ст.»; П. Ковальського (Варшава, Польща) – «Термінологічні картини світу та мова ключових слів системи

iSybislaw»; І. А. Казимирової (Київ, Україна) – *«Історія назв відмінків в українській мові: слов'янські впливи»*.

У четвертій секції **«Зустріч мов – зустріч культур: проблеми перекладу в ХХІ столітті. Українська мова в дослідженнях закордонних учених»** науковими спостереженнями та досягненнями поділилися: А. Пеля (Катовіце, Польща) – *«Архаїчні та анахронічні українізми в складі сучасної польської мови»*; П. О. Селігей (Київ, Україна) – *«Калькування як метод словотворення в історії літературних мов»*; Д. О. Чистяк (Київ, Україна) – *«Викладання перекладацьких дисциплін в українському та франкомовному перекладознавстві: проблеми та перспективи»*; Т. В. Шмігер (Львів, Україна) – *«Візія Церкви як політичної інституції в середньоукраїнському перекладі 1585 р. “Малого катехизму для католиків” св. д-ра Петра Канізія»*; У. В. Головач (Львів, Україна) – *«Переклад як тлумачення, або чи потрібні нові українськомовні версії творів Платона (на матеріалі діалогу “Іон”»*); С. Є. Перепльотчикова (Київ, Україна) – *«Фемінітиви у сучасній українській та новогрецькій мовах»*; О. О. Пономарева (Рим, Італія) – *«До питання новозапозичень в українській мові: італіізми в кулінарній та гастрономічній лексичі»*; Н. М. Попович (Ужгород, Україна) – *«До питання перекладу маріологічної термінології (на матеріалі книги св. о. М. Кольбе “Непорочна відкриває Святого Духа. Унікальні духовні розмови”»*); А. С. Федорінчик (Україна) – *«Перспективи офіціалізації англійської мови в Україні»*; Ю. О. Цигвінцева (Київ, Україна) – *«Семантична калька як наслідок інтерференції мов»*; В. Гожавська (Катовіце, Польща) – *«Українська мова в польських лінгвістичних дослідженнях: огляд літератури предмета»*; Ю. П. Прокопенко (Вінниця, Україна) – *«Перспективні візуальні двомовні словники української мови для іноземців»*.

У роботі конференції взяли участь доньки Ніни Федорівни – О. Ф. Клименко та Н. В. Скибицька, було продемонстровано фільм-спогад про наукову діяльність Н. Ф. Клименко, який створили її колеги Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк та О. М. Тищенко. Ніна Федорівна зібрала на науковий форум колег, залюблених у слово, самовідданих і творчих, якою була і вона. Конференція засвідчила високий рівень розвитку системних лінгвістичних досліджень в Україні і в слов'янському світі загалом, виявила нові проблеми і напрями досліджень, увиразнила роль творчої наукової особистості в розвитку науки і суспільства.

За результатами конференції науковці відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України запланували опублікувати колективну монографію.

Nataliia Snizhko

Prognostic model of systematic vocabulary studies by Nina Klymenko: Chronicle of the International Scientific Conference "Languages and Linguistics in the 21st Century: New Phenomena – New Tasks"

Юлія Цигвінцева

**Відкриті лекції відділу лексикології, лексикографії
та структурно-математичної лінгвістики
Інституту української мови НАН України у 2024 році**

У 2024 році відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України провадив і далі практику відкритих онлайн-семінарів. У межах цих відділівських зустрічей протягом року відбулося 8 лекцій.

19 лютого *Оксана Миколаївна Данилевська*, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, прочитала лекцію **«Як позбутися постколоніальної спадщини в українській освіті: шкільні підручники вчора, сьогодні, завтра»** (207 переглядів першої частини та 192 – другої⁵⁰). Спираючись на соціолінгвістичні теорії мовного планування, дослідниця довела, що мовна ситуація у сфері шкільної освіти в Україні є наочним результатом тих процесів, що відбуваються в суспільстві сьогодні та визначають вектор розвитку й тенденції мовної взаємодії в державі в майбутньому. Шкільні підручники належать до сфери мововжитку, що охоплює значну кількість мовців, є зразками соціально зумовлених текстів та одним із засобів утілення мовнопланувальних заходів держави. Доповідачка структурувала лекцію довкола трьох ключових питань: 1) якою бачили роль мови в шкільних підручниках з різних навчальних предметів фундатори українського національного шкільництва; 2) як розвивалася справа створення шкільних підручників у незалежній Україні і як це позначилося на мові навчальних видань для школярів; 3) якою є мова сучасних шкільних підручників: які найтривожніші тенденції у їхньому творенні, чому вони є породженням постколоніальних деформацій мовної ситуації та як цим явищам протидіяти. Жвава дискусія розгорілася навколо проблем мовної якості сучасних підручників, авторам яких подекуди бракує знань про мову. Не залишила байдужими учасників семінару й проблема виконання видавництвами сучасних антидискримінаційних вимог і настанов державних експертів, що часто є формально скопійованими із західноєвропейських зразків та нівелюють граматичні норми української мови на догоду модним віянням.

Доктор габілітований, професор Інституту мовознавства Сілезького університету в Катовіце (Польща) *Агнешка Пеля*, котра з 1 лютого до 25 вересня цього року проходила наукове стажування на базі відділу, 18 березня прочитала лекцію **«Archaizmy i anachronizmy jako**

⁵⁰ Ідеться про перегляди на відділівському ютуб-каналі станом на 31 грудня 2024 року

komponenty polskich związków frazeologicznych / Архаїзми та анахронізми як компоненти польських фразеосполук» (337 переглядів). Лекторка розмежувала значення термінів *архаїзм*, *анахронізм*, *традиціоналізм* у польському мовознавстві, запропонувала класифікацію анахронізмів (фонетичні, флексійні, словотворчі, лексичні, семантичні, синтаксичні) і традиціоналізмів з компонентами архаїзмами й анахронізмами, навела цікаві приклади аналізованих мовних одиниць у польській мові та порівняла їх з українськими фразеологізмами. Матеріалом дослідження стали фразеологізми, які збрала сама доповідачка в «Словнику фразеологізмів з архаїзмами» (Варшава, 2018) та описала в монографії «Позірна тотожність. Польські традиціоналізми із семантичним архаїзмом» (Катовіце, 2016). Важливими та цікавими були її зауваги про статус таких фразеологічних одиниць, їх опис та моделювання у фразеологічному словнику.

Людмила Віталіївна Рябець, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України, відповідаючи на питання, якою мірою живе українське слово має бути представлене в нормативних академічних словниках (насамперед тлумачних), 15 квітня прочитала лекцію «**Лексикографічний формат українських діалектів кінця XX – початку XXI століття**» (294 перегляди). Вона ознайомила учасників семінару з етапами становлення української діалектної лексикографії, важливими словниками діалектизмів, їхньою типологією, рекомендаціями щодо методики укладання діалектних словників різних типів та підходами до опису діалектних одиниць. Людмила Віталіївна зауважила, що українська діалектна лексикографія є багатогою та різноманітною, і запропонувала всім охочим доступ до списку діалектних лексикографічних праць на сторінці відділу діалектології на сайті Інституту української мови НАН України (<https://iul-nasu.org.ua/dialektni-slovnyku-2.html>). На думку лекторки, сьогодні в українській лексикографії гостро бракує повного зведеного словника діалектів української мови в електронному форматі, який було б зручно редагувати та постійно доповнювати.

Цінну інформацію присутні дізналися 19 червня з лекції **Оксани Миколаївни Тищенко**, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, «**Моделювання семантичної структури словникової статті в активній лексикографії**» (335 переглядів). Лекторка визначила термін *семантична структура словникової статті* як послідовність значень полісемантичного слова в словнику, диференціювала його від терміна *семантична структура слова*, розповіла про принципи семантичного моделювання, або семантизації, словникової статті (логічність та узагальненість; історичність; тип уживання; граматичний, стилістичний, словотвірний, ідіоматичний,

алфавітний принципи), які залежать від типу та призначення словника. Лекторка зосередила увагу на критеріях семантичного моделювання словникової статті в словнику активного типу, над яким зараз працює колектив відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України: лексикографічна біографія слова, кількість та якість цитатного матеріалу, функціональний потенціал слова (здатність слова формувати ідіоматичні, словотвірні та ін. зв'язки), місце слова в актуальній повсякденній національно зумовленій картині світу українців, структура окремого значення в семантичній структурі слова. Вона також проілюструвала динаміку семантичної структури словникової статті – зміну послідовності значень у словниках різного часу й типу – на прикладі реального мововжитку лексем *арена*, *ефір*, *картина* та ін. (з власних матеріалів нового тлумачного словника активного типу української мови періоду незалежності).

Оксана Василівна Бас-Кононенко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики, науковий керівник лабораторії експериментальної фонетики Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, у відкритій лекції 25 вересня подала учасникам семінару «**Звукове “обличчя” української мови в контексті проблем лінгвістики і поза ними**» (969 переглядів). У доступній та цікавій формі лекторка поділилася виваженою, науково обґрунтованою інформацією про вимовні норми української літературної мови, нагадала анатоμο-фізіологічні передумови творення звуків та актуалізувала відомості про мовний апарат людини, активні й пасивні мовні органи, зосереджувала увагу на прикладних аспектах застосування знань про творення голосних і приголосних звуків у сучасній лінгвістиці, логопедії, методиці навчання мови тощо. Наочно на основі палатограм показала присутнім, як правильно вимовляти українські звуки. Оксана Василівна зауважила, що сприйняття усного мовлення є основою суб'єктивного враження про мову, наприклад, як про милозвучну. Дослідниця виокремила два найголовніші чинники евфонії: рівновагу голосового й шумового компонентів у межах формального чи фонетичного слова та плавність («хвилеподібність») мовного потоку, зумовлену його особливою акцентно-ритмічною будовою. Разом з лекторкою слухачі переконалися, що милозвучність, об'єктивована й формалізована через чітку систему орфоепічних правил, гарантує якісну усну комунікацію, забезпечує впізнаваність звукової форми української мови серед інших мов, творить її самобутнє звукове «обличчя».

Святослав Олексійович Вербич, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України, голова Української ономастичної комісії, 28 жовтня прочитав лекцію «**Власні назви в сучасному українсь-**

комовному просторі: функціонування, дослідження, кодифікація» (290 переглядів). Він зазначив, що українська ономастична лексикографія представлена сьогодні численними різнотипними словниками онімів та схарактеризував детальніше кожен із типів. Ознайомив присутніх з низкою історико-етимологічних словників, що пропонують структурно-семантичний аналіз власних назв крізь призму їхньої мовної історії – ойконімів, гідронімів, мікротопонімів, оронімів, різних топонімних класів, словників-довідників особових імен, прізвищ і прізвицьк, праслов'янських антропонімів. Окрему увагу лектор звернув на орфографічні словники топонімів та антропонімів, регіональні словники прізвищ реєстрового типу, назв жителів і відтопонімних прикметників, російсько-українські словники топонімів та деякі інші перекладні ономастичні проекти. Доповідач наголосив на тому, що треба розробити чіткі правила передавання іншомовних онімів засобами фонетики й графіки української мови та відобразити їх в українському правописі. Перспективним проектом Святослав Олексійович назвав словник-довідник перейменованих назв поселень, який зафіксує нові ойконіми, що прийшли на зміну ідеологічним назвам російсько-імперської доби чи радянського періоду, а також назвам з російськомовною структурою, що з'явилися на топонімній карті України після 1946 року або постали як новотвори радянського часу й порушують лексичні та граматичні норми української мови. Лектор узагальнив, що словники є найзручнішою формою опису та представлення онімної лексики як для фахівців, так і для широкого загалу носіїв мови, адже вони подають власні назви не розрізнено, а впорядковано.

25 листопада відбулася лекція «Поетична лексика української мови та її інтерпретація в загальнономовному тлумачному словнику активного типу» (220 переглядів) *Лесі Вікторівни Мовчун*, доктора філологічних наук, старшого наукового співробітника відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України. Дослідниця запропонувала поглянути на поетичну лексику в аспекті її лексикографування. Вона з'ясувала поняття *поетична мова* і *мова поезії*, дослідила статус слова в поетичному тексті, зосередившись на семантичних змінах слова в поетичних творах, актуалізувала питання добору поетичних контекстів для ілюстрування слів у загальнономовному тлумачному словнику, зробила спробу розібратися в тому, що таке *поетичність* і чи варто розрізняти терміни *поетичне слово* і *поетизм*. На основі своїх матеріалів до нового тлумачного словника активного типу, дібраних із сучасної української поезії, Леся Вікторівна схарактеризувала категорії слів, що належать до поетичної лексики. А на прикладі різнотипних українських та перекладних словників показала, як поетичні слова в словнику ремаркують і тлумачать.

Завершальною в цьому році стала лекція «Динаміка форми і семантики терміна в словнику: лінгвокогнітивний аспект» (260 переглядів), яку 23 грудня прочитала *Ірина Андріївна Казими́рова*, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України. Лекцію зосереджено довкола питання, яким має бути історичний словник лінгвістичних термінів. Зокрема, ішлося про словник, над завершенням якого нині працює група наукової термінології – енциклопедично-довідкового типу, діахронний, інвентаризаційний, короткий, галузевий, формальний (алфавітний з елементами алфавітно-гніздового впорядкування реєстру). Лекторка зауважила, що словників, які представляють еволюцію термінів, небагато, і зупинилася окремо на найбільш значущих виданнях: «Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (Київ, 1908) І.І. Огієнка, «Історичний словник української граматичної термінології» Т.В. Баймута, «Показчик давніх слов'янських філологічних термінів» В.В. Німчука, а також зробила огляд деяких слов'янських джерел такого типу, зокрема словенських і польських. Цікавою та цінною для слухачів стала інформація про лінгвістичний профіль кожного джерела, що лежить в основі словника, та діахронну когнітивну карту лінгвістичного терміна – своєрідний його статичний і динамічний «портрет». Ірина Андріївна зазначила, що когнітивний аспект термінографійної діяльності – це фокус людської уваги лексикографа, який береться за укладання термінологічного словника, від якого залежить і реєстр, і розпрацювання структури словникової статті, і кількість та якість поданих у ній прикладів.

Модерувала відкриті лекції завідувач відділу професор Є.А. Карпіловська. Технічний супровід здійснювала молодший науковий співробітник відділу доктор філософії Ю.О. Цигвінцева. Записи лекцій та дискусій після них оприлюднено на ютуб-каналі відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики (<https://www.youtube.com/playlist?list=PLIuypcZ8w8XpW3tFUXx2Sm2bixbmbbhCd>). На сьогодні сукупно маємо 3 104 перегляди лекцій, які відбулися цього року, і 80 підписників відділівського ютуб-каналу, тобто постійних учасників його онлайн-семінарів, що свідчить про цікавість аудиторії до запропонованих тем та їхнього обговорення.

Yuliia Tsyhvintseva

Open lectures at the Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics (Institute of the Ukrainian Language, Ukraine's National Academy of Sciences) in 2024

ТЕРМІНИ СУЧАСНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Ірина Самойлова

Підзначення, відтінок значення

Підзначення, відтінок значення – семантична величина (менша за семантичним обсягом від семми слова), яка дорівнює семі і є виявом незначного зрушення, деякої модифікації змісту лексико-семантичного варіанта (далі – ЛСВ), актуалізації певної семантичної ознаки ЛСВ і розташована в межах того самого ЛСВ. Це структурний елемент ЛСВ. У словниковій статті П. відокремлюють від змісту ЛСВ за допомогою подвійного слеша (//) або двох прямих паралельних рисок (||) чи інших спеціальних графічних символів відповідно до інструкції для укладання лексикографічної праці.

Синонімом до П. є термін-синтагма *відтінок значення*, утворений шляхом метафоризації лексеми *відтінок* у її первісному значенні «один із різновидів відповідного кольору, барви, який відрізняється від основного кольору та його інших різновидів ступенем яскравості й густоти» (Словник української мови в 11 т., 1970, т. I, с. 649). Термінологічно рівноправним до синтагми є використання окремого компонента *відтінок*. Пор. зафіксоване значення полісеманта *відтінок* «незначна видозміна значення, виражена словом або інтонацією (під час мовлення)» (там само).

Утворення П. пов'язують зі змінами в семантиці слова, з актуалізацією певної диференційної семі, розширенням сполучувальних можливостей слова, активністю функціонування, виникненням емоційно-експресивного ефекту. *Відтінок значення* іноді розглядають як своєрідну проміжну фазу між образним слововживанням і новим значенням.

Залежно від різновидів тлумачних словників (за охопленням лексичного матеріалу, метою, функціями, призначенням, адресатом і т. ін.) окреслена семантична величина може мати різний статус зафіксованості в словниковій статті: чи як П., чи як окремий ЛСВ, або її взагалі можуть не виділяти.

Порівняйте, напр., формулювання дефініції іменника *фемінізм* у джерелах: «Словнику української мови в 11 томах. Додатковий том»: «Світогляд, що ґрунтується на ідеї рівності жінок і чоловіків у суспільному житті. || Суспільний рух за зрівняння жінок у правах з чоловіками» та «Словнику української мови» за ред. В. В. Жайворонка: «Загальна назва

жіночого руху за зрівняння жінок у правах із чоловіками»; формулювання дефініції прислівника *довіку* в джерелах: «Словнику української мови» в 11 т.: «Усе життя; до кінця життя; // Завжди, вічно; // Ніколи» та «Словнику української мови» за ред. В. В. Жайворонка: «1. Усе життя; до кінця життя; вічно. 2. Ніколи». Див. *Лексико-семантичний варіант слова (ЛСВ)*.

Література: Проспект тлумачного словника української мови. (Для обговорення). Київ, 1958; Пилинський М. М. Деякі уваги до ілюстративної частини «Українсько-російського словника» АН УРСР. *Питання граматики і лексикології української мови*. Київ, 1963. С. 101–109; Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання. Київ, 1976; Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ : Кам'янець-Подільський, 1996; Демська О. Вступ до лексикографії. Київ, 2010; Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії. Київ, 2010; Рајна Драгићевић. Вербалне асоціаціје кроз српски језик и культуру. Београд, 2010; Проспект (інструкція до укладання) словника української мови (тлумачного). (Доопрацьований за досвідом укладання і редагування перших томів). *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ, 2012. С. 446–479; Лендау Сидні І. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії; перекл. з англ. О. Кочерга. Друге вид. Київ, 2012.

Наталія Сніжко

Лексичне ядро мови

Лексичне ядро мови – це сукупність переважно давніх за походженням та простих за будовою лексичних одиниць різних тематичних груп, які впродовж віків забезпечують різноаспектне спілкування мовців і є основою активних процесів номінації. Це найстійкіший шар загальноживаної лексики, слова основного лексичного фонду, які зрозумілі кожному мовцеві й передаються з покоління в покоління.

Тематично лексичне ядро української мови складають: іменники на позначення спорідненості і свояцтва (*мати, батько, баба, дід, кум*), частин тіла (*голова, рука, вухо*), свійських і диких тварин (*корова, кіт, лисиця*), птахів (*горобець, гуска, ластівка*), рослин (*вишня, груша, калина*), явищ природи (*дощ, грім, гроза*), часу та пір року (*день, весна*), одиниць лічби (*один, два*), знарядь праці (*коса, граблі, лопата*), почуттів (*радість, сум, гнів*); прикметники на позначення якості, кольору та ін. (*бідний, богомільний, заздрісний, білий, блакитний, зелений*); дієслова на позначення руху, діяльності, вияву почуттів та ін. (*брати, ходити, бажати, любити*); прислівники (*абияк, байдуже, близько, завжди*); займенники (*я, ти, він, вона*); службові слова (*і, до, при, за*).

Одиниці лексичного ядра мови беруть активну участь у розбудові системи нових номінативних засобів у всіх сферах побутування мови. Вони є активними компонентами традиційних та нових стійких сполучень слів (фразеологізмів, афоризмів, сентенцій тощо). Серед одиниць лексичного ядра мови переважають полісеманти, які увиразнюють моделі метафоризації та постають основою моделювання структури лексико-семантичної системи мови.

Лексичне ядро української мови є центральним поняттям у системі інтегральних досліджень розвитку мови і суспільства. Моделювання структури лексичного ядра мови здійснюємо на основі сукупного реєстру авторитетних словників української мови (тлумачних, орфографічних, перекладних та ін.), зібраних у зведеному словнику «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.; словник-індекс» (2017 р.). Сучасне активне вживання одиниць лексичного ядра мови засвідчуємо в чотиритомному «Тлумачному словнику української мови активного типу». Розмежовуємо поняття лексичного ядра мови, сталого упродовж віків, і активного лексикону українців – активно вживаних слів певного часового відтинку.

Поняття **лексичне ядро мови** є основою різноаспектної стратифікації лексики в синхронії і діяхронії, моделювання співвідношення ак-

тивного і пасивного фондів мови, поглиблення теорії динаміки лексико-семантичної системи.

Література. Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики / Відпов. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013; Бук С.Н. 3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006; Бук С.Н. 3000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю української мови. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006; Обернений частотний словник української художньої прози / Укл.: Т.О. Грязнухіна, Н.П. Дарчук, Є.А. Карпіловська та ін. Київ: Спалах, 1998; Сніжко Н.В. Динаміка мови та мовних норм (за матеріалами зведеного словника лексики української мови кінця XVIII – початку XXI ст.) // Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні: монографія / Відпов. ред. І.С. Гнатюк. Київ, 2021. С. 99–117. URL: <https://iul-nasu.org.ua/>; Сніжко Н.В. Лексичне ядро української мови у новітній тлумачних словниках та мовній картині світу українців // International scientific innovations in human life. Proceeding of the 12th International scientific and practical conference. Cognum Publishing House. Manchester, United Kindom. 2022. Pp. 787–797/ URL: sci-conf.com.ua; Сніжко Н.В. Український мово-світ XVIII–XXI століття: проблеми інтегрального лексикографічного моделювання // Система і структура східнослов'янських мов. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова. Вип. 12. С. 73–84; Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник індекс: у 3-х томах. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Т. I–III; Частотний словник сучасної української художньої прози: в двох томах / [ред. колегія: В.С. Перебийніс (голова)... та ін.]. Київ: Наукова думка, 1981; Черторизька Т.К. Активна і пасивна лексика в сучасній українській літературній мові. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1973. С. 211–261.

Оксана Тищенко

Словникова інновація

Словникóва / лексикографі́чна інновáція – мовна одиниця (слово, а також його форма, варіант та ін., усталена синтаксична конструкція тощо), не зафіксована в словниках певного типу та / або періоду.

Терміни, що досі побутували на означення цього явища, – *позасловникова лексика та фразеологія / лексика поза словником / присловникова лексика* – спричиняли дискусії, оскільки містили небажану негативну конотацію: *лексика, яку не варто вводити до словника, яка має бути поза нормативним словником*. Термін С. і. вказує на те, що певне мовне явище є новим тільки для лексикографічної справи, але може бути не новим (а то й призабутим) для мови. С. і. не є мовними інноваціями в широкому розумінні – це не лише нововиниклі мовні явища (напр., **релокáція, Кійв за три дні**), а й ті, що поширилися й закріпилися в узусі, але до певного часу не стали об'єктом лексикографічного опису (**спорткостю́м, фотошпа-лэ́ри**). Тому словники С. і. (ССІ) відрізняються від традиційних неологічних словників, оскільки, з одного боку, можуть містити не лише нові одиниці, а й давно відомі, часто загальноживані, але *ще не фіксовані* в словниках певного типу та / або періоду, з іншого – не міститимуть неологізмів, *уже зафіксованих* в іншому словнику. Наприклад, «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том» (2017) містить одиниці, не зафіксовані у «Словнику української мови» в 11 т. (1970–1980), отже, це є словник словникових інновацій, проте не є словником неологізмів (узусних інновацій).

На потребі лексикографічного охоплення таких одиниць із середини ХХ ст. наголошували С.І. Головащук, П.Ю. Гриценко, Г.М. Віняр та ін. Ця проблема оприявнилася в результаті порівняння живомовної стихії з реєстром корпусу авторитетних словників, що постали на основі давнішої традиції – опрацювання живої мови, мови з уст народу. Лексикографічний зріз мовного узусу з погляду С. і. – лексики й фразеології, яких досі не було в словниках певного типу та / або періоду, – зумовлено такими чинниками: а) потреба регулювати нормалізаційні процеси в українській мові, спостереження за динамікою мовних норм; б) дослідження в усіх галузях мовознавства, насамперед у лексикології, фразеології, словотворі, граматиці, зокрема для всебічного системного опису лексики, нової за різними ознаками її семантики, форми або спектрів функціонування в мовленні (зняття заборон, потреба у відновленні автентики української номінації та предикації, які спонукають до критичного перегляду реєстрів наявних словників

і створення словників нових типів, як-от СМТОУ); в) створення фундаментальних словників мови.

Для роботи зі ССІ мовні одиниці з аналізованих джерел звіряють з реєстром обраних словників певного типу та / або періоду. Доцільно визначитися з такими **параметрами**, як: а) *лексикографічна межа* – час, від якого слово вважають С. і., та б) *лексикографічний обсяг* – обрані для верифікації словники. Залежно від концепції ССІ це можуть бути тільки загальномовні або тільки спеціальні словники поч. ХХІ ст., тлумачні чи перекладні словники ХІХ–ХХІ ст., або комплекс таких праць 20-х рр. ХХІ ст. Неологізми, уже зафіксовані в обраних словниках, до ССІ не входять. Винятком можуть становити одиниці з іще не зафіксованим новим значенням, відтінком чи формою тощо – *неосемантизми, неоформи, повернена лексика* та ін. Для вже кодифікованих одиниць і явищ, у яких виявлено *нові значення, форми* та ін., передбачено систему позначок та форм зв'язку інформації в ССІ з інформацією в інших лексикографічних джерелах. Цей зв'язок виявляється на рівні паспортизації реєстрових одиниць позначками: * (астериск) – одиницю вже *зафіксовано* й витлумачено в обраних для верифікації лексикографічних джерелах, а в ССІ наведено нове, не зафіксоване досі, значення (форма та ін.). За потреби доречно залучити й такий знак, як → (горизонтальна стрілка) – *повернена* з пасиву призабута (чи свідомо заборонена в часи деукраїнізації) мовна одиниця, зафіксована в словниках к. ХІХ – поч. ХХ ст., напр.: **пам'ятниківівий** (з покликанням на відповідні лексикографічні джерела), або дві стрілки – значення повторного входження, повторної фіксації тощо.

На основі такої концепції створено словник «Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010)», а також зведений «Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (2022) (СМТОУ), для якого лексикографічний обсяг обраних для верифікації словників охопив академічні тлумачні та фразеологічні словники української мови д.п. ХХ – поч. ХХІ ст. До прикладу, в СМТОУ заведено такі типи С. і.: **1. Морфологічні** – *загальноживані нейтральні: автопóкришка, екошкóла*⁵¹; *стилістично забарвлені: переборзільий; термінологічні: геопоётика; оніми: Русь-Україна; авторські інновації: автогеобіографія. 2. Семантичні (неосемантизми, слова-значення) – громадянин*, громадяни* (члени суспільства, які не належать до державних органів; не-влада; протил.: влада, владні структури, державні структури, представники влади). **3. Запозичення** – адаптовані до системи української мови запозичення з іншої мови, як-от: *апелятиви: чекпóйнт; кириличні відповідники онімів: крайслер-імперіал. 4. Внутрішні запозичення* – *архаїчні, історичні* одиниці: **Вифлеёмська яскіня, комсóрг; діа-**

⁵¹ Приклади наведено з творів Ю.І. Андруховича.

лектні та регіональні: **аграфка**; повернена лексика та фразеологія: **мапа**.
5. Новформи – граматичні чи правописні форми: **авто***, -а́.

Серед С. і – *сталих словосполучень та речень* узято до уваги загальноновживані: **двоповерховий автобус**; *термінологічні*: **актор першого плану**; *фразеологізми, паремії, примовки*: **хребтом відчувати**; *багатокомпонентні власні назви*: **Старá Європа**. *З-поміж авторських інновацій – афоризми*: **східнішання Заходу і західнішання Сходу** (нівелювання відмінностей між західною і східною культурами, світоглядом тощо); *перифрази, евфемізми*: **напівіснующа імперія** (про Радянський Союз в останні роки свого існування).

Робота з лексикографічного систематизування нових явищ в українській лексиці, не засвідчених словниками, демонструє якісні та кількісні зміни щодо вже наявного в узусі або зафіксованого в словниках, а також увиразнює роботу з текстами конкретних авторів та поглиблює теорію неології. Аналіз узусу з розмежуванням мовних та словникових інновацій сприятиме точнішому кваліфікуванню статусу нових або оновлених мовних одиниць як неологізмів.

Література: Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. К.: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.; Віняр Г. М. Позасловникова лексика та способи її творення у прозі Є. Гуцала. Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа. Ніжин, 1990. Вип. 1. С. 213–214; Головащук С. І. Позасловникова лексика в творах Олесья Гончара. Мовознавство. 1988. № 6. С. 32–40; Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 242 с.; Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема тлумачної лексикографії. Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Київ, 2011. С. 238–249; Карпіловська Є. А. Сучасна українська словотворчість та її відображення в неологічних словниках. Вісник Львів. ун-ту. Серія «Філологія». 2004. Вип. 34. Ч. I.; Мазурик Д. Нове в українській лексиці : Словник-довідник. Львів, 2002. 130 с.; Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002–2010). Кер. проєкту та відп. ред. О. М. Тищенко, авт. колектив: В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. 278 с.; Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Укл.: Л. І. Дідун, З. Г. Козирєва, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко. Наук. ред. Є.А. Карпіловська і З.Г. Козирєва; техн. ред. Л.І. Дідун і Ю.О. Цигвінцева; понад 10000 слів, словосполук і висловів. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. 787 с.

[Електронне видання].
URL: https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view; Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. LXVIII+556 с.; Тищенко О. М. Нові й актуалізовані слова і значення (словникові матеріали) у контексті сучасних неословників. Українська мова. № 1. 2011. С. 55–68; Тищенко О. М. Принципи укладання реєстру авторського словника: лексикографічні інновації; Лексикографічні інновації Юрія Андруховича: загальномовне в індивідуальній рецепції. Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус: монографія. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 483 с. [Електронне видання]. URL: https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_leksykology.pdf

З ІСТОРІЇ СЛІВ ТА ВИСЛОВІВ

Євгенія Карпіловська

Чи росіянізм *точка*?

Процес відновлення самобутності української номінації великою мірою пов'язаний із знеросійщенням лексики, тобто усуненням із нього слів-покручів, що постали під впливом російських зразків і були нав'язані українській мові. «Чужість», неприродність таких слів часто прозора, цілком очевидна на тлі питомих українських позначень, як-от: *довіреність* замість *доручення*, *повістка* (дня) замість *порядок* (денний) або *включати* замість *містити* чи *вмикати*. У багатьох випадках вилучення таких невластивих українському мовомисленню слів не викликає дискусій, оскільки їхня штучність цілком очевидна. Утім, часто в прагненні очистити український лексикон від наслідків його примусового тривалого російщення мовці намагаються позбутися і слів, лише за формою подібних до російських, які проте мають міцне коріння в історії української мови. Їхня спільність з російськими відповідниками пояснює спільна основа розвитку обох цих східнослов'янських мов – давньоруська мова і, глибше, праслов'янська мова. До таких слів, наявність яких в сучасному українському лексиконі цілком виправдана й доцільна, належить слово *точка*.

«Етимологічний словник української мови» в 7 томах (видані тт. 1-6, Київ, 1983–2012) доводить його праслов'янське походження: цей іменник утворено від дієслів *тъкнѣти/тыкати «ткнути, тикати»; первісно він мав значення значення результату дії «місце, куди ткнули; слід від протикання» (ЕСУМ V: 611). У сучасній українській мові дієслова *ткнути* і *тикати* функціонують у первісному значенні фізичної дії протикання чогось чимсь гострим, проте семантика слова *точка* змінилася. Це на сьогодні, як стверджують тлумачні словники української мови, «пункт, місце в просторі», «позиція, ставлення до кого-, чого-небудь», «температурна межа» та інші переважно спеціальні значення. Отже, цілком органічне вживання цього слова в сполуках *точка перетину*, *точка зору*, *точка замерзання*, *вогнева точка*, *точка опору (спирання)*, *мертва точка*, *точка росту*. Разом із тим на позначення пунктуаційного знака в кінці речення або після ініціалів імені й по батькові особи українці на відміну від росіян уживають слово *крапка*. Закорінення слова *точка* в українському мовомисленні доводять і численні похідні від нього: *точний*, *точність*, *точно*, *уточни-*

ти, уточнювати, уточнення, точковий. Латинізм *пункт*, яким часто надміру ревні пуристи радять замінювати, на їхню думку, росіянізм *точка*, на своєму місці в сполуках *пункт призначення, медичний пункт (мед-пункт), пункт незламності*, а отже, збагачує синонімічні ресурси української мови, проте аж ніяк не виключає доцільності збереження в ній давнього питомого слова *точка*. Латинське *punctum* «крапка» українська мова запозичила за посередництва німецької мови і в ній воно й усталилося в значенні місця, властивому німецькому *Punkt*. Примхливу долю запозичень від того ж етимону засвідчує в українській мові слово *пунктир*, що за посередництва німецького дієслова-його прототипу *punktieren* «роставляти крапки» у своєму значенні «лінія, утворена з близько поставлених крапок» засвоїло первісний зміст латинського етимону *punctum*.

Таким чином, очищення українського лексикону від недоцільних, штучних кальок із російських зразків потребує ґрунтовного й всебічного аналізу історії їхнього виникнення та побутування в українській мові, випрацювання надійних критеріїв доведення доцільності їхнього збереження в українському лексиконі чи вилучення з нього. Інакше очищення лексикону може перетворитися на його вихолощування: з водою можна вихлюпнути й дитинку, тобто не збагатити, а збіднити українську мову.

Зінаїда Козирєва

Шаровари – шариварі

Негативний культурологічний термін *шароварищина* (синонімічна назва *шароварництво*) на позначення імітації селянської культури, що підмінює автентичну українську культуру, етнографи, культурологи та журналісти кваліфікують як намагання представити українську культуру й українську ідентичність через ототожнення їх з культурою селянства та козацтва, імітувати традиційну культуру, надавши їй фестивалістичності з комерційним ухилом. Хоч термін набув розквіту і поширення у другій половині минулого століття (у час перебудови – 80-ті роки), проте спирається на популярний у ХІХ ст. театральньо-фольклорний образ з притаманними йому псевдонародним козацьким одягом та селянськими елементами побуту – передусім стереотипних червоних шароварів та обмеженим, примітивізованим образом української кухні (салом, борщем та варениками). У цьому позначенні виявилася амбівалентність негативної оцінки: і з боку національно свідомих українців, і з боку українофобів, які цим позначенням підкреслювали меншовартість української культури. Явище не зникає. Про використання цього поняття протилежними таборами свідчить поява негативно забарвленого іменника *неошароварництво*, де, як зазначають мовознавці, поєднання книжної основи нео- з абстрактним іменником шароварництво, мотивованого назвою побутової реалії, створює ефект їдкої іронії над примітивним уявленням про пропаганду народних звичаїв. Інновація *неошароварництво* є у словнику Д. Мазурик «Нове в українській лексиці» (2002).

Академічний Словник української мови (1970 – 1980) в 11 томах терміна *шароварищина* не фіксує. Наявний цей термін у додатковому томі у двох книгах до одинадцятитомника разом із синонімом *шароварництво* з дефініцією «в Україні: примітивна форма вияву національних ознак», супроводжуваний ремаркою *зневажл.* і відтінок значення «псевдопатріотизм» (СУМД II: 541). Так само з ремаркою *зневажл.* репрезентовано в академічному Словнику мови творчих особистостей України (2017) назву *котляревищина* на позначення невірних літературних творів, автори яких намагалися наслідувати «Енеїду» І.П. Котляревського (термін відомий від ХІХ ст.): *У ХІХ столітті стриманість у ставленні до Котляревського з'явилася через те, що його стали сприймати крізь призму «котляревищини» – поширеного в той час недоумкуватого варнякання, нерозумного грубого сміху, дешевого літературного штампу* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 68); *Малоросіяни і котляревищина розмножились у різних жанрах і чудово розроїлись у затхлому повітрі підниською стелею*

(там само, 68); *Це й була та липка «котляревищина», що брудно-сірою тінню приставала до високого імени поета; усяка лакейська бездарність, грубо наслідуючи «Енеїду», по суті, пародіювала її народній [народний] гумор, простоту зводила на примітивне варнякання «під малороса»* (там само, 62). Так само кваліфіковано утворену від прізвищ українських письменників-класиків І.П. Котляревського і П.П. Гулака-Артемівського (за такою самою моделлю, що й *шароварщина* та *котляревищина*) складну назву *котляревищина-гулаквіщина* в значенні «літературний стиль, який наслідує манеру письма І. Котляревського і П. Гулака-Артемівського (у творах епігонів, які примітивно розуміли їхні ідеї й художні принципи, гальмуючи таким чином розвиток української літератури), а також такий період в українському літературному процесі ХІХ ст., наприклад: *Перший період, недбало поименований «котляревищиною-гулаквіщиною», – коли остаточно перетравлена загальноімперськими інститутами, перетворена на провінцію Україна.. почала виробляти професійну культуру* (О. Забужко, *Філософія української ідеї..*, 1993, 13) (СМТОУ, 315).

У ХХ ст. явище шароварщини заповонило усі сфери українського культурного простору. У кінематографі яскравим прикладом шароварщини є фільми-спектаклі режисерів Гната Юри «В степах України» та Ісака Шмарука «Фараони», екранізовані відповідно за творами О.Є. Корнійчука та О.Ф. Коломійця. Головні герої обох фільмів-спектаклів у псевдонародних вишиванках, за твердженням дослідників, засвідчують малоросійськість образу українців і провінційність образу української культури, консервацію її архаїчних форм. Комерціалізація культури в незалежній Україні спричинилася до розповсюдження шароварщини в рекламі, сувенірному виробництві, різних шоу, яскравим прикладом яких є концерти Михайла Поплавського, Верки Сердючки та постановки групи «Квартал-95». Сценічна шароварщина популяризує українську культуру як меншовартісну і низькопробну. На цьому тлі постав феномен спримиітизованої дійсності, втіленої в українському мовному кліше *шароварна культура*.

Різноманіття впливів, яких зазнала назва під час свого творення, становить особливе зацікавлення й цінність для дослідників. Особливо враховуючи те, що етимон назви (шаровари) – чужий, турецький, ширше – тюркський. В україністиці існує кілька версій щодо походження поняття «шароварщина». Прихильники найпоширенішої з них пов'язують назву *шароварщина* з козацькими шароварами – широкими штанами, традиційним одягом козаків у творах етнографів ХІХ ст. Інше трактування (значною мірою штучне) під час тлумачення *шароварщини* апелює до прізвища українського режисера Бориса Шарварка, діяльність якого була пов'язана з організацією концертів, на яких замість української музики звучали пісні російською мовою у виконанні російських виконавців, внаслідок чого з'явилася варіантна назва *шарварквіщина*. Водночас таке припущення має

під собою вагоме підґрунтя через співзвучність режисерського прізвища з наявною в сучасній українській мові лексемою *шарварок* в активному значенні – велике, гомінке скупчення людей; безладна метушня, розгардіяш, галас, гамір. В історичній ретроспективі слово мало значення додаткової до панщини повинності будівництва й ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків і т. ін. Запозичене через польське посередництво (п. *szarwark*) з німецького складного слова *Scharwerk* «панщина; важка праця, побічна робота», де *Schar* «натовп, купа (людей)» і *Werk* «праця, робота». У такому ж значенні назву подає Малоруско-німецький словар Є. Желехівського і С. Недільського (т. 2, с. 1083), а Словар української мови Б. Грінченка другим значенням зазначає також значення «шум, гамір» (т. 4, с. 485).

Водночас цілком реальною підставою видається пов'язувати походження термінолексеми *шароварищина* від назви гумористичного видання «Шариварі», чиє вістря було спрямоване на викриття недосконалих, недоладних творів. До прикладу, сформований у живописі наприкінці ХІХ ст. стиль імпресіонізм спричинив шквал вкрай суперечливих думок і суджень. Як часто-густо буває, назва з'явилася цілком випадково: репортер «Шариварі» Луї Леруа надрукував статтю про картину Клода Моне «Враження. Схід сонця» під глузливою назвою «Виставка імпресіоністів» (від франц. *impression* – «враження»). Шалена популярність глузливої назви з часом утвердила її як історичну. Сама назва *шариварі* (фр. *charivari* «шум, гам») з'явилася в середньовічній Франції на позначення веселого весільного вечора, організованого з нагоди чийогось повторного шлюбу, зазвичай удівця (причиною іронії могли бути несумісні речі: велика розбіжність у віці наречених, дівчата, які ведуть розпусний спосіб життя, вагітні наречені у весільному вбранні, юнаки, що одружуються з розрахунку на багатих жінках старшого віку, одруження близьких родичів тощо). Згодом звичай почав нагадувати колядування, коли учасники шумлять і бешкетують, вимагаючи від молодят відкупного. Такий звичай у сільських місцевостях Франції зберігався до ХІХ ст. На сьогодні таку форму громадського протесту або соціального примусу за допомогою гучних дій не практикують. Натомість слово *шариварі* активно вживається на позначення безладної, незугарної музики, синонімами до якої виступають позначення *котячий концерт* та *какофонія*. Як цирковий термін *шариварі* означає масовий акробатичний номер, що складається головно з безперервної низки стрибків. У картярській грі вживається на позначення випадку, коли всі чотири дами опиняються в одних руках.

Одначе не можна не враховувати й значення реалії *шаровари* як підстави для появи терміна *шароварищина*. Словник української мови в 11 томах подає лексему *шаровари* з такою дефініцією: «широкі штани особливого крою, які перев. заправляють у халяви», з двома відтінками значення: 1)

штани такого крою, зібрані біля кісточок унизу, які є частиною національного одягу деяких народів і 2) спортивні штани такого крою (СУМ, т. 11, с. 414). У Словнику іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання (автори – С.П. Бибик та Г.М. Сюта, за редакцією С. Я. Єрмоленко; Харків: Фоліо, 2006) *шаровари* тлумачено як широкі штани вільного крою, зібрані біля кісточок унизу, частина національного одягу деяких народів. І загалом штани такого крою, просто модні штани. Як ілюстрація подано словосполучки *козацькі шаровари*, *татарські шаровари*. У тлумачному Словнику української мови активного типу припускаємо можливість окремо виділити значення шароварів як стереотипного одягу козаків і не тільки – нині модні жіночі штани такого крою, на що вказує реклама торгівельних закладів і журнали мод. Пор. також промовистий контекст з похідним прикметником *шароварний*: *А понівечена Голодомором українська селянська цивілізація, презентована шароварними гопакедіями на кремлівсько-малоросійських самітах, продукує насправді фізичну деградацію і моральну дезорієнтацію знищеного народу* (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 32). Стаття з реєстровим словом *шаровари* в АСУМ може мати такий вигляд:

шарова́ри, *áр і áрив, мн.* [від перс. *šālvār* – штани]. Широкі штани особливого крою, зібрані внизу біля кісточок, перев. заправлені в халяви. – *А що це за Петлюра? – зневажливо спитав брата Петро, закурюючи цигарку. – Мабуть, широкі, як Чорне море, сині шаровари, які за три дні не обс... – Але Симон не допустив наружи над своїм кумиром і, хоч був слабший, схопив старшого брата за горло* (Б. Антоненко-Давидович, Завищені оцінки, 1989, 457); *Духовна суть – не шаровари модні, Не звичка, що з роками промина. Я – той, що був, і той, що є сьогодні, – це дві людські істоти чи одна?..* (М. Руденко, Поезії, 1991, 355); *Сотник носив сині вилянілі шаровари і потерту блузу із зібраним коміром, до якого не прилягали золоті нашивки* (Р. Андріяшик, Вибране: Романи, 2004, 164); *До цього жупана цілком пасували широчезні сині шаровари з таким низьким напуском на халяви, що з-під холош визирали лише задерті носами чобіт, від чого здавалося, що батько-отаман не йде, а пливе по землі* (В. Шкляр, Маруся, 2014, 14); || *ірон.* Частина українського національного сценічного костюма – широкі штани, стереотипний одяг козаків у творах етнографів ХІХ ст. *Якісь диваки в музейних шароварах, розшитих жупанах та чорних і сивих папах метушилися в яру, качали доісторичні гармати і неймовірно галасували* (В. Симоненко, На схрещених мечях, 2004, 276); *Гавченко, який жував власні вуса й хитав головою, стрільнув пальцем у бік Олекси Григоровича й вигукнув: – Жити в Києві і їсти / Українське сало, / Цього, щоб вкраїнцем бути, / Надзвичайно мало! – Треба ще носити шаровари й вистригати на кумполі оселедця, – повторив його жест Ніц* (О.Г. Стусенко, Чорні вогні, 2005, 67); *Історію так довго забороняли, що зараз українські*

козаки, нарешті, дозволені, в **шароварах** на державній дотації, стають реальністю сучасного життя (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 96); || Штани такого крою, зібрані біля кісточок унизу, які є частиною національного одягу деяких народів. || Спортивні штани такого крою. * Образно. А Міністерство культури в спеку і в холод продає **шаровари**. Не помічаючи відсутності покупця. ..Україна й нині наполегливо пропонує світові свої **шаровари**, ніби прагнучи переконати, що це єдине художнє відкриття, яке їй вдалося зробити за всю історію свого існування (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 129). Останній приклад свідчить не просто про образне вживання, а вживання в узагальненому значенні як синоніма до назв явища шароварщина, шароварництво – своєрідна синекдоха: назва складника явища, його частини у функції назви самого явища.

Очевидно, структурних змін зазнає також словникова стаття зі словом **шарварок** – історичне значення поступиться місцем дефініції «велика група людей; метушня, гамір» чи зникне зовсім, або з'явиться дві статті, у першій з яких буде репрезентовано історичне його значення, а в другій властиво активне на сьогодні «велика група людей» і «метушня, гамір»:

шарварок¹, -рку, ч., іст. Додаткова до панщини феодална повинність (будувати й ремонтувати мости, греблі, шляхи і т. ін.).

шарварок², -рку, ч.; мн. -рки, -ів, розм. **1.** Метушня, гамір. Мені від того **шарварку** аж помутнішало в голові (Б. Антоненко-Давидович, Печатка, 1979, 38); Їй хотілося побути на самоті, щоб, після **шарварку** пакування речей, прощань і переїзду, трохи розглянутися в тому хаосі, де переплуталися думки й почуття (Б. Антоненко-Давидович, Завищені оцінки, 1989, 405); Зчинився **шарварок**. Гайдуки – до летеня, він їх гаком косить (Р. Андріяшик, Вибране: Романи, 2004, 413); Спалахнули смолоскипи, затанцювали під вершинами вистояні за зиму коні, забряжчали бовтиці тесакав, забігала, не знаючи, куди рушати, худоба. Потім весь цей **шарварок** і гук витягнувся на дорогу і поплив жолобом міжгір'я на південь (Р. Андріяшик, Вибране: Романи, 2004, 463); Найбільший рух був на залізничному двірці, де застрягло кілька червоних ешелонів з військовим майном та провізією. Сюди збіглося все живе й у дикому **шарварку** вирувало, горлало, сварилося, погрожувало, бо як тут загнудаси нерви, коли перед тобою повнісінькі вагони добра, де сіль, набої, взуття, одяг, сідла й навіть російські польові мапи, яких так бракувало галицьким старшинам (В. Шкляр, Маруся, 2014, 18); У Гевіна одне було на думці: як йому непомітно змитися. Він і так був знервований, а цей банкетний **шарварок** ще більше його драгував (Дж. Ролінг, Несподівана вакансія, перекл. з англ. В. Морозов, Т. Малкович, 2013, 458). **2.** Велика група людей; натовп. Шалений **шарварок** розпирив клас. І в тому пеклі Горобенко самим життям своїм нараз відчув пристрасну і гарячу смерть. Вона жаром дмухнула від скручених упрілих тіл і вже простерла до президії руку (Б. Антоненко-

Давидович, Смерть, 1989, 97); Гостину влаштували просто неба, на високому муравистому березі Путилівки. ..Юрій не вписувався у цей **шарварок**. Ці рідковолосі, горбоносі, плішаві дяки й поти на одне обличчя із засаленими потилицями і спітнілими руками знову з'явилися, ніби з дурного сну (Р. Андріяшик, Вибране: Романи, 2004, 949–950); Спереду кілька рядів опустилися на коліна. Увесь **шарварок** відхлинув назад, почалась давка, заголосили жінки і діти (Р. Андріяшик, Вибране: Романи, 2004, 56); Усі загули, засперечалися, хто тут винен, і в тому **шарварку** Стефа обдарувала мене таким поглядом, за який я готовий був знову піти на каторгу (В. Шкляр, Троща, 2017, 51).

Наталія Сніжко

Про давнє походження та сучасне активне вживання слова *кум*

Праслов'янське слово *куть*, як зазначають етимологи, є похідним від слова *kuta*, яке є скороченням народно-латинського *cómmater* «хресна мати», що, своєю чергою, утворилося поєднанням префікса *com(-)* «з(-)» із іменником *mater*, спорідненого з праслов'янським *mati* (укр. *мати*) (ЕСУМ, т. 3, с. 138).

У сучасній українській мові слово *кум* активно вживають з первинним значенням – «хрещений батько стосовно до батьків хрещеника і хрещеної матері; батько дитини по відношенню до хрещеного батька і хрещеної матері» (СУМ, т. 4, с. 396). Давнє слово *кум* засвідчує взаємоповагу та приязнь між людьми, які є відповідальними за долю похрещеної дитини: *У народі склався еталон взаємин між кумами, сповнених пристойності, духовності, – відповідно до морального ідеалу українців* (А. Пономарьов, Кумівство, Енциклопедія Сучасної України, т. 16, 2016); *Бути хрещеним, а значить, і кумом, дуже почесно. Запрошення на таку «посаду» – це знак високої довіри й симпатії до людини. Адже куму довіряють найдорожче – духовне життя своєї дитини* (UkrMedia, 14.05.2020); *Сірко нагадав товариству, що Дорошенко доводиться йому кумом, тому повинен послухатися запорожців і привезти клейноди, бо їм місце не в Чигирині, а в січовій скарбниці чи в церкві Покрови* (В. Шкляр, Характерник, 2019, 174); *За спогадами письменниці та громадської діячки Марії Струтинської, 1 червня 1940 р. дружина Івана Франка Ольга «подала, які особи були кумами їх дітей: Ізидор Воробкевич, Деген, Н. Кобринська, Олеськова, Коцовська»* (Є. Нахлік, Хрещення Франкових дітей: дійові особи, Збруч, 23.09.2021).

У новітньому чотиритомному «Глумачному словнику української мови активного типу», який нині укладають лексикографи Інституту української мови НАН України, подаємо також нове негативнооцінне значення слова *кум* – «людина, яка використовує кумівські та родинні зв'язки для розв'язання власних проблем на шкоду загальній справі».

Найчастіше зневажливе ставлення до хитрих ділків українці висловлюють за допомогою стійкого сполучення слів *кум, сват, брат* [, депутат]: *Країна вдруге наступає на ті ж самі граблі. Кум, сват, брат і навіть діти прилаштовані на роботу за протекції високопосадовця – це реалії української політики. Попри те, що представники влади з екранів телевізорів закликають українців «жити по-новому», самі вони по-новому працювати, судячи зі всього, не збираються* (Українська правда, 03.10.2014); *«У списках – кум, брат, сват, депутат»: жителі волинської ОТГ [Об'єднаної територіальної громади] вимагають справедливого*

розподілу землі (ВолиньPost, 04.06.2020); *Все це відбувається непрозоро, а потім чиновника, який краде, ловлять і стає відомо, що він – кум, сват чи брат якогось високопосадовця. Щоб уникати таких ситуацій, конкурси на вищі посади в державі потрібно обов'язково проводити* (Центр політико-правових реформ, 03.07.2023).

Отже, сучасні українці активно вживають давнє слово **кум** із традиційним позитивним значенням, яким утверджують високі моральні ідеали народу, і новим негативним, за допомогою якого засуджують ганебне явище кумівства в органах влади та політиці.

Джерела:

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1989. 552 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Т. 4. Київ: Наукова думка, 1973. 840 с.

Оксана Тищенко

Лексикографічна біографія *ка́ви*, або Історія однієї семантичної структури

Традиційно в сучасній українській лексикографії рослини, що їх або їхні плоди людина використовує для своїх потреб, витлумачували за такою моделлю: спочатку описували саму рослину, а потім указували на її корисну частину [1: 40]. Для плодових, зернових та ін. культур однозвучну назву їхнього плода (а також страви чи продукту), як-от **гру́ша**, тлумачать зазвичай: на другому місці в тому самому значенні (напр. «Дерево..., а також плід цього дерева»); як підзначення того самого значення («Дерево... . // Плід цього дерева»); як ще одне значення («1. Дерево.... 2. Плід цього дерева»). Але чи завжди така модель задовольняє потреби користувача, який прагне вивчити мову чи вдосконалити свої знання й навички спілкування, осягнути сучасну, актуальну українську картину світу? Чи доречно нині так тлумачити, наприклад, лексему *ка́ва*?

Розміщення інформації в словниковій статті має істотну вагу для опанування функціонального потенціалу мовного знака: подане на першому місці зазвичай є головним, основним, визначальним. *Послідовність значень полісемічного слова залежить від типу словника, часу його створення й призначення праці та становить семантичну структуру словникової статті (СС СлСт).*

Особливої ваги розміщення значень слова у СлСт набуває в «Активному словнику української мови» (АСУМ)⁵². Визначальною рисою АСУМ є те, що він містить модель мовного знака в дії, а не в статичній системі: на перше місце може піднятися значення, яке не є історично першим, логічно основним, прямим, архісемним, таким, що відповідає внутрішній формі слова. Для моделювання СС СлСт словника *активного типу* природно спертися на такий *принцип* семантизації, як *тип уживання* мовної одиниці, зокрема за *параметром активності*. Під час моделювання СС СлСт в АСУМ варто зважати на *критерії*: 1. Лексикографічна історія (біографія) слова. 2. Кількість та якість цитатного матеріалу.

⁵² Це робоча назва нової лексикографічної праці колективу відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України – результату виконання планової теми «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови», якою керує завідувач відділу д. філол. н., проф. Є.А. Карпіловська. Засади АСУМ випрацювано під час колективного обговорення за участю всіх виконавців теми (Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Л.В. Мовчун, З.Г. Козирева, І.А. Самойлова, Н.В. Сніжко, А.А. Таран, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, Л.І. Дідун, Ю.О. Цигвинцева та викладено в постійно вдосконалюваному проспекті-інструкції створення АСУМ?).

3. Функціональний потенціал слова, або здатність слова в певному значенні формувати зв'язки: а) синтагматичні, зокрема ідіоматичні; б) парадигматичні, зокрема синонімічні та антонімічні; в) епідигматичні (словотвірні та асоціативні). 4. Місце слова та його певного значення в актуальній повсякденній картині світу. 5. Структура окремого значення у СС слова (підзначення) [2].

Опрацювання словникових матеріалів АСУМ виявляє, що поширені в українській лексикографії засади семантичного моделювання, зазвичай базовані на принципі логічності й узагальнення (зокрема згадана на початку розвідки модель опису рослин та їхніх плодів), подеколи втрачають свою актуальність. Особливо виразно в АСУМ це демонструє слово *ка́ва*. Досліджуючи понад 250-річну історію входження цього слова і його лексичних дублетів в українську мову, Л. П. Гнатюк простежила й історію позначуваної ними реалії – насамперед напою⁵³. За спостереженнями дослідниці, і лексичні варіанти (*ко́фе, ко́хве, ко́хвія, ка́гве*), і словотвірні гнізда (*ка́вовий, кав'я́рня, ка́вник, кав'я́рник, кавні́ця, кавні́чка* та ін.) стосуються насамперед значення «поживний напій із порошку насіння кавового дерева», зрідше – «насіння цього дерева або порошок із цього насіння» (1). З'ясуємо як корелюється лексикографічне втілення цього слова з місцем *кави* в повсякденній картині світу та мовному узусі українців.

Щодо лексикографічної біографії лексеми *ка́ва*, то дотепер в поданні СС СлСт в сучасних словниках переважав логічний принцип: *дерево – насіння (зерно) – напій*: СУМ-11≈УТС: 1. Тропічне *дерево*, з насіння якого виготовляють ароматний тонізуючий напій; кавове дерево. 2. *Насіння* цього дерева чи порошок із цього насіння. 3. Тонізуючий *напій*, який отримують із зерен кави (поживний напій (з цукром, часто також з молоком чи вершками) із цього порошку). УСЕ: Невел. вічнозелені *дерева* або кущі родини маренових; вирощуються задля *насіння* (кавові зерна), яке містить бл. 1,1 % кофеїну, вживають для виготовлення *напою* – кави.

Проте СУМ-Гр – словник живої мови, «мови з уст народу» – дає (без тлумачних уточнень, але з цитати бачимо, що це *напій*) актуальне для повсякденної картини світу значення першим як відповідник російському *ко́фе*: *Та готуй їй чай, та готуй їй каву. Левуц. I. 318. УАС* так само засвідчує першість *напою*, оскільки на слово-стимул *ка́ва* мовці дають такі реакції: *кава – ранком 3; гість; ранковий 2; ввечері; відмовитися; вночі; дармовий; забутися; звикнути; мовчазний; потурбуватися; темний 1* – ідеться насамперед про напій, пригощання, гостювання, аж ніяк не про

⁵³ «За межами своєї батьківщини – Аравії – кава стала відома лише з XV ст. З 1534 р. її почали ввозити до Константинополя, у 1624 р. венеціанські купці привезли її до Європи, а з 1645 р. напій почали широко вживати в південній Італії. 1671 р. було відкрито першу кав'ярню в Марселі, через рік – у Парижі, 1652 р. кава потрапила до Англії, 1670 р. – до Німеччини, 1683 р. – до Відня», зазначає Л. П. Гнатюк (1: 169).

зерна чи дерево. Із цим погоджується й програма штучного інтелекту **ChatGPT**⁵⁴: *ка́ва – напій, аромат, бадьорість, зерна, еспресо, лате, кофеїн, сніданок, кав'ярня, бариста – про дерево ані слова.*

Ілюстрації з різностильових текстів традиційно засвідчують активність уживання слова в певному значенні – його частотність, актуальність, популярність, різностильовість. Якщо взяти за основу СС СлСт лексеми *ка́ва* з попередніх загальнономовних словників (тобто зберігаючи подану в них послідовність значень), то побачимо, що ілюстративне наповнення опрацьованих джерел для АСУМ показує іншу картину популярності / поширеності / ваги значень. До першого «ботанічного» значення (*ка́ва – дерево*) за прицільного добирання цитат стилістичне й жанрове представлення, очевидно, буде завузьким – важко назвати поширеним уживання слова *ка́ва* у значенні «рослина» – ці дерева не є в Україні природним складником як екосистеми, так і традиційної національно-культурної картини світу. Очевидно, його не буде в моделі СС СлСт АСУМ. Причому коли до традиційних першого та другого значень ілюстрації доводиться вишукувати, то до третього значення кількість цитат виявилася незрівнянно щедрішою. До того ж оприявнюється потреба ввести новий лексико-семантичний варіант цього слова (у нашій моделі – значення 3).

Тому пропонуємо переструктурований варіант СС СлСт цього слова.

ка́ва, -и, ж. 1. Тонізувальний темно-коричневий напій з гіркуватим смаком і насиченим ароматом, який отримують з мелених зерен кавового дерева. *Більше лежати не міг: звівся, умився холодною водою, заварив міцну каву* (Дімаров А., В тіні Сталіна, 1990, 23); *Дмитро.. швидко впорався з котлетами.., а каву – справжню «арабіку» – перекинув одним ковтком* (Крижанівський А., Томагавки і макогони, 1990, 374); *Також не пишу я про гунів, про готів, Ані про манкуртів, ні про яничарів, Ані про Батурина, ані про Почаїв, Ні про Калнишевського, ні про Мазену. Варю собі каву. Читаю газету* (Ірванець О., Лускунчик-2004, 2005, 120); *Перед тобою розкривається новий день. А викуривши сигарету і випивши ритуальної кави, сідаєш назад у машину і їдеш у дорогий ресторан* (Дереш Любка, Спустошення, 2017, 10); *Кава підвищує тиск* (Радіореклама, 12.02.1998); *На світі дуже багато любителів кави. ..Її батьківщиною є південно-західна ефіопська провінція Кафа* (Наука і суспільство, 1990, № 10, 58); *В Ірпені продовжують міняти пошкоджені вікна за кошти держбюджету. Ранок починається не з кави. Нова партія вікон для ОСББ «Мінерал»* (ІБГ, Телеграм, 30.06.2022).

⁵⁴ Ми свідомі того, що чинник штучного інтелекту – це радше привід до роздумів та майбутніх гострих, без сумніву, дискусій щодо ефективності й вірогідності цього дослідницького інструмента, а не до негайних дій і висновків. Наголосимо, що ці дані сприймаємо як експериментальні, пробні, факультативні, неверифіковані.

біла кáва: а) кава з вершками чи молоком; *син.* капучіно, лáте; *Кавова церемонія. Біла кава на британський кшталт. Сьогодні британці не категоричні, і не відмовляють собі у задоволенні випити горнятко кави. Але лише «білої кави» – з вершками чи молоком* (Каффа, kaffa.ua, 29.08.2024); *Щоб пом'якшити напій, вони [китайці] здогадалися злегка обсмажувати зерна на маргарині з пальмової олії і додавати під час подачі молоко ..«Біла кава» – буквальный переклад ієрогліфів, якими китайці записували назву напою. При цьому колір у назві відноситься не до зерен, а до молока/вершків* (Папакава, rarakava.ua/ua, 28.08.2024); б) кава, зварена із зерен, обсмажених слабо, до половини готовності. **Біла кава:** *плинний тренд чи новий цікавий продукт? ..Одні експерти запевняють, що у білій каві на 50% більше кофеїну, інші ж впевнені, що його рівень майже однаковий у білих і чорних зернах* (Кофіс, shop.coffice.ua, 28.09.2022); **кáва по-ара́бськи (по-ара́бському, ара́бська, з кардамо́ном)** – спосіб приготування фільтрованої кави, коли смажені дрібномелені кавові зерна заварюють у джезві (турці) з розім'ятими зернами кардамону; напій, приготовлений у такий спосіб. *Як готувати каву по-арабськи: традиційний спосіб. Інгредієнти: 2 чайні ложки свіжозмеленої кави, 100 мілілітрів води, 2 зернини кардамону, цукор – за смаком* (Кавоман kavoman.pp.ua, 28.09.2022); **кáва по-турецьки (по-турецькому, по-східному)** – спосіб приготування нефільтрованої кави, коли смажені дрібномелені кавові зерна заварюють на піску в джезві (турці) перев. із цукром, подають у філіжанці; напій, приготовлений у такий спосіб. – *Прошу, це дуже смачно. По-турецькому. Ти вмієш варити каву по-турецькому? – Справді, смачна, – сьорбнувши напою кивнув Гриць* (Бердник О., Вогнесміх, 1988, 365); **розчінна кáва** – порошок або гранули, отримані зі смажених кавових зерен за допомогою виморожувального сушіння або сухого розпилення; напій з такого порошку або гранул. *Гарна розчинна кава смаком і ароматом не поступається свіжозавареній, а її властивості залежать від технології виготовлення* (Коффеум, coffeum.ua/uk, 29.08.2024); **свіжозаварювана (свіжозаварена) кáва** – кава, яку заварюють (заварили) зараз, цієї миті, відразу до столу. *Чи не щодня Немирич у супроводі своєї ватаги рушає походом по найзнаменитіших міських винарнях, де залюбки й охоче жартує: ..показує голий зад, б'є вікна і дзеркала, топить магістратського [магістратського] райцю Щеп'юрського в чані зі свіжозаварюваною кавою* (Андрухович Ю., Коханці Юстиції, 2018, 10); **чо́рна кáва** – кава без вершків, молока тощо. *У кабінеті.. стояв маленький столик, а на ньому невеличкі чашечки з чорною кавою і шухляда з сигарами* (Винниченко В., Слово за тобою.., 1989, 105).

2. Зерна, які добувають з плодів кавового дерева – темно-червоних ягід із зеленою двонасіннєвою кісточкою. Ну, кава – то не

сало. Колись ті зерна у нас навіть свині не їли (Крижанівський А., Томагавки і макогони, 1990, 276). // Тс. **ка́ва ме́лена**.

ка́ва в зернах (зерно́ва, натурáльна) – обсмажені кавові зерна, які після перемелення використовують для приготування кави; напій з порошку таких зерен (на відміну від розчинної кави). *Кава в зернах – напій справжніх поціновувачів, що дозволяє повною мірою насолодитися відмінним ароматом і смаком бадьористого зерна* (Супермаг, supermag.kiev.ua/ua, 29.08.2024); **ме́лена ка́ва** – порошок зі смажених кавових зерен; напій з такого порошку (на відміну від розчинної кави). *Крім неперевершеного смаку та аромату, мелена кава універсальна в приготуванні. Ви можете зварити її в турці, кавоварці* (Радіореклама, 29.08.2024).

3. перен., розм. Неформальна зустріч, розмова, перепочинок з кавою та легким частуванням, наїдками. *Я тисну йому руку, і Лулу в цей момент каже: – З тобою цікаво, Федоре. Наступна кава за мною* (Дереш Любко, Спустошення, 2017, 17).

на ка́ву зі сл. запросіти, зустрі́тися, піти́ та ін. – на неформальну зустріч, розмову, перепочинок; *Для мене «зустрітися на каву» означає зустрітися в кав'ярні чи прогулятися з напоєм в руках, поговорити, приємно провести кілька годин – і все* (Біт, bit.ua/blog, 20.09.2024); **перерва на ка́ву** – коротка перерва під час наукової чи ділової зустрічі, перемовин тощо для їди й неформального спілкування. *Для продуктивної праці, успішного засвоєння знань, ухвалення серйозних рішень важливі вчасно зроблені паузи. Перерва на каву – ідеальний варіант такої паузи, оскільки це не просто відпочинок. ..Всім приємна неформальна обстановка.., можливість познайомитися.., обговорити тільки що почуте* (Тропиккава, tropickava.com.ua/uk, 29.08.2024).

Отже, динаміку семантичної структури слова має бути відбито в СС СлСт відповідно до типу, завдання й призначення лексикографічної праці. Зокрема, в АСУМ варто переглянути традиційну послідовність розміщення значень таких слів, як *ка́ва, банáн, горі́х, полу́ниця* та ін.

Джерела

АСУМ – «Активний словник української мови».

СУМ–Гр – Грінченко Б. (уклад.). (1907–1909). *Словарь української мови: в 4 т.* Київ: [б. в.].

СлСт – словникова стаття.

СС – семантична структура.

СУМ-11 – Білодід І.Л. (гол. редкол.), Горецький П.І., Бурячок А.А. та ін. (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

УАС – Мартінек С. В. (2007). *Український асоціативний словник: у 2 т.* Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

УСЕ – *Універсальний словник-енциклопедія*. URL: <https://slovnyk.me/>
УТС – *Бусел В.* (уклад). (2016). *Український тлумачний словник*. Київ–Ірпінь: Перун.
ChatGPT – чат-бот з генеративним штучним інтелектом. URL: <https://openai.com/index/chatgpt/>

Література

1. Гнатюк Л. П. Кава: історія слова в історії народів. *Культура слова*. 2012. Вип. 77. С. 169–175.
2. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ–Кам'янець-Подільський, 1996. 172 с.
3. Тищенко О. М. Моделювання семантичної структури словникової статті в активній лексикографії. *Українська мова*. 2024. № 3.

Legend

АСУМ – Active dictionary of Ukrainian language.
СУМ-Гр – Hrinchenko, B.D. (Ed.). (1907–1909). *Dictionary of the Ukrainian Language: in 4 vols*. Kyiv: [b. v.] (in Russian and Ukr.).
СлСт – dictionary article.
СС – semantic structure.
СУМ-11 – Bilodid, I.L., Horetskyi, P.I., & Buriachok, A.A. et al. (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
УАС – Martinek, S.V. (2007). *Ukrainian associative dictionary: in 2 vols*. Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka (in Ukr.).
УСЕ – *Universal Dictionary-Encyclopedia*. Retrieved June 30, 2024 from <https://slovnyk.me/> (in Ukr.).
УТС – Busel, V.T. (Ed.). (2016). *Ukrainian dictionary*. Kyiv; Irpin: Perun (in Ukr.).
ChatGPT – *Chatbot with generative artificial intelligence*. Retrieved June 30, 2024 from <https://openai.com/index/chatgpt/>

Referenres

1. Hnatyuk, L. P. (2012). Coffee: the history of the word in the history of nations. *Word culture*. Issue 77. P. 169–175.
2. Taranenko, O. O. (1996). *New dictionary of the Ukrainian language (the concept and principles of compiling the dictionary)*. Kyiv–Kamyanets-Podilskyi. 172 p.

3. Tyshchenko, O. M. (2024). Modeling the semantic structure of a dictionary article in active lexicography. *Ukrainian language*. No. 3.

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

Найменування монети *шаг*: з історії походження та сполучуваності

За академічним «Етимологічним словником української мови» в 7 томах (т. VI, с. 366), іменник *шаг* (зменш. *шажок*) ‘дрібна монета; півкопійки’ виник на основі первісного **сяг* ‘крок’ (нині втраченого в українській мові; пор.: *сягнистий* ‘який робить великі кроки, може широко ступати; широкий, замашистий (про крок, ходу)’ («Словник української мови» т. IX, с. 911)), що походить від дієслова *сягати*. Таку етимологію підтримує більшість провідних етимологів. Тому іменник *шаг* – питоме українське слово. Помилково його плутають з російською лексемою *шаг* ‘крок’. Укр. *шаг* та рос. *шаг* – міжмовні пароніми, оскільки ці слова звучать приблизно однаково, але мають різне значення та походження. Звучання укр. *шаг* та рос. *шаг* нетотожне, бо в російському слові кінцевий приголосний задньоязиковий, а в українському – фарингальний (гортанний): укр. *шаг* [шаг], рос. *шаг* [шак]. На письмі ці два слова мають однакове графічне оформлення, оскільки українська та російська мови використовують кириличну графіку.

Тривалий час іменник *шаг* належав до активного фонду української мови. Під час Української революції 1917–1921 рр. цю назву запровадили для номінації розмінної монети, але назва залишилася тільки на марках, оскільки монет у часи УНР та Української Держави не карбували. Номінацію вживали у своїх творах відомі українські письменники: Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, О. Кониський, А. Свидницький, Панас Мирний, Л. Яновська, Іван Багряний, Ю. Мушкетик (як історизм) та багато інших. Наприкінці XIX – у першій третині XX ст. одиниця *шаг* була витіснена до пасивного лексичного шару, але цей елемент, перетворившись на компонент фраземи, і далі активно вживаний у складі багатьох фразеологічних одиниць, як-от: *ні шага за душою* ‘хто-небудь дуже бідний’; *на щербатий шаг* ‘зовсім нічого, ніяких грошей’; *шаг ціна в базарний день* ‘щонебудь дуже дешево’ тощо. Залишилася ця назва також у складі багатьох приказок: *шаг був один і той пропав*; *хто шага не береже, той не варт і копійки*; *хоч за копійку, та на тарілку, а за шаг та у відро* тощо.

Іменник *шаг* ‘дрібна монета; півкопійки’ – давня українська назва, що може легко пройти процеси актуалізації. Перехід лексеми з категорії історизмів до активного фонду української мови започаткувало рішення Національного банку України, який 2 вересня 2024 р. ініціював заміну назви сучасної розмінної монети *копійка* на *шаг*.

Лілія Дідун

Дещо про вислів *високий, як струлет*

Творча спадщина письменника завжди є багатим ґрунтом для лінгвістичних розвідок, а особливої уваги потребують рідковживані чи оригінальні лексеми та фразеологізми, що ілюструють своєрідність мовомислення митця, неповторність його творчої манери та розкривають багатство й красу української мови. У цій розвідці приділимо увагу авторському фразеологізму *як струлет* з творчого доробку українського письменника Григора Тютюнника (1931–1980).

Зауважимо, що письменник, уживаючи ту чи ту «незвичну» лексему чи сталий вислів, розуміє свою відповідальність за правильне сприйняття художнього образу відповідно авторському задуму. Наприклад, таке продумування автором бачимо в оповіданні «Три плачі над Степаном» щодо лексеми *генделик*, так описаної у «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (2022; СМТОУ): *гендѐлик, -а, ч., розм.* Магазин, невеликий ресторан, кафе; забігайлівка, кнайпа. – *Може, хлопці, хай котрийсь у генделик вмотається («генделик» – буфет над шляхом супроти кладовища), бо щось воно мулько...* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 356). – Див. шинók-монопóлька (СМТОУ: 132). У дужках автор тлумачить ужите слово. Академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 томах (СУМ) фіксує лексему *гендель* зі стилістичною ремаркою *зневажл.* (зневажливе) і тлумачить так: *гѐндель, для, ч, зневажл.* Торгівля, комерція з метою наживи (СУМ II: 49). Слово *генделик* знаходимо в українській частині «Російсько-українського словника складної лексики» С. Караванського (2016; 3-є вид.): *забегаловка забігайлівка, генделик* (РУССЛ: 107).

До розуміння значення одного з авторських фразеологізмів доклав руку сам письменник. Знаючи колоритність одиниці, дібраної для створення цілісного образу, автор у дужках пояснює її значення, що важливо для дальшого вивчення її семантики та подання у словниках. Мова йде про фразеологізм *як струлет* з повісті Григора Тютюнника «День мій суботній», зафіксованого у СМТОУ: *струлѐт: як струлѐт, зі сл. високий.* Дуже, надто. *Місяців через два Степан, високий, як струлет (це мама каже так про високих), і худий, носив уже патли, що розпадалися по проділу на впіл і робили його схожим на студента-невдаху, який іде складати іспит з атеїзму, однак, забачивши попа, хапається за гудзик – є такий студентський забобон, – але йому все одно попадається в білеті та секта, про яку він ні слова не читав* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 683) (СМТОУ: 684). Автентичність саме такого формулювання стійкого порів-

няння забезпечує подання його в тексті збірки «Холодна м'ята» (2014), опублікованої в первісному вигляді, без втручання цензури (як зазначив упорядник видання П. П. Засенко) [3]. Тлумачення для ФО будуємо, спираючись на пояснення аналізованого вислову письменником, поданому в дужках як слова матері головного героя – *«це мама каже так про високих»* (ідеться про персонажа, який є другом головного героя повісті).

Деякі міркування щодо компонента цього вислову викладені у контексті огляду мовотворчості Гр. Тютюнника [1: 136]. За даними Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК) розгляда-на лексема не фігурує в інших текстах. Гадаємо, що слово *струлет* має просторічний або діалектний статус, чи передає індивідуальні мовні особливості (мати головного героя «немов не пише, а гомонить до мене з хати-ни» – з повісті). Значення компонента ФО *струлет*, на нашу думку, треба пов'язувати зі значенням предмета, що має довгасту форму, паралель з чим і пояснить саме таке порівняння. Імовірно, варто звернути увагу на наступний ряд слів, що мають у своїй семантиці таку вказівку й певну схожість звучання. Наприклад, у творі Зінаїди Тулуб «Людолови» бачимо порівняння: *Ось відокремився від нього [вітрильника] каїк, довгий і стрункий, як стручок аравійських бобів. Швидко-швидко помчав він до берега, до зубчастих кам'яних мурів, що ніби росли з хвиль* (Зінаїда Тулуб, «Людолови»). За СУМом *стручок* – довгий і вузький плід більшості рослин родини хрестоцвітих, що перев. розкривається на дві половинки, в яких міститься насіння (СУМ IX: 796).

Імовірно, потрібно розглядати слово *струдель* – пиріг, зроблений з коржа, змазаного начинкою й скрученого трубочкою (СУМ IX: 789). «Етимологічний словник української мови» (ЕСУМ) подає *струдель* (пиріг з коржа, скрученого трубочкою), *штрудель*, *струдлі*; з польської *strudel*, *sztrudel* (листочковий пиріг), з чеської *štrudl* «тс.», походять від нвн. *Strudel* «тс.; вир» (ЕСУМ V: 451). Назва печеного виробу з тіста *струдель* може звучати ще як *штрудель*, *штрулі* і особливо близьке до розгляданого слова – *струлі*. Слово *струлет* може бути й розмовною контамінацією (можливо, з відтінком жартівливості) *струдель* + *рулет*, утворюючи таким чином слово для передавання потрібного значення – *високий*. Адже одне зі значень слова *рулет* за СУМом – кондитерський виріб із тіста, загорнутого в кілька шарів, із солодкою начинкою (СУМ VIII: 906), що теж має подовжену форму. Струдель – випічка з переважно яблучною начинкою довгастої форми, що є традиційною стравою центральноєвропейської й насамперед австрійської кухні й здавна відома на території України. Наприклад, перше видання кулінарного бестселеру Дарії Цвек «Солодке печиво» опубліковано 1961 р. у Львові й містить кілька рецептів струдлів та рулетів. Тож назва кулінарного виробу довгастої форми може бути основою для витворення письменником цієї оригінальної авторської одиниці.

Зазначимо, що речення з твору Гр. Тютюнника з розгляданим фразеологізмом фігурує як приклад у навчальному посібнику А. К. Мойсієнка «Сучасна українська мова» (2009). У розділі книги «Вставлені конструкції» цим реченням, а саме конструкцією *це мама каже так про високих*, проілюстровано різнопланову семантику вставлень, коли нерідко відбувається накладання, переплетіння тих чи тих смислів, конотацій, що утруднює кваліфікацію таких вставлень за якимсь одним усталеним критерієм [2: 185]. Автор посібника пропонує для прикладу порівняти розглядане речення, де «вставлення, з одного боку, вказує на джерело висловлювання (мама), з другого боку, своєрідно пояснює слово струлет (високий): *Місяців через два Степан, високий, як струлет (це мама каже так про високих), і худий, носив уже патли, що розпадались по проділу навпіл* (Григор Тютюнник)» [2: 185]. А. К. Мойсієнко зокрема зосереджує увагу на компоненті, значення якого пояснив сам Гр. Тютюнник.

Подібні оригінальні лексеми та фразеологізми не лише ілюструють особливість світосприйняття українського митця, а й яскраво збагачують скарбницю нашої мови.

Джерела

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. У 7 т. Т V. Київ: Наукова думка, 2003.

РУССЛ – Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Львів: БаК, 2016. 608 с.

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. 787 с. [Електронне видання]. URL: https://drive.google.com/file/d/1k1Vhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Література

1. Дідун Л. І. Лексико-фразеологічні особливості мови творів Григора Тютюнника / Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус: монографія / [З. Г. Козирева, Л. В. Мовчун, І. А. Самойлова, Н. В. Сніжко, О. М. Тищенко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко, Л. І. Дідун]; відп. ред. З. Г. Козирева; підгот. електр. вид. І. А. Самойлова і Ю. О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. С. 118–143. [Електронне видання]. URL: https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_leksykology.pdf

2. Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова. Синтаксис простого ускладненого речення: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 208 с.

3. Тютюнник Г. М. Холодна м'ята: Оповідання, повісті, твори для дітей / Упоряд. і передм. П. П. Засенка. [Вид. друге]. Київ: Укр. письменник, 2014. 844 с.

Legend

ЕСУМ – Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. In 7 vols. Part I. Kyiv: Naukova Dumka, 1982. (in Ukr.).

РУССЛ – Karavanskyi, S. (2016). Russian-Ukrainian Dictionary of Complex Vocabulary. Lviv: BaK. 608 p. (in Russ.-Ukr.).

СМТОУ – Dictionary of the language of creative personalities of Ukraine of the second half of the 20th – beginning of the 21st century. Kyiv: Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine, 2022. 787 pp. [Electronic edition].
URL: https://drive.google.com/file/d/1kIVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv (in Ukr.).

Reference

1. Didun, L. I. (2023). Lexical and phraseological features of the language of the works of Grigor Tyutyunnyk / Theoretical principles of lexicography of language creation: idiolect and usage: monograph. Kyiv: Institute of Ukrainian Language NAS of Ukraine. P. 118–143. [Electronic edition]. URL: https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_leksykology.pdf (in Ukr.).

2. Moisiienko, A. K. (2009). Modern Ukrainian language. Syntax of a simple complex sentence. Kyiv: SE "Publishing house "Personal". 208 p. (in Ukr.).

3. Tiutiunnyk, H. M. (2014). Cold mint: Stories, stories, works for children. Kyiv: Ukrainian writer. 842 p. (in Ukr.).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

Ірина Самойлова

Слова *захист* та *оборона* – чи вони є синонімами?

Зараз, під час повномасштабної російсько-української війни, спостерігаємо значне активізування у вживанні слів *захист* і *оборона*, висловів *захист Вітчизни / Батьківщини / України* та *оборона Вітчизни / Батьківщини / України*.

У «Словнику синонімів української мови» подано синонімічний ряд: **з**ахист (кого-, чого-небудь від нападу, замаху, ворожих і т. ін. дій), **о**бо-р^она, **о**хор^она, **з**асл^она *розм.*, **в**ідбор^она *діал.*, **о**сл^она *діал.*, **о**гр^ада *заст.*, **з**аб^ор^она *заст.*, **з**аб^езп^ека *рідко* (т. 1, 573).

Компонент *оборона* розташований найближче до домінанти *захист*, що свідчить про їхню найбільшу близькість одне до одного за стилістикою, можливістю сполучатися з іншими словами, частотою вживання порівняно з рештою компонентів ряду. З огляду на те, що іменники *захист* і *оборона* є полісемічними, синонімічні відношення між ними встановлено на рівні окремих лексико-семантичних варіантів.

За «Словником української мови» в 11 т. виявляємо синонімічність між такими значеннями слів *захист* і *оборона*:

1) *захист* «дія за значенням **захищати, захистити і захищатися, захиститися**» та *оборона* «дія за значенням **обороняти і оборонятися**» (синонімічність похідних іменників зумовлена значенневою близькістю відповідних лексико-семантичних варіантів твірних дієслів *захищати* «обороняти, охороняти кого-, що-небудь від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних і т. ін. дій; // Оберігати, загороджувати, укривати кого-, що-небудь від чогось шкідливого, небажаного, небезпечного» та *обороняти* «захищати, боронити кого-небудь від нападу, замаху, удару і т. ін.; // Не давати кривдити кого-небудь; заступатися за когось; // Оберігати, рятувати від чого-небудь шкідливого, небажаного». Синонімічні відношення наявні також між підзначеннями (відтінками значень): *захищати* «боронити, відстоювати погляди, права, інтереси, честь кого-небудь» та *обороняти* «не давати на поталу, відстоювати чий-небудь права, інтереси, гідність і т. ін.»);

2) *захист* «заступництво, охорона, підтримка» та *оборона* «заступництво, підтримка; захист»;

3) *захист* «сторона, яка захищає обвинуваченого під час суду; оборона» та *оборона* «сторона, яка відстоює інтереси обвинуваченого під час суду».

Отже, на рівні окремих значень слова *захист* і *оборона* є майже абсолютними синонімами і можуть замінювати одне одного в тексті. Разом з тим слово *захист* ширше функціонує в українській мові. На відміну від слова *оборона* слово *захист* може позначати не лише дію та її результат, а й притулок, житло, укриття як взагалі місце для перебування, проживання; яку-небудь споруду, щоб врятуватися, сховатися; прилюдне відстоювання певних думок, тверджень, висунутих у дипломній роботі, дисертації тощо; як спортивний термін – частину футбольної, хокейної та ін. команд, які обороняють певну зону ігрового поля; певний прийом гри в шахи.

Наведемо приклади вживання іменників *захист* і *оборона* зі спеціальної військової літератури, із засобів масової інформації: *Актуальним завданням соціальної психології сьогодні стає розробка системи психологічного захисту і забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості й суспільства* (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Військово-спеціальні науки, 2024, № 2 (58), 41); *Танкісти відіграють провідну роль у загальновійськовому бою і мають бездоганно володіти приемами позиційної та маневреної оборони, швидко переходити до наступальних дій і шикуватися в бойові порядки* (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Військово-спеціальні науки, 2023, № 4 (56), 21–22); *Нам потрібна абсолютна впевненість, що українська армія матиме всі необхідні засоби для успішних наступальних операцій та оборони українських кордонів як на нинішньому етапі, так і після перемоги* (Національна безпека і оборона, 2023, № 3–4, 74); *Серед пріоритетних інтересів України у відносинах з країнами-союзниками слід виокремити: відновлення територіальної цілісності України; підвищення рівня обороноздатності держави, реформування і зміцнення сектору безпеки, всіх силових структур; ..активізація військово-технічного співробітництва із західними партнерами щодо отримання від них допомоги в оснащенні Сил оборони* (Національна безпека і оборона, 2023, № 3–4, 64); *Мобільним вогневим групам Сил тероборони цієї ночі вдалося збити 7 ударних БпЛА типу «Шахед». Найкращий результат показав один з підрозділів Регіонального управління Сил територіальної оборони «Схід» ЗС України – на його рахунок 2 знищених ударних безпілотної* (Сайт Сили територіальної оборони ЗСУ. URL:<https://tro.mil.gov.ua/novyny/> (дата звернення: 27.01.2025)); *Опорний пункт – важливий пункт в обороні, який зазвичай надійно укріплений та добре озброєний автоматичною зброєю. Навколо цього пункту для його захисту зосереджені інші вогневі позиції* (Вановська І.М., Гальчус А.О., Военно-країнознавчий аналіз, 2020, 88); *Берегова оборона – оборона гавані*

чи якірної стоянки, а також водних шляхів від зовнішніх загроз.. **Оборона** порту від керованих або авіаційних ракет вважається частиною проти-повітряної **оборони** (Вановська І.М, Гальчус А.О, Воєнно-країнознавчий аналіз, 2020, 13); **індивідуальний захист**, **системи колективного захисту** машини, **захист** від хімічної та бактеріологічної зброї **особового складу**, **захист** військ від обстрілу важким озброєнням, **захист** державами інтересів своїх громадян.

У висловах **захист Вітчизни / Батьківщини / України** та **оборона Вітчизни / Батьківщини / України** значення слів **захист** і **оборона** є тотожними, можуть замінювати одне одного. Вони позначають певні дії, політичні, економічні, воєнні, правні⁵⁵, науково-технічні та ін. заходи, спрямовані на охорону, убезпечення, оберігання держави від збройної агресії, ворожої навали, нападу, удару. Словосполучення **оборона Вітчизни / Батьківщини / України** можуть уживати у вужчому розумінні, якщо наголошують передусім на застосуванні Збройних сил України, військових формувань, на комплексі воєнних заходів для підготування збройного захисту від ворожої навали. Напр.: *Готовність майбутніх військових психологів до професійної службово-бойової діяльності в ЗСУ визначається як система знань, практичних умінь та професійно значимих навичок, психологічних властивостей та особистісних здібностей, які зумовлюють мотивацію до саморозвитку й самореалізації особистості військовослужбовця в межах його професійної соціально значимої діяльності по захисту Батьківщини* (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Військово-спеціальні науки, 2024, № 50, 25); *Відповідно до закону <...> у зв'язку з особливим характером військової служби, яка пов'язана із захистом Вітчизни, військовослужбовцям надаються визначені законом пільги, гарантії та компенсації* (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Військово-спеціальні науки, 2023, № 4 (56), 37); *З початком широкомасштабної агресії базовим завданням і пріоритетом зовнішньої політики країни є залучення зовнішньої підтримки та акумуляція необхідних ресурсів (воєнних, фінансово-економічних, матеріально-технічних) для опору збройній експансії.. Одним з важливих здобутків стало створення спільно з країнами-партнерами у квітні 2022 р. контактної групи з оборони України (UDCG-«Рамштайн»), яка*

⁵⁵Серед правників триває дискусія стосовно терміна *правовий*, його відповідності нормам сучасної української літературної мови. Фахівці вважають це слово калькою з російської мови і пропонують замінити терміном *правний*. Докладнішу інформацію див., зокрема, у книжці С. П. Головатого «Щодо мови правничої: студії, зібране, словники, документи» (2024), номерах наукового журналу «Нове українське право» (Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України).

об'єднує понад 50 країн світу (Національна безпека і оборона, 2023, № 3–4, 94).

Джерела

Вановська І.М, Гальчус А.О. Воєнно-країнознавчий аналіз. Словник основних термінів і понять. Науково-методичний посібник. Київ: ВІКНУ, 2020. 142 с. URL: <https://mil.knu.ua>.

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Військово-спеціальні науки. URL: <https://mil.knu.ua>.

Національна безпека і оборона. Видання Центру Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/vydannia/zhurnal-natsionalna-bezpeka-i-oborona>.

Словник синонімів української мови: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1999–2000.

Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ГОЛОВАШ Маргарита Алімівна – учитель англійської мови, заступник директора з ВР, Билбасівський опорний ЗЗСО Слов'янської міської ради Донецької області (Слов'янськ)

ДІДУН Лілія Іванівна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України (Київ)

КИСЛЮК Лариса Павлівна – доктор філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

КОЗИРЄВА Зінаїда Георгіївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут української мови (Київ)

МИРОШНІЧЕНКО Ілона Михайлівна – кандидат філологічних наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)

ПЕЛЯ Агнешка – доктор габілітований, професор, Інститут мовознавства, Гуманістичний факультет, Сілезький університет (Польща)

САМОЙЛОВА Ірина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

СЕГІН Любомир Васильович – кандидат філологічних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ)

СКОПНЕНКО Олександр Іванович – кандидат філологічних наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні (Київ)

СНІЖКО Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

СТОГНІЙ Ірина Валеріївна – старший викладач кафедри іноземних мов, Національна академія статистики, обліку і аудиту (Київ)

ТИЩЕНКО Оксана Миколаївна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

ЦИГВІНЦЕВА Юлія Олександрівна – доктор філософії, Інститут української мови НАН України (Київ)

ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України (Київ)

ДЛЯ АВТОРІВ

Редколегія збірника наукових праць «Лексикографічний бюлетень» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані наукові статті, пов'язані з історією лексикографії, методологією й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, ономасіологічного, комунікативного, соціо- та етнокультурного аналізу мовних фактів, словникові матеріали, рецензії, хроніки, огляди, присвячені видатним мовознавцям та науковим заходам, лексикографічні консультації зі складних або дискусійних питань лексикології, фразеології та лексикографії, дефініції термінів сучасної лексикографії. Обсяг матеріалу – до 1 авторського аркуша (40 000 знаків з проміжками). Термін подання рукописів – до 1 листопада. Публікація статей для авторів – безкоштовна.

Збірник містить рубрики: Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика; Словникові матеріали; Комп'ютерні технології у лексикографії; Персоналії; Рецензії, анотації; Хроніки; Ювілеї; Сторінка пам'яті; Лексикографічні консультації; Терміни сучасної лексикографії.

Рукописи можна подавати українською, іншими слов'янськими (крім російської) та англійською мовами.

Рукописи подавати ідентичними в паперовому (у 2-х пронумерованих примірниках) та електронному варіантах на адресу електронної пошти редколегії: slovsprava@ukr.net

Автор підписує першу сторінку паперового варіанта статті (дата, ПІБ).

Аспіранти і здобувачі наукового ступеня доктора філософії подають статті з рекомендацією завідувача відділу чи наукового керівника.

З автором статті редколегія підписує Ліцензійний договір на її використання.

Назва файлу має містити прізвище автора, наприклад: Петренко_стаття.docx або rtf. Для адекватного відтворення у збірнику тексту матеріалів автори подають, у разі необхідності, оригінальні шрифти, а також текст у форматі pdf.

Кожна стаття рубрики «Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика» повинна мати такі компоненти: код УДК, назву статті та відомості про автора українською та англійською мовами. Інформація про автора обов'язково подано в такій послідовності: ПІБ повністю, науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, поштова адреса з індексом, адреса електронної пошти. Цю інформацію обов'язково дублюють українською й англійською мовами.

Вимоги до оформлення

Формат: А-4, через 1,5 інтервала.

Поля: праве – 1,5 см.; ліве, верхнє та нижнє – по 2,5 см; абзац – відступ на 1,25 см.

Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі WordforWindows (*.doc, *.docx, *.rtf). Для набору формул, графіків і таблиць треба використовувати спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows.

Спеціальні символи:

лапки в українських текстах використовувати лише друкарські «», проте“ ” – в іншомовних текстах, а також для подання етимологічних відомостей;

знак тире ставити за допомогою комбінації клавіш –Ctrl–мінус;

ініціали в межах статті подавати уніфіковано через знак «нерозривний проміжок» (Ctrl+Shift+проміжок): М. П. Лісовий.

Спеціальні шрифти (у разі їх використання) надсилати разом із файлом статті. У статті не ставимо переноси слів та не робимо кольорові виділення. Нумерація сторінок наскрізна по всьому рукопису. На першій сторінці номер не ставимо.

Ім'я та прізвище автора розміщувати справа, нижче зліва – УДК; назву друкувати через рядок по центру з великої літери:

Ольга Петренко

УДК 161.2.81'374.46

Один з аспектів лексикографічної фіксації термінів

Потім через рядок анотацію та ключові слова українською мовою. Анотацію англійською мовою розміщувати через рядок після Legend та References у кінці тексту.

Вимоги до анотацій статей

– українською мовою: анотація (до 500 знаків з проміжками) з ключовими словами (до 80 знаків, не більше п'яти слів) без загальних слів, методологічних деталей, аббревіатур;

– англійською мовою: науковий реферат статті (від 1800 до 2000 знаків з проміжками) з ключовими словами.

До інших рубрик УДК, анотацію з ключовими словами українською мовою не подавати (англійською – за бажанням).

Покликання

–на наукові джерела списку літератури у квадратних дужках подавати сторінку через двокрапку після порядкового номера джерела, напр.: [21:

107], [Там само], [Там само: 108]. У разі покликання на кілька джерел, подаємо їхні номери в порядку зростання; між сусідніми номерами в списку літератури ставимо дефіс [15; 22-23];

– покликання на умовні скорочення джерел подаємо в круглих дужках, напр.: (СФУМ: 85), (Там само: 115);

– том багатотомного видання позначаємо римською цифрою після номера джерела, напр.: [7 V: 112].

Списки умовних скорочень та літератури

Джерела та Література подавати мовою оригіналу, оформлені відповідно до ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання (див. http://library.nlu.edu.ua/Biblioteka/sait/DSTU_8302-2015.pdf)

Список джерел (з умовними скороченнями їхніх назв) подавати в алфавітному порядку через рядок після тексту статті. Літературу в алфавітному порядку слід подавати через рядок після списку умовних скорочень джерел. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог спершу кирилицею, потім – латиницею. Обов'язково зазначити: для багатотомних видань – скільки всього томів має видання, рік публікації першого та останнього тому; для статей – початкову та кінцеву сторінки в джерелі:

Legend (подавати через рядок після Літератури): ліва колонка – мовою оригіналу, а права – переклад англійською. References (через рядок після Legend) подаємо таким можливим варіантом структури бібліографічних посилань: транслітеровані прізвище й ініціали автора (між ініціалами і прізвищем – кома), в круглих дужках рік видання, переклад назви статті та джерела англійською мовою, вихідні дані з позначеннями англійською, в круглих дужках мова видання.

Джерела

1. **АК** – Архівна картотека. 2018. URL: <https://ak.iul-nasu.org.ua> (останнє звернення: 25.07.22).
2. **СФУМ** – Словник фразеологізмів української мови. Київ: Наукова думка, 2003. 786 с.

Література

1. Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу. Київ: Вища школа, 1982. 165 с.
2. Стріха М. Українських художній переклад: між літературою і націєтворенням. Київ: Факт-Наш час, 2006. 344 с.

Legend

1. **АК** – Archival card index. URL: <https://ak.iul-nasu.org.ua> (last accessed: 25.07.22) (in Ukr.).
2. **ФСУМ** – Phraseological dictionary of Ukrainian (1993). Kyiv (in Ukr.).

Reference

1. Koptilov, V. V. (1982). Theory and practice of translation. Kyiv: Higher School. 165 p. (in Ukr.).
2. Strikha, M. (2006). Ukrainian artistic translation: between literature and nation-building. Kyiv: Fakt-Nash chas. 344 p. (in Ukr.).

СТАТТІ, ПОДАНІ БЕЗ ДОТРИМАННЯ ВИМОГ, НЕ ПУБЛІКУЄМО.

Матеріали, подані для публікації у збірнику, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія збірника залишає за собою право рецензувати та редагувати статті. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертаємо. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія збірника. До друку збірник рекомендує Вчена рада Інституту української мови НАН України.

Відповідальність за правдивість поданої інформації, посилянь та правильність перекладу англійською мовою несе автор (автори) публікації.

Матеріали, публіковані у збірнику, відбивають погляд авторів, який не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії. Редколегія збірника в таких випадках залишає за собою право це зазначити в коментарі до статті.

Для безпосереднього зв'язку редколегії збірника з автором (авторами) до статті слід додати інформацію: ПІБ автора, номер мобільного чи стаціонарного домашнього телефону, адреса електронної пошти.

На сайті <http://www.slovnyk.ua> можна безоплатно скористатися програмою транслітерації українського тексту латиницею.

На сайті <http://www.translit.ru> – транслітерація текстів старослов'янською мовою.

Наукове видання

Лексикографічний бюлетень

Випуск 33

Відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної
лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4,
м. Київ, 01001, Україна
тел.: 044 279-60-17

e-mail: slovsprava@ukr.net